

ВАЛЕНТИН КАТАЕВ

Хаёл
чечаклари

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

Р
К 28

МАШРАБ БОБОЕВ

таржимаси

К $\frac{70302 - 17}{352 (06) - 78}$ 87 -- 78

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й.
(Таржима.)

...эҳтимол, булар гуллар эмас, балки бепоён фазодаги инсон қулоғи илғаб ололмайдиган тебранишлар манбаи томон буриб; таранг тортиб қўйилган жажжигина, зийрак товуш тутгичлардир...

Бир вақтлар мен ўзимда турли тоифадаги кишиларнинггина эмас, ҳайвонлар, ўсимликлар, тошлар, рўзгор асбоблари, ҳатто тўрт амалнинг бири каби мавҳум тушунчаларнинг ҳам шаклига кира олиш қобилиятини кашф этганимни айтган ёки ҳатто ёзган ҳам эдим шекилли.

Мен, масалан, бир сафар ҳатто квадрат илдизга айланиб қолганман.

Ўйлайманки, бу нарса ҳар бир кишига хос.

Ҳар ҳолда, шу топда кўриниб турган ҳамма нарса бир зумда менга айланиб қолади ёки мен уларга айланиб қоламан. Ўзим эса тинимсиз равишда ўзгариб, мени ўраб турган берлиқни ҳад-ҳисобсиз аксим билан тўлдираётганимни гапириб ўтирмасам ҳам бўлади.

Эҳтимол, мен ҳам оламда мавжуд бўлган ҳамма нарса сингари моддий эканлигим туфайли — ўзим ташкил топган, таркибимдаги моддийлик сингари маъ-

гудирман. Оламни — агар у моддий бўлса албатта, унинг моддийлигига эса менинг ҳеч қандай шубҳам йўқ,— ташкил қилган барча заррачалар билан менинг орамдаги узлуксиз алоқа ҳам, балки, шундандир.

Биз, аллақачондан бери, тирикчилик билан овора бўлиб, атрофимизни ўраб турган берлиқнинг ранг-баранг шаклларида қайратланмай қўйганмиз. Лекин замин ташвишларидан жиндаккина холи қолсак, шу заҳотиёқ коинотга мансублигимиз туйғуси, бошқача қилиб айтганда, мажудликнинг мангу тоза ва янгилиги туйғуси қайтиб келиб бизни қуршаб олади.

Ҳар бир нарса ўзгариб, янги, олий бир маъно касб этиб туради. Мисол учун, шу аснода менинг нигоҳим қадалиб турган гулни олайлик. Бу гулга алоҳида эътибор бериб туришим тасодифий бир ҳол эмас. Унинг шакли кўндан бери диққат-эътиборимни тортиб келади.

Қўзиқоринлар, масалан, доим шунақа, тўп-тўп бўлиб ўсади. Бир ўсимлик тугунидан чиққан узун найчалар банди. Ҳатто совуқ урган бармоқлар. Майдагина юмалоқ сабзи боғлами. Кейин улар ўсиб, рангини ўзгартиради. Зарғалдоқ, заъфар ранги қизилга айланади. Учлари ёрилиб, гултож бўлиб очилади. Буни баъзилар граммофонга ҳам ўхшатишади, лекин менинг назаримда, уларнинг орасида ҳеч қандай яқинлик йўқ. Уларнинг узунчоқ таначалари — ингичка қўнғироқчалар — ҳамда гул ўртасидаги япроқлар жимжимаси билан ўралган бежирим доира тешикчалари қандайдир қонталаш рангда ваҳимали яллиғланиб туради. Қурт-қумурсқалар, гўё афеун қилингандай, ўз ҳалокати сари, ўша томонга қараб ўрмалашади.

Буддасифат қизил ранг.

Бу гуллар қанчалик тез ўсса, шунчалик тез сўлади ҳам, кўз очиб юмгунча суви қочиб, қовжирайди-да, энди-гина етилган гулпоядан узилиб тушади. Улардан нишон бўлиб, қаттиқ банднинг зангори томчиси осилиб турган чўзинчоқ ниммусаффо тангачагина қолади, холос.

Мана, мен, ишлаш ўрнига, гулларни кузатиб ўтирибман, улар менга жуда кўп нарсани, жумладан, чақалоққа сут ичириладиган шишага кийгизилган резина сўрғичларни ҳам эслатганидан қувонаман, кейин бу гиёҳнинг номини сўраш учун боғбонни қидириб кетаман. Барча ўйларим мана шу оддий гап атрофига жамланган. Аслини олганда, чирмовуқсимон чайир пояси ровон устунларига чирмашиб, қандайдир фавқуллодда азиз ва муҳим нарсаларни эсимга солаётган заъфар-қизил гул тўдасини атайлаб, ҳамиша юзимга тутиб турадиган, нимаси биландир юрагимга оғриқ соладиган бу таниш гиёҳнинг нима деб аталиши мен учун барибир эмасми. Бунинг устига, мен яна бир нарсани кузатаман: бу гултўдада ўсишдан тўхтаб қолган, дуб ёнғоғи сингари майда, тирноқча келадиган, бадбуруш, нимжон гуллардан тортиб, гуллар шоҳи — духоба рангли барно гулларгача ва ниҳоят, ранги ўчган бўм-бўш ғилофчалари қўнғир фасодга тўлган ўлик гуллар, хуллас, минг турли гулларнинг намуналари бор. Гулларнинг барчаси — барча шингиллар, жонли ва жонсиз гулларнинг бутун уруғи, гўё тоғлик уфққа бош қўйиб, ботмоқчи бўлаётган қуёшга илтижо қилаётгандай, ўша томонга қараган, ровон панжаралари йўналишида жойлашган эди.

Боғбон, бу гиёҳнинг номи «бигнония», деди. Жуда соз.

Пат баргли, узун ётиқ новда чанг босиб, қизиб кетган бута орасидан бошини чиқариб, менга бир гултўда

узагди. Пьереттанинг маскарадда киядиган қалпоқчасидек келадиган каттакон бир гул шундайгина кўз олдимда туриб қолди-ю, мен шу заҳотиёқ худди ҳозиргидек жазирама июль тонгини, Ковалевский минорасини, рафларига ганчдан ясалган Помпей гулдонлари қўйилган очиқ ровонни осонгина, ҳеч бир қийналмасдан кўз олдимга келтирдим. Ушанда ганч гулдонлар кўзимга мраммрдан ясалгандай, боғ уй эса, ҳеч бўлмаганда рассом Семирадский руҳида қурилган қадимий римликларнинг вилласидай бўлиб кўринган эди; ҳатто, аслида унча чиройли бўлмаган Қора денгизнинг чўмилаётган одамларнинг кескин хитоблари эшитилиб турган кўримсизгина бир минтақасини ҳам алвон елканларда ёниб турган жозибали Неаполитан кўрфазидай тасаввур қилганман. Бу ҳолларнинг барчаси мен истеъдоди олдида икки букилиб таъзим қиладиган, мен учун афсонавий бўлган бир зот билан кўришишим кераклиги туфайли юз берганди.

— Ваня, сенинг олдинга келишибди! — қичқирди бақалоқ бир одам москваликларга хос бидирлаб.

Биз бу киши Иван Алексеевичнинг акаси эканини дарҳол англадик. У киши тарбия мавзуларида ёзар эди.

— Ким экан? — деган овоз эшитилди эшик орқасидан.

— Ёш шоирлар.

— Ҳозир.

Шу заҳотиёқ ровон бўсағасида академик Бунин пайдо бўлди, бизга нари-бери кўз югуртириб чиқди-да, дарҳол ичкарига кириб кетди, сал ўтмай кийиниб бўлган ҳолда, энди бошқача юриш билан қайтиб чиқди.

Буниннинг ташқи қиёфасини жуда кўп одамлар тасвирлашган. Назаримда, Андрей Белийнинг тасвири анча яхши чиққан: ён томондан қараганда юзи кондор деган қушникига ўхшаб кетади, кўзлари эса, ҳо-

зиргина йиғлаган одамникидай ва ҳоказо. Ҳозир аниқ эслай олмайман.

Кейинчалик, Буниннинг кўзлари мовий ва жуда гўзал деган гапларни ҳам эшитганман, лекин ўша пайтда буни сезганим йўқ. Эҳтимол, шундай бўлса бордир.

Рўпарамизда қотма, серзарда, башанг, нафис ижод бўйича фахрий академиклик шуҳратига ноил бўлган қирқ ёшлардаги жаноб турарди. Мен кейинчалик унда зардага қараганда бавосил аломатлари кўпроқ эканлигини пайқадим, лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ.

Чиройли тикилган шим. Укчаси қалин сариқ инглизча ботинка. Жуда пишиқ тикилган. Ёзувчи эканлигини аниқ билдириб турадиган, лекин Чеховникига қараганда кўпроқ парваришланган, синчковлик билан чўққи қилинган тўқ сариқ французча еоқол. Чехов бекорга ҳазиллашиб, уни жаноб Букишон деб атамаган эди-да. Пенсени ҳам Чеховникидақа, лекин бурнига қўндирилган эмас, спортчиларникига ўхшаган жакетининг сиртқи ён чўнтагига икки буклаб солиб қўйилган.

Катта, қаттиқ қотирма ёқанинг — ёки, ўша пайтлар ибораси билан айтганда, ёқачаларнинг — чиройли бинафша ранг галстук устида қайрилиб турган бурчаклари энг яхши брестоль картонидан қилинган ташриф қоғозларининг бурчакларини эслатади. Йигирманчи йиллар бўлса, мен, албатта, брестоль ёқача деб ёзган бўлардим. Уша пайтда бу нарса ҳам мажозга алоқадор нарса деб ҳисобланарди. Бу нарсани ўзим ўйлаб топган эдим шекилли, ҳар ҳолда, уни инверсияга ўхшатиб, ҳаддан ташқари сунистеъмол қилардим. Шунақа, оғайнилар!

Лекин, йигирманчи йиллар келгунча ҳали жуда катта масофа — бутун бир абадиёт бор эди!

Энди бундай ёзишга уяламан. Кексайиб қолдим. Анчагина қуюлиб, ўзимни босиб олганман. Энди нариги дунё ҳақида ўйлаш пайти ҳам келган, мовист¹ бўлиб қолганман.

Бунин бизга жиддий, расмий назар ташлади-да, узоқдан туриб бир қўлини менга, иккинчисини Вовка Дитрихштейнга чўзди. Унинг қўллари биз билан кўришишга эмас, шеърларимизни олишга чўзилган эди.

Вовка Дидерикс ёки шеърларига қўйган имзоси билан атасак, Вл. фон Дитрихштейн ҳам ёш шоирлардан, аммо ёши мендан анча катта, гражданча кийинган бой студент: эгнида сарғиш фланель шим, холхол пиджак, бошида қаттиқ похол канотье шляпа, бармоғида хонадон муҳри босилган йўгон олтин узук бўлиб, сийрак тишлари кўриниб турган маймунсифат одам эди.

Буниннинг қотиб турган нигоҳига итоат қилганча унинг чўзилган қўлларига асарларимизни тутқаздик: Вовка яқингинада ўз ҳисобидан верже қоғозига сув белгилари билан бостирган, декадентлик шеърларидан иборат, муқоваси икки рангда ишланган «Сўлғин гулчамбар» китобини, мен эса пачоқ бўлган металл нишонли гимназияча камаримга қистириб қўйган катта дафтарни узатдик.

Бунин асарларимизни абжир қўллари билан чангаллаганча, бизга икки ҳафтадан кейин келишни буюрди-да, боши билан мулойим таъзим қилиб, машварат тугаганлигини билдирди ва ичкарига кириб кетди. Акаси Юлий, Ваня меҳмондорчиликка шошиб турибди, деб бизни тош ровондан Одессадаги барча дачаларга хос бўлган чанг босган, ричирловчи шағал тўкилган боғ йўлкасига элтадиган зинапоягача бир неча қадам кузатиб қўйди.

¹ Мовист — французча mouvais сўзидан — ёмон дегани.

Роса икки ҳафтадан кейин, айтилган дақиқада, биз яна ўша таниш панжаралар оша — мен ўшанда ҳали номини билмаган, эллик йиллардан кейингина билганим гиёҳнинг гулўдаси биз томон чўзилиб турган ровоннинг тош тахталари устида турардик.

— Ваня, сенинг олдингга келишибди,— деди бақалоқ одам ичкарига қараб.

— Ким? — ичкаридан гаши келган овоз эшитилди.

— Ёш шоирлар.

— Ҳозир.

Ойнабанд эшик остонасида, худди биринчи марта келганимиздагидай, Бунин пайдо бўлди. Унинг иккала қўлида бизнинг асарларимиз бор эди. У асарларимизни аралаштириб ҳам юбормади: Вовка Дитрихштейнга унинг китобини, менга эса дафтаримни узатди.

— Шеърларингизни ўқиб чиқдим,— деди у доктор сингари ассан Вовкага жиддий қараб. Бу менга бир оз тегиб кетди. Ўзи шундай, агар кичиккина бир гуруҳнинг ичида бўлсам ҳам мени ҳеч ким сезмайди, сезганда ҳам энг скирида сезади. Бу гал ҳам ана шу хусусиятим намоён бўлганлиги кўриниб турарди.— Нима ҳам дердим? Бирон ижобий гап айтиш қийин. Шахсан менга бунақа шеърят ёт.

Вовка такаббуруна, маъносиз илжайди.

— Сиз,— давом этди Бунин,— биронта декадентга, масалан, Бальмонтга учрашсангиз яхши бўларди. Мен эса нима ҳам дея олардим... Бир нарса дейишим қийин. Шеърларингиз сунъий. Сатанг. Олифта. Мужмал, хира, лекин таманноли. Ниҳоят, аксарият ҳолларда рус шеъри эмас...

— Ҳа, лекин сиз шеърятда ақл кўп ишлатилишини эътироф қилмайсизми? — жасорат билан унинг сўзини бўлди Вовка дўрдоқ лабларидаги сўлакларини ялаб.— Ҳозир буни жуда кўпчилик эътироф қилади.

— Бўлиши мумкин. Лекин мен ўйлайманки, ақл ҳаддан ташқари кўп бўлса, у ақл косасидан тошиб чиқиб кетади, демак, ақл косасидан ташқаридаги ақл ақллилик эмас, аҳмоқликдир.

Мен шундай кўз олдимда янги адабий ҳикмат туғилганидан ҳаяжонланиб, титрай бошладим, лекин дарҳол ўзимни қўлга олдим-да, шу заҳотиёқ Бунинга унинг кул ранг картон қоғозга ёпиштирилган каттакон жигар ранг фотосуратини узатдим. Бу суратни мен кеча Ришелъе кўчасидаги, сарғиш ғиштдан мавритан услубида қурилган беш қаватли баланд бинода жойлашган фотоательеда бир сўмлик кумуш тангага сотиб олган эдим. Фотограф уни реклама учун витринага қўйиб қўйган экан.

Суратда Бунин, — папирос қоғози остида, худди оқ шаффоф рўмол ёпиниб ўтирган келинчақдай, — темирдан ясалган қандайдир боғ креслосида бир оз ёнбошлаброқ, ориқ қўллари билан кресло суянчиғини маҳкам сиққанича, узатилган оёқларини чалиштириб ўтирарди. Унинг юқоридаги оёғи шундай йирик тушган эдики, чет эл қўнжсиз ботинкасининг бутун борйўғи: қалин тагчарми, тешикчалари, капалак нусха қилиб боғланган чарм боғичларигача яққол кўриниб турарди. Лекин, шу билан бирга академикнинг дворянларга хос атоқли, гарданли боши мен истаганимча эмас, майдароқ бўлиб тушганди. Боғ йўлагига тўшалган сара шағал ҳам Бунинга қараганда анча ифодалироқ чиққандай эди назаримда.

Витринадаги бу сурат олдида аграйиб қолганимни кўрган иқтидорсиз, лекин муғамбир **фотограф** менинг ёш шоирлигимни, пойтахтлик машҳур шоирнинг ашаддий мухлиси эканлигимни дарҳол пайқади-да, бир сўм сўради. Мен шу заҳотиёқ уйга қараб чопдим ва йиғлаб-сиқтаб, холамдан у айтган пулни ундириб келиб, суратни олдим.

Мана, ҳозир, саргайиб кетган газета қоғови орасидан ўша суратни олдим-да, Бунинга узатдим.

— Эсдалик учун бирон нарса ёзиб беринг демоқчимисиз?— сўради Бунин эҳтироссиз, лекин шуниси ғалатики, мен унинг шу тспда менинг қизариб-бўзариб турганимдан ҳам, кўз остидан шунчаки қараб қўйиб-боқ, назаримда, кул ранг картондан тортиб, учинчи сорт папирос қоғозигача вилоятчилик ҳидини сезгандай бўлган ўз суратидан ҳам ич-ичидан қувонганини ҳис қилдим.— Лекин нима ёзиб берсам экан, гап ана шунда!

— Агар иложи бўлса, ҳозир айтган гапингизни ёзиб берсангиз.

— Нима деган эдим?— ажабланди Бунин.

— Ахир... Сиз айтдингизки, ақл косасидан ташқаридаги ақл, масалан, аҳмоқликдир...

— Наҳотки шу гапни мен айтган бўлсам?

— Албатта айтдингиз.

Бунин бирор дақиқа ўйланиб турди-да, жакетининг ички чўнтагидан ўша пайтларда катта янгилик бўлган автомат ручкасини чиқариб, қалпоқчасини буради.

— Марҳамат қилиб, исмингизни айтсангиз.

Мен исминни айтдим.

У суратни ганч панжара устига қўйиб, юқори чап бурчагидаги ҳеч нарсанинг акси тушмаган бўлиш жойга миҳхат билан: «Валентин Катаевга. Ақл косасидан ташқаридаги ақл аҳмоқликдир. Ив. Бунин», деб ёзди.

Мен ҳаяжондан ўзимни қўйгани жой тополмасдим. Вовка Дитрихштейн эса, Буниннинг суратини сотиб олиш хаёлига келмаганидан ўзини сўкиб, алаmidан нам лабларини тишлар эди.

Менга ҳаммасидан ҳам Буниннинг имзосидаги каттакон босма «Б» ҳарфи ёқди. Бу ҳарфнинг юқори қисми ҳаддан ташқари йўғон бўлиб, кейин у Миср миҳхат литераси ёки йўғон хитоб аломати, ёхуд ҳатто шолғом-

нинг ингичка думи сингари, кўз илгамас даражагача ингичкалашиб кетган эди. Мен ҳалиям машҳур ёзувчи томонидан ёзилган ўз исмимни кўрганимдаги қувосячимни айтмайман.

Бу гал бизни ровон зинасигача кузатиб қўяркан, Бунин аввал Вовканинг, кейин менинг қўлимни сиқиб, биз билан хайрлашди.

Шу пайт бир мўъжиза юз берди. Ҳаётимдаги биринчи мўъжиза.

Вовка Дитрихштейн зинадан туша бошлаган, мен орқасидан эргашаётган эдим, Бунин гимназияча коломенка курткамнинг енгидан секингина тутди-да, секингина, ўзига гапираётгандай, деди:

-- Бирон куни эрталаб келинг. Гаплашамиз.

У бу гапларни айта туриб, қўйнимдаги шеър тўла дафтарни суғуриб олди ва орқасига беркитди.

Орадан ўтган тўрт-беш кун ичида, — одоб юзасидан, Буниннинг олдига эртасигаёқ чошиб бормаслик учун ўзимни қанча қийнаганимни фақат ўзим билан, — қай ҳолатда юрганимни тасаввур қилиш қийин эмас.

Мана, ниҳоят, ўриндиқлари қамишдан тўқиб ясалган эрталабки электр трамвай вағонида Ковалевский дачаси томон елиб кетяпман. Бутун йўл бўйи чап томонда, жарликлар ортида, денгиз чанг қўнган яшил дарахтлар оша гоҳ кўриниб, гоҳ бекилиб; ўнг томонда эса, кунгабоқарнинг қуруқ поялари тўшаб қўйилган муздай ичимликлар дўкончалари, почта бўлинмалари, ҳатто бир жойда ҳаваскорлар спектакль қўядиган, пештоқига ганчдан лира ишланган ёзги театри бўлган дачаларнинг ёғоч оёқлари милт-милт ўтиб туради. Трамвай ролиги мис симда югуриб, учқун сачратади, бу учқунлар кўзни қамаштирадиган эрталабки қуёш нури ва ана шундай денгиз яллиғида кўмирдай қора

бўлиб туюлади, сим эса виолончель бўлиб жаранглайди, трамвай тормози кескин бурилишларда чийиллаб нсла қилади. Мен эса янгигина Бельгия вағони майдончасида темир устунчани ушлаб турибман, гоҳ-гоҳида сочларим машинкада олдирилган, ҳозир қизиб кетаётган бошимни шамол бир оз совитсин, дея очиб эшикдан ташқарига чиқараман.

Ниҳоят, мана, сукунат, бўм-бўш боғ, чанг босган шағалнинг гичири, явшон ҳидини уфурувчи дала шамоли, тош тахтачалар ётқизилган ровон ва ҳали номсиз, лекин чирмашуви таниш гиёҳнинг қизил гултўдалари. Гулнинг қуёш нуридан хўрознинг тожидай қизариб турган оғзи олдида, ҳавода муаллақ бўлиб бир ари турибди.

Бундан анча йиллар кейин бир кун Пастернакнинг мана бу сеҳрли сатрларини ўқиганман: «...қадам товушлари: Скрябин келар. О, қайда жон сақлай илоҳимдан мен!»

Мана, унинг ўша чет эл қўнжсиз ботинкалари зарбидан ровоннинг уринган тош тахтачалари жаранглаб кетди. У эғнига янги дазмолланган бўз блуза кийган, блузанинг кўкрак чўнтагида эса қора боғичли пўлат пенсне кўриниб турар эди.

Аммо, эҳтимол, оламда қандайдир машғум, тузатиб бўлмас бир ҳодиса юз берган ёки ҳозир юз бераётган эди шекилли, чунки ҳозир ҳам бундан бир неча кун бурунгидагидай қайноқ, денгиз нафаси уфуриб турган кун бўлса ҳам бу гал дача менга Рим вилласи бўлиб туюлмади; беором Қора денгизнинг нил ранг минтақаси устида Неаполитан кўрфазининг қизил елканларини ҳам кўрмадим. Мезбон мени бошлаб кирган хона эса қоровулхонадай оддийгина — деворлари оқланган, поли мойли бўёқда бўялган эди. Полнинг

сарғиш-каҳрабо тахталарига кичиккина деразанинг ложувард акси тушиб турарди. Хонада устига сиёҳ шимадиган қизил қоғоз тўшалиб, кнопкалар билан маҳкамлаб қўйилган ошхона столи бор эди. Кўзим дарҳол ундаги тўрт бўлинган почта қоғозининг бир неча сатр ёзилган бир бўлагига тушди. Қуёш нурида қизиб ётган дераза токчасида ҳам шундай бир бўлак қоғозда намхуш турк тамакиси ёйиб қўйилган, унинг ёнида Конельский фабрикасида ишланган енгил, қотирма папирос гильзалари солинган қути, кумуш бандаклари офтобда ярқираб турган папирос тўлдирадиган пўлат машинка ҳамда янги папирос тўлдириш учун мўлжаллаб қўйилган юмалоқ, бўялмаган ёғоч сопли пўлат таёқча ётибди. Ваҳоланки, ҳавода ҳозиргина чекилган тамаки ҳиди анқиб турарди. Буниннинг ўзи ҳам бу гал менга аввалгидай салобатли кўринмади, унинг соқоли ҳам аввалгига қараганда бугун кўпроқ Чеховникига ўхшаб кетарди. Биз бук дарахтидан ишланган, музика асбоблари сингари, тегсангиз жаранглаб кетадиган букик Вена стулларига ўтирдик. У менинг катак муқовали дафтаримни стол устига қўйиб, уни қуруқ кафти билан силаб қўйди-да, деди:

— Хўш-ш.

...лекин қандай қилиб бу ҳол юз берди? Бизнинг орамизда қандай умумийлик бор? Нега мен уни шунчалик эҳтирос билан севаман? Ахир, яқингинада ҳам мен унинг ҳатто исмини ҳам эшитмаган эдим-ку. Куприннинг, Андреевнинг, Горькийнинг исmlарини яхши билардим. Арцибашев, Юшкевич, Чириков — баджаҳл чол Лев Толстой: «Ҳалиги, нимайди... Цуриков, Чуриков...» деб атаган ўша Чириков — деганлар борлигини эшитган эдим. Буниндан эса мутлақо беҳабар эдим. Бирданига, худо ёрлақаган бир куни, бутунлай кутилмаганда, у менинг илоҳимга айланди-қолди.

Келинг, бошидан бошлай қолайлик.

Мен аллақачондан бери шеър ёзар ва барча ёш шоирлар сингари доимий эсанкираш, довдираш ҳолатида эдим: ёзганимни таҳлил ҳам қилмасдан, маҳаллий газеталар редакцияларига чопар, гимназияда эса танаффус пайтларида дуч келган одамга ўқиб берар, ўртоқларимнинг, уйдагилар, отам, холамнинг фикрини сўраб жонларига тегар, укам Жёня — бўлажак Евгений Петровни ҳол-жонига қўймас, Екатеринославда турадиган бувимга ҳам шеър юборар, ҳатто гимназиядаги қизлар орасида бир оз эси пастроқ деган донг ҳам чиқарган эдим. Буларнинг барчаси,— ҳеч ким мени шеърятнинг—ўша даврда ўйлаганимдай,— қандайдир, кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайдиган энг муҳим, энг махфий сирларидан огоҳ қилмаганлиги туфайли юз берганди. Бу сирларнинг тагига етмасдан туриб, умуман тўғри йўлни кўрмасдан, қадим-қадимдан, Ломоносов замонидан буён кимлардир томонидан минглаб марта қайта-қайта ёзилиб, минглаб марта қайта-қайта ўқилиб келинаётган, моҳият эътибори билан шахсан менга, менинг ҳаётимга, тақдиримга, интилиш ва манфаатларимга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган қофиялар, вазнлар, бандларнинг, қандайдир «аёз нафас эрур гунг табиатга, оқ ёлли тўлқинлар қутуриб, қайнар» сингари ва шунга ўхшаш рангсиз мисраларнинг нимани билдириши ва умуман нима учун ёзилишини англамасдан ўтиб кетиш ҳеч гап эмасди.

...Тўртлик бандлар орасига қўйилган юлдузлар...

Афтидан, шундай туйғуларни ўз вақтида Маяковский ҳам — мен бу китобда у ҳақда ҳам баъзи нарсаларни ҳикоя қилиб бермоқчиман — кечирган бўлса керак. У ўз таржимаи ҳолида ёзади:

«...Ясама, йиғлоқи чиқди. Мисол учун:

Ўрмонларнинг либоси арғувон ранг, ажойиб, қуб-баларда ўйнарди қуёшнинг ёлқинлари. Кутардим: лекин ойналар ичра бўларди ғойиб, ғойиб бўларди юзлаб, диққинафас кунларим.

Бутун бир дафтарни бўяб ташладим...»

Мен: «Қаранг-а, Валя шеър ёзар экан, умуман олганда, унинг ёшида ҳамма ҳам шеър ёзади», деган сўзлардан бўлак ҳеч нарса эшитмасдим, ҳеч ким бошқа ҳеч нарсани айтиб беролмасди ҳам.

Редакцияларда шундай гаплар бўлиб турарди:

— Шеър олиб келдингизми? Жуда саз. Қолдириб кетинг. Икки ҳафтадан кейин келинг. Қўлёзмани қайтиб бермаймиз.

Икки ҳафтадан кейин эса бундай бўларди:

— Шеърларингиз босилмайди.

— Нега?

— Чунки ўзимиз шеърга кўмилиб ётибмиз, ваҳоланки, газетамизда умуман шеър босилмайди.

Ёки бирданига бахт кулиб боқарди:

— Биттасини олдик.

— Қайсини?

— Эсимдан чиқинти. Ҳалиги, табиат ҳақидагиси бор-ку. Саккиз сатр. Қўшимча саҳифалаймиз.

Фақат бир марта, «Одесса янгиликлари» редакциясида, босмаҳона бўёғидан қоп-қора бўлган бармоқларнинг изидан бўялиб кетган энсиз гранкаларга кўмилиб ўтирган қотма, зиёли юзли, Верхарнники сингари узун мўйловли, газетада ҳар куни Лоэнгрин тахаллуси билан қисқа, кесилган сатрлар, бир бўғинли абзацларда ёзилган фельетонлари чиқиб турадиган, фельетончилар қироли, машҳур журналист Герцо-Виноградский, буюк Влас Дорошевич менга ўша, Чеховникига ўхшаган пўлат пенсени орқали назар ташлади-да, нимамадир диққатини тортди шекилли, мендан кўз узмай қараб қолди. Унинг диққатини нимамадир тортганини айтиш

қийин — эҳтимол, хижолатда «ўпкамнинг заифлиги»-ни билдирмоқчи бўлиб, ғайри табиий равишда зўр бериб йўталаётганим, катта қилиб кўрсатадиган ойна бир неча жойини куйдириб юборган гимназияча фуражкамнинг лакланган соябонини ҳадеб қисирлатаётганим, қотма, хитойларникидақа энгагимдаги «раста» бўлганимни билдирувчи хуснбузарлардан уялаётганимга раҳми келгандир... У найча қилиб ўралган шеърларимни мулойим қўллари билан четга суриб қўйди-да, мени донг қолдирган ҳолда, оддийгина қилиб, очиқчасига гапирди:

— Менга қаранг, хўш, айтайлик, мен ҳозир сизга икки ҳафтадан кейин келинг, дейман-да, кейин, ҳар замон-ҳар замонда шеър босиб турсак ҳам, умуман шеър босмаймиз, бунинг устига шеърларингиз хом — улар ҳақиқатан ҳам хом бўлиши мумкин — дейман. Лекин бу гапнинг нима аҳамияти бор? Муқаддас ҳақиқатни билишни истайсизми? Мана, сиз менга шеър олиб келдингиз, мен эса — виждонли одам сўзини берман — шеърнинг мутлақо ҳеч нарчасига тушунмайман, шу туфайли сизга тайинлироқ бир гап ҳам айтолмайман. Газетамизда ҳеч ким шеърятда ҳеч вақони тушунмайди. Менга ишонаверинг. Фақат ўзларини тушунадиган қилиб кўрсатишади. Шундай экан, менинг сизга маслаҳатим шу: шеърларингизни биронта ҳақиқий ёзувчига кўрсатинг. Тушуяпсизми: ҳ а қ и қ и й ё з у в ч и г а.

У бу сўзни таъкидлаб, менга мулойим, хаёлчан кўзлари билан тикилиб қолди.

— Одессада, — деди у, — битта ҳақиқий ёзувчи яшайди. Юшкевични айтаётганим йўқ, уни ҳақиқий ёзувчи деб ҳисобламайман. Александр Митрофанович Фёдоров. Сиз, эҳтимол, у ҳақда эшитгандирсиз?

— Эшитмаганман.

— Чеховга унинг «...» шарманка куйлар, кеч тушмоқда, «...» очик», «...» шеъри ёқ-

қан. — У пенесини олиб, кўз ёшларини артди. — Кўрдингизми. Яна ёзувчи бўлмақчисиз. Билиш керак! А. Фёдоров. У ҳақда ҳатто энциклеспедик луғатда ҳам маълумот бор.

Мен ўзимнинг нодонлигимдан ҳаддан ташқари ноқулай аҳволга тушиб, айбдорларча сукут сақлар, қўлимдаги фуражкамни йиртгудай у ёқ-бу ёққа тортиб, унинг пешанасидаги герб шохчаларини синдирар эдим. Бирдан эсимга тушиб қолди: А. Фёдоров! Бу ўша, бир пайтлар «Отрада»да биз билан ёнма-ён турган, ҳатто бир оз дўстлашган реалист Витька Фёдоровнинг отаси эмасмикан? Эсимда, Витька отасининг ёзувчи эканлигини айтиб, мақтаниб юрарди.

— У «Отрада»да яшамайдими? — сўрадим мен.

— Илгари «Отрада»да яшарди, ҳозир Ковалевский минораси ёнида хусусий дача қуриб олган.

— Мен унинг ўғли Витьканинг ўртоғиман.

— Тўғри, унинг Витька деган ўғли бор. Бўлмаса сиз, мен сизга жиддий маслаҳат беряман, ўйлаб ўтирмасдан, унинг олдига боринг. У яхши шоир, Майковнинг шогирди, — деб қўшиб қўйди у сирли оҳангда шивирлаб. — У сизга кўпгина фойдали маслаҳатлар бериши мумкин. Бу — сиз қилишингиз мумкин бўлган ягона оқилона иш. Сизга нима бўлган, ўпкангиз чатоқми?

— Йўқ, жойида. Мен шунчаки. Редакциянгиз жуда иссиқ экан.

— Худо ёр бўлсин.

Дачада ҳеч ким йўқлиги учун мен барча хоналардан тўхтамасдан ўтдим-да, ёзув столида Фёдоров — у эканлигини дарҳол фаҳмладим — ишлаб ўтирган кабинет эшиги олдида тўхтадим. Фёдоровнинг орқа томонида, бутун деворни бўйлаган, қимматбаҳо ошиқмошиқлар ўрнатилган катта венецианча дераза бўлиб,

унинг учдан бир қисмидан денгиз, Катта Фонтан соҳили ва маёқ, қолган икки қисмидан эса, ҳали совуқ ва ҳўмрайган баҳорнинг улкан булутлари сузиб юрган осмон, кучли пўртана, каштан дарахтининг ақл бовар қилмайдиган даражадаги йирик куртаклари қалин қилиб ёғоч елими суртилгандай кўриниб турарди.

А. М. Фёдоров ўйга чўмган ҳолда, ҳар замонда тўхтаб-тўхтаб, ён дафтарчасига нималариндир ёзиб қўймоқда эди. Шеър ёзаётган бўлса керак, деб ўйладимда, янги ботинкамнинг гичирлашидан даҳшатга тушиб, хонага кирдим.

— Салом алайкум, — дедим йўталиниқираб.

Унинг бутун танаси асабий титраб кетди, йилтироқ, қирғийсифатроқ бурни, жудаям кичкина кумуш ранг соқоли юзига ярашиб турган, унча катта бўлмаган чиройли боши кескин кўтарилди. У ҳақиқий европалик ёзувчи, қандайдир бошқа, олий бир дунёдан чиққан кўркем зот эди. Мен ҳали бунақа одамлар билан ҳеч қачон учрашмаган эдим. Бўйнидаги капалакнусха, хонаки батист галстук, йўл-йўл духобадан тикилган жомакор курткеси, қаҳрабон мундири унга олий даражадаги санъаткорлик кўркини бағишлаб, унинг нозик, оддий, назокатли, тирноғининг учигача зиёли одам эканлигидан шаҳодат бериб турарди.

— Салом алайкум, — дедим яна оёғимни шарақлатиб.

У қўлларининг учи билан оқара бошлаган чакка сочларини чангаллади. Кўзларида телба бир ўт чақнади.

— Оҳ, мени жуда қўрқитиб юбордингиз-ку! Бундай қилиш яхши эмас ахир. Ҳозир хаёлимга келган нарсаларни ёлғиз худо биледи... Ёнғинми... Сизга нима керак?

— Мен Витянинг ўртоғиман.

— Витя билим юртида, — деди у эсанкираб. — Сиз нега гимназияда эмассиз? Ёки Витяга бирон нарса бўл-

дими? — у сакраб туриб қичқириб юборди. — Худо ҳаққи, айтсангиз-чи, унга нима бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Тирикми?

— Тирик бўлса керак. Нима қилди?

— Нима қилди деб мэн сиздан сўрашим керак.

Кейин, сиз нега гимназияда эмассиз?

— Шундай.

— Қизиқ.

— Мен Витьканинг эмас, сизнинг олдингизга келдим.

— Менинг олдимга? — ажабланди Фёдоров.

Шинелим чўнтагидан қўлёмаларимни олиб улгурмасимданоқ, у гап нимада эканлигини пайқади ва ўқеган одамдай типирчилаб қолди.

— Шеър олиб келдингизми? Йўқ, йўқ! Утинаман сиздан, фақат ҳозир эмас. Кўриб турибсиз-ку — бандман. Бу пайтда мен ҳеч кимни қабул қилмайман. Сиз бу ерга қандай қилиб келиб қолдингиз?

У орқага тисланиб, мен шошиб варақлаётган қўлёмаларга даҳшат ичида қараб турарди. Бутун уйда иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ, шунинг учун унинг аҳволи танг эди.

— Лида! — қичқирди у заиф товуш билан, лекин, хотини харид қилиш учун шаҳарга кетганини эслаб, қўлини силтади-да, таслим бўлди.

Мен, аъзойи баданимдан тер қуйилиб ва тўхтовсиз йўталиб, унга шеърларимни ўқиб бердим. У хотинлар тантиқ қилиб юборган ёзувчининг толиққан, чиройли озови билан бир неча марта мулоҳаза билдирди, кейин ёзилиб кетди, мен қўлёмаларимни қайта бекитиб қўйганимда эса, кўзлари шўх чақнади, кумуш соқолининг учини силаб қўйди-да, ширинсуханлик билан деди:

— Шундай бўлса бўла қолсин. Энди менга навбат. Эҳтиёт бўлинг, Валя. Мен ҳозир сизни ҳалок қила-

ман.— У шундай деб, ёзув столидан сахтиён муқовали дафтарни олди, ўзининг айтишича, кеча уйқуси қочиб кетганида бир ўтиришда ёзган сонетларини бирма-бир завқ билан ўқий бошлади: «Гажаклар оқ. Ўткир нигоҳ. Шейлок. Сўйлоқ тишларини босиб тугунга, ечар, ҳаяжонга тўла, шошқалоқ. Ақл бовар қилмас боқиб тугунга: ётар Форс кўрфазин гавҳари унда. Гавҳарни ёруққа солиб кўрибоқ, гурур ва ҳасадда тикилар унга...» — бир шеър шу тариқа давом этиб келарди-да, жуда ҳам яхши, зебо қолда тугарди: «... у ҳаёт, у ҳаёт,— о парвардигор! Эшитаман унинг нафас олишин: нима учун мени ўпқон тубидан бу ташна кўзлар деб олиб чиқдийкин!»

Кўриниб турибдики, мен биринчи ўқданоқ ҳалок бўлган эдим, Мана ҳақиқий шоир! Мана шу кундан бошлаб мен Фёдоровнинг ашаддий мухлиси ва шогирди бўлиб қолдим. У ҳам тезда менга ўрганиб кетди, танишларига чарчоқ овози билан мен ҳақимда гапирадиган бўлди:

— Бу киши Валя. Ёш шоир. Менинг истеъдодли шогирдим. Биз шеърларимизни бир-биримизга ўқиб бериб турамиз.

Бу фароғат анчагача давом этди-ю, бирдан кутилмаганда тугади. Кунларнинг бирида Фёдоров одатдиган ташқари ҳорғинроқ овозда деди:

— Эҳ, Валя... Буларнинг бари, очигини айтганда, бўлмаган гап. Гарчи устозим Майков мени энг истеъдодли шогирди ҳисоблаб, ярқироқ келажак башорат қилган бўлса ҳам,— бу гапларни айтаётиб Фёдоров оддий темир кўзойнак таққан, кул ранг соқолли чол — шоир Майковнинг дастхат ёзилган суратига қараб олди,— виждонан айтганда, сиз билан мен ҳам шоир-мизми? Бунин — мана ҳақиқий шоир ким?! Бунинни ўқиганмисиз?

— Йўқ.

— Сиз ҳали Буниннинг шеърларини билмайсизми?— даҳшатга тушди Фёдоров.— У ҳақда ҳеч эшитганингиз ҳам йўқми?

— Ғира-шира,— ёлгон гапирдим мен.— Қандайдир журналда кўрган эдим. Чўзиқ, зерикарли. Ҳатто, қофиясиз ҳам эди шекилли. Дарвоқе, у Бунин эмас эди шекилли.

Фёдоров менга жимгина, таънали қаради-да, ўрнидан туриб, бутун деворни бўйлаган катта китоб жавонига яқинлашди, ундан битта китобни олиб, варақлай бошлади.

Китобни очаётганида миххат билан ёзилган «Б» ҳарфи бўлган дастхат кўриниб кетди.

— «Марварид ойна каби денгиз ярқираб ётар,— Фёдоров китобни очиб, лекин унга қарамасдан, шеърдан ҳаддан ташқари завқланганидан, актёрларникидай оҳангдор, чиройли овози бир оз титраб, ўқий бошлади.— Соҳилда сирень турар олтин рангида бутун. Кунботарнинг ҳавоси илиқ бугун нақадар, нақадар хушбўй сакля узра сизғиган тутун! Серқоя кўрфазчага қўнди, ана, чағалай...— Фёдоров шу ерга келганда кичкина, ҳайкалникига ўхшаган бошини дераза томонга буриб, кўзларини сал қисганича, худди сакляларга тўла Кавказ соҳилини, серқоя кўрфазча ва унга қўниб турган чағалайни кўраётгандай, диққат билан Қора денгизнинг нигоҳ етмас олисларига қаради.— Серқоя кўрфазчага қўнди, ана, чағалай, қармоқнинг пўкагидай учиб-қўниб турар у. Учганида — пушти ранг чангалидан пайдар-пай, кумуш торларга ўхшаб тизиллаб отилар сув».

Мен ҳайратда қотиб қолган эдим. Шу пайтгача менга тутқич бермай қочиб юрган, умидимни узиб қўяёзганим — шеърятнинг оддий сири кўз олдимда шундайгина очилди-қўйди.

Мен аллақачондан бери — ғира-шира бўлса ҳам — шеър ёзишни билиш шоир бўлиш деган гап эмаслигини билардим. Аллақачондан бери қофиялар тизиш санъати ҳам мени унча маҳлиё қилмай қўйган эди. Тўрт сатрли бандлари, серҳашам терилиши, уч юлдузчалари, кўп нуқта ва бошқа жуда кўп найраглар билан прозадан кескин фарқ қиладиган шеърнинг ташқи кўриниши ҳали ҳам мени сеҳрлаб турса-да, вақти-вақти билан ғашимни келтирадиган бўлиб қолганди. Хаёлимда, ҳатто, ўқувчиларнинг кичкина «сўз» дафтарига оламда мавжуд барча қофияларни ёзиб чиқиб, сўнгра ямб, хорей, амфибрахий сингари дунёда мавжуд барча шеър ўлчовларини карра жадвали сингари ёд олсам бас, — бу сираям қийин иш эмасди, — қолган ҳаммаси ўз-ўзидан бўлаверади, деган бемаъни фикр ҳам туғилганди. Шеърнинг мазмунига келсак, ҳаммага маълум ва бемалол олса бўлаверадиган гаплар тўлиб-тошиб ётибди: орзулар, хаёллар, ғусса, соғинч, муҳаббат, боғ, ой, дарё, висол, эҳтирос, гуллар, куз, баҳор, қиш, ҳар замон-ҳар замонда ёз, бўса, оқшом, тонг, кечқурун, ҳар замон-ҳар замонда туш пайти, хиёнат, аччиқ тақдир.. Хуллас, истаганча топилади! Албатта, денгиз, тўлқинлар, қўлтиқлар, довуллар, чағалайлар ҳам кўп миқдорда бўлиши керак, лекин буларнинг ҳаммаси, умуман бўлиши керак, холос. Кўрфаз ҳам бўлиши мумкин. Лекин, умуман кўрфаз. Ҳақиқий эмас, китобий. Ҳеч қанақа аниқ бир тасаввур уйғотмайдиган кўрфаз.

Аммо, бу ерда, биринчидан, кўрфаз эмас, кўрфазча, иккинчидан эса, умуман кўрфазча эмас, серқоя, яъни қайдадир, Аркадияда ёки Кичик Фонганда жуда кўп кўрган ва унинг шеърият унсури эканлигидан мутлақо беҳабар ҳолда тўйиб томоша қилганим кўрфазча эди. Чағалай ҳам китоб бобларининг бошлари ва охириларига сурати солинган мавҳум чағалай эмас, учиб юрган, айни вақтда, серқоя кўрфазчага қармоқ пўка-

гига ўхшаб қўнган — бу ўхшатиш оддийлиги ва илмий аниқлиги билан мени лол қилиб қўйган эди: ахир мен ярми қизил, ярми кўк рангга бўялган, соҳил яқинидаги тўлқинда сузиб юрган, ғоз патли, тикқиндан қилинган пўкакни жуда яхши билардим-да! — Катта Фонтан маёғининг дугонаси бўлган ҳақиқий Қора денгиз чағалайи эди.

Бунин салмоғи суяклари ковак, лекин патлари ҳаво тўлдирилгандай, ҳаддан ташқари енгил, ёғланган, сув юқмас, пишиқ бўлган чағалайникидан қолишмайдиган пўкакни, бутун бир салобати билан шундай кўз олдимга келтирди-қўйди.

Чағалайнинг пушти ранг, сув юқмайдиган чангалидан торга ўхшаб отилаётган сув ҳам шу қадар ишончли — мен ҳозир стереоскопик, деган бўлардим — эдики, мен уни ҳозир камида ўн беш марта катта қилиб кўрсатадиган яхши денгиз дурбинидан кўриб тургандай эдим.

Мен ҳақиқий шеърият мўъжизасини кўрдим: кўз олдимда янги бир дунё очилди. Ўша куниёқ кечқурун отамдан Буниннинг китобини сотиб олиб беришини илтимос қилдим. Отам менга қараганида, ишёқмас ўғлига ниҳоят ақл кирганиданми, пенсне ортидаги кўзларида меҳр ёшлари товланиб кетгандай бўлди. Ахир ўғли ундан коньки эмас, футбол тўпи эмас, ҳаво сиқилиб отиладиган тўппонча эмас, теннис ракеткаси ҳам эмас, нақ китоб олиб беришни илтимос қиляпти-да! Китоб бўлганда ҳам Конан-Дойлнинг «Шерлок Холмс»и ёки Гостон Лерунинг «Сариқ хонанинг сири» эмас, рус шоирининг ажойиб китобини. Эҳтимол, бу кун унинг ҳаётидаги ягона энг бахтиёр кун бўлгандир. Оталар буни тушунишади. Болалар ҳам. Лекин ҳозир эмас, вақти келиб тушунишади.

Эртаси куни отам дарсдан келиб, даҳлизда менга «Маърифат» ёзув қоғози магазинининг газ чироғи,

глобус, географик карта, линографиялар ҳиди ўтириб қолган нозик, пишиқ, чиройли қоғозга ўралган, 1906 йилда «Билим» нашриёти чиқарган, оч яшил шагрён қоғоздан қилинган, қандайдир илғаб бўлмас социал-демократлик нафаси уфуриб турган муқовадаги Ив. Буниннинг каттагина шеърлар тўпламини тақдим қилди.

Мана ҳозир мен тирик Иван Буниннинг рўпарасида, унинг шеър дафтарим саҳифаларини шешилмай варақлаётган қўлига қараб ўтирибман. Бу саҳифаларнинг кўндалангига қизил бўёқ билан бўялган, рижимланган бурчакларида ҳар хил вазиятда турган шартли бир одамчанинг сурати чизилган, дафтарнинг бир бурчагини бош бармоқ билан босиб туриб, саҳифаларнинг бурчакларини тез учирилса, уларнинг милт-милт ўтиши давомида ҳалиги одамча қўлини қимирлатаётгани манзараси пайдо бўлар эди. Бу нарса худди ҳозирги мультимедияга ўхшайди: одамчанинг тасвири бир неча лаҳза давомида — бу дафтарнинг қалин ёки юпқалигига боғлиқ — қўлларини ўйнатиб, оёқларини ликиллатарди.

Гимназия дарсликлари ичида энг қалини — «Табиятшунослик»нинг бурчакларига баъзи эринмаган гимназистлар ҳатто бокс ёки афсонавий цирк артисти Дацарилнинг ўлими билан тугаган лангар чўпдан сувга сакраши манзарасини ҳам чизардилар.

Бунин одамчага эътибор бермай, қора клеёнка муқоваси лангар, юрак ва ўқларнинг суратига тўлиб кетган дафтаримни варақлар эди. У айрим шеърларда тўхтаб, уларни ичида бир неча мартадан ўқиб чиқар, ҳар замонда биронта ноаниқлик ёки гализ жумла учраб қолса, қисқагина, хафа бўлмай, ишчан вазиятда

мулоҳаза билдирарди. Хатимни ўқиёлмай қолган пайт-ларида эса пенснесини тақиб, сўраб оларди:

— Бу қанақа сўз?

Лекин шеърларим унга ёқяптими, йўқми —билиб бўлмас эди.

Бу воқеадан кейин жуда кўп вақт ўтгач, Станиславский «Камомадчилар»ни репетиция қилаётган вақтида бир актёрга шундай деганини эшитиб қолдим:

— Яхши ўйнашингиз мумкин. Ёмон ўйнашингиз ҳам мумкин. Хоҳлаганингизча ўйланг. Бу мени қизиқтирмайди. Менга сизнинг тўғри ўйнашингиз муҳим.

Ўйлайманки, Бунин ҳам ўшанда шеърларимнинг тўғри жойларини қидирган. Бошқа ҳамма нарса унинг учун фарқсиз бўлган.

Мен дачадаги кузни тасвирлаган (албатта, А. М. Фёдоровнинг дачасидаги кузни) бир шеърга етганда, Бунин уни шошмасдан ярим овозда ўқиб чикди-да, шоир, у айна вақтда рассом ҳам (гап шундаки, Фёдоров шеър ёзиш билан бирга расм чизиш билан ҳам шуғулланарди), қўқонгул солинган сопол кўза расмини чизгани, шундай қилиб, бу сўнгги гулларни ўлимдан сақлаб қолгани ва ўз расмида абадийлаштиргани ёки шунга ўхшаш бир фикрни шеърини шаклда ифодалаганим сўнгги бандга келиб тўхтаб қолди.

«Кўзада — кеч кузда узилган гуллар, шоир сақлаб қолган совуқ бағридан. Мана, гўзалликнинг қолдиғи, улар яшар йўқолган бахт орзуларида».

Бунин тиши оғриётган одамдай, юзини тириштирди.

— Сиз бу ерда нимани кўзда тутяпсиз ўзи? — сўради у. — Афтидан, Митрофановичнинг расм ишлайдиган иккинчи қаватдаги устахонасига ўхшайди. Шундай эмасми? Шундай бўлса, яхшиси, мана бундай ёзиш керак эди.

Бунин сўнгги бандни қалам билан чизиб ташлади-да, ҳошияга мана бу сатрларни ёзди: «Столда кеч кузда узилган гуллар, шоир сақлаб қолган ажал дастидан».

У бир оз ўйланиб турди-ю, кейин бир зарб билан бандни тугаллади: «Этюдниклар, ғижим холстлар турар. Мольбертда кимнингдир шляпаси ҳам».

Мен ўзимнинг кўр-кўрона, умумий сатрларим аро Бунин гўё уч марта мўйқалам уриб тасвирлаган, дўсти Фёдоровнинг устахонасидаги унга хос бўлган энг зарур нарсалар: этюдниклар, холстлар, шляпа ва мольбертнинг аниқлиги, қисқалиги ва ашёвийлигидан лол қолган эдим.

Сўздан ҳам шу қадар тежамли фойдаланадими!

Мен оғир, дағал қилиб йиғилган, бўялиб кетган мольберт ва унга бепарво ташлаб қўйилган бахмал шляпани аниқ кўз олдимга келтирдим. Ҳошиялари артистона, тиролча қилиб паст-баланд қайирилган бу шляпа Фёдоровнинг нафис дилетантлиги ҳамда енгил ва бепарво яшашга бўлган беозор майли кўриниб турган феъл-атворини жуда аниқ акс эттирарди.

Нима учундир, кейинчалик менга кўпинча ўз вақтида машҳур бўлган таъқидчи ва эстетик Юрий Айхенвальд доимо худди шундай зайтун ранг, ҳошиялари тиролча қилиб қайирилган бахмал шляпа кийиб юргандай бўлиб туюларди. Эҳтимол, Корней Чуковский ҳам шунақа шляпа кийиб югандир.

Лекин мени «ғижим холстлар» бир оз ўйлатиб қўярди. Рассомларнинг холстлари ғижимланган ҳолда жуда кам учрайди: улар ё чорчўпга тортилган, ёки йўғон қилиб ўралган ҳолда бурчакда турган бўлади. Уларни ғижим қилиб кўринг-чи! Энг яхши шоирларда ҳам бир қарашда-ку, аниқ бўлиб кўринадиган, лекин синчиклаб қарасангиз, нотўғри бўлган, балки ўтиб

кетар, деган илинжда ўтказиб юборилган, шунчаки сифатлашлар бўлишини кўрсатиб турувчи бу «ғижим холст»лар мени ҳозиргача қийнаб келади.

Мана, мендан ўтиб кетмади. Чунки, йўғон қилиб ўралган, оғир, мойли холстлар кўз олдимда турар, улар оша мен ғижим холстларни кўришим мумкин эмас эди.

Лекин бу шунчаки гап.

Кузда, қишлоқ қабристонида, куйботар чоғи та-ниш гимназист қиз билан учрашувим тасвирланган бир шеърда ҳам Бунин сал тўхтаб ўтди. Шеър тасвири ҳақиқатга мос келар, воқеа Одесса ёнидаги Усатов ху-торида, ўртоғимникида меҳмон бўлганимда юз берган эди.

Мен мана бу сатрларим устида югураётган Бунин-нинг нигоҳидан кўз узмасдим: «Келдик-да, ўйга чў-миб ўтирдик тош устига. Чигирткалар қўшиғи юракни орзиқтирар. Қабр тошлар оралаб, қўнишиб хоч учига, шамолда тебранганча чиркайлар учиб юрар» ва ҳо-казо. «Бир дам қамраб олади ғусса, ёлғизлик ҳисси. Фақат бир дам. Ёнимда турибсан-ку сен ахир. Юксак-ларда, осмоннинг кўк гумбазида эса муздай ойнинг ўроғи сайр этиб юрадир».

Бунин бу шеър устида, чиркайларнинг шаффоф рангини уфуриб турган ой ёруғида, қишлоқ қабристо-нининг тош тахтасида мен билан ёнма-ён ўтиргандай, бир оз тўхтаб қолди. Кейин саҳифанинг тепасига ме-нинг ғажиб ташланган қаламим билан бир белги қўй-ди. Бу белги, эҳтимол, шеърнинг ёмон эмаслиги, ҳар ҳолда «тўғри» эканлигини кўрсатарди.

Бутун бир дафтар шеърнинг фақат иккитагинаси шундай белги билан нишонланди. Буининнинг кўз олди-да тамсман расво бўлдим, мендан ҳеч қачон яхши шоир чиқмас экан, деган ўйда бутунлай руҳим тушиб кетди. Бунинг устига, хайрлашаётганимизда ҳам у менга бирон-бир умидвор қиладиган гап айтмади.

Шунчаки, лоқайд одамнинг одатдаги сўзлари билан хайрлашди: «ёмон эмас», «ёзаверинг», «табиатни кузатинг», «поэзия — ҳар куни қилиниши керак бўлган меҳнат».

Ҳар куни меҳнат қилиш кераклиги ҳақидаги фикрни Бунин бир оз кенгайтириб айтди.

— Ҳар куни шеър ёзиш керак. Скрипкачи ёки пианиночи ҳар куни ўз созида бир неча соатлаб машқ қилишига ўхшаб. Акс ҳолда, истеъдодингиз узоқ вақт сув олинмагач, қуриб қолган қудуққа ўхшаб қашшоқлашиб, қуриб қолади. Нима ҳақида ёзиш керак? Дуч келган нарса ҳақида. Агар айни вақтда биронта ёзадиган мавзунингиз ёки ғоянги бўлмаса, кўзингизга кўринган ҳамма нарса ҳақида ёзаверинг. Мана, тилини осилтириб ит ўтиб кетяпти, — деди у деразага қараб олиб, — ўша итни тасвирланг. Бир банд бўлар, икки банд бўлар. Лекин аниқ қилиб тасвирланг, ит айнан шу итнинг ўзи бўлсин, бошқа биронтаси эмас. Дарахтни тасвирланг. Денгизни. Скамейкани. Уларнинг тўғри, ягона таърифини топинг. Анави, елкасига сочиқ ташлаб олган, қўлида баллиқ пуфаги, денгиз томон чопиб кетаётган қизчанинг иш-лағи остидан чиқаётган шағал овозини тасвирланг. Қанақа овоз бу? Гичирлаш десангиз, гичирлаш эмас. Жаранглаш десангиз, жаранглаш эмас. Шитирлаш десангиз, шитирлаш ҳам эмас. Бошқача — шағалнинг ўзига хос — ягсна тўғри бир сўз топилиши зарур бўлган овоз. Чунончи, ойнабанд эшикдан иккаламиз нима қилаётганимизни кўрмоқчи бўлиб, пажарадан ошиб ўтиб, хонага бўйнини чўзаётган, чирмашишга мойил мана бу қизил гуллар тўпини тасвирланг. Катта Фонтан мавзеидаги дачаларга, июль ойи, жазирама туш, боғнинг бўм-бўш — чунки ҳамма чўмилишга кетган, соҳилдан чўмилаётган қизларнинг ҳар хил хитоб ва чийиллашлари эшитилиб турибди — пайтига жуда хос гиёҳ бу.

Мен бутун вужудим билан, вояга етиб, энди умри охирлашиб қолган қизил гулни синчиклаб кўздан кечириб, мушоҳада қилишга берилиб кетган эдим. Сарғайган кунгурачалар ўлим талвасасидаги гулнинг, гўё яқинлашиб келаётгани ҳали менинг идрокимга сигмайдиган урушнинг, келажакдаги инқилобнинг хўмрайган олови ёниб тургандай, тўқ қизил рангдаги ўзагига қўнмоқчи бўлган арининг йўлини тўсиб турарди. Иккинчи гул аллақачон ўлиб бўлган, унинг жонсиз танасидан кичкина, малла чумолилар занжир сингари ўрмалаб борарди.

Мен яна ўша майда, нимжон чумолиларни кўриб турибман, улар менга ўша пайтда кўринган чумолилар бўлиб туюляпти. Эҳтимол, улар ҳақиқатан ҳам ўша — улкан, сирли оламда умри охирлашиб қолган гул танасини беихтиёр қидириб юрадиган — мангу, бемаъни, нимжон, умри қисқа чумолилардир. Лекин ўша гул нима деб аталади? Ҳозир-ку, биламан. Аммо, ўшанда билмас эдим.

Мен, киши агар бирон нарсанинг номини билмаса, ўша нарсанинг кўриниши уни уч барабар ортиқ қийнашини пайқадим. Атрофни қуршаб турган нарсаларга ном бериш — эҳтимол, шу бир нарсанинг ўзи одамни бошқа мавжудотдан фарқ қилдирар. Лекин менинг атрофимни қуршаб турган миллионлаб мавжудот, тушунча ва нарсаларга ном бериш учун етадиган сўз бойлигим йўқ. Бу мени жуда ҳам қийнайди. Лекин номдан маҳрум бўлган нарса бундан ҳам ортиқроқ қийноқни ҳис қилса керак, чунки номи бўлмагач, унинг мавжудлиги ҳам тўла қимматга эга эмас. Атрофимда номсиз нарсалар уюми пора-пора бўлиб ётибди ва ўз навбатида, худо эмаслигим ҳақидаги энг даҳшатли ҳаёл билан менинг ўзимни ҳам пора-пора қилмоқда. Ўз номига эга бўлмаган нарса ва тушунчалар ёндирилган

чўл гиёҳларининг қурбонлик тутуни, сариқ кўкнори, мармарак, явшон ҳамда қўнғироқчалари беҳисоб Богдо-гэгэн саройининг хитойча томидаги минг йиллик черепицаларнинг мудроққа соладиган ҳидидан нафас олаётган Мўғулистоннинг куйиб кетган осмони остида чатнаган тош ҳовлилар ўртасидаги қасрнинг чекка, қўшимча меҳробларида турган, ҳали юзага чиқмаган, янгигина, олтин суви югуртилган будда ҳайкалчалари сингари, мангуликнинг ойнабанд жавонида туришибди.

Буддалар бир-бирига ўхшайди, улар ўзига хос хусусиятлардан маҳрум, сиртларидаги олтин суви доимо тоза, уларнинг табассумлари ҳеч қандай маънони ифода қилмайди; улар ўзининг юзага чиқишини кутиб ётишипти, лекин бу ҳол оламда нафис ифодани талаб қилувчи бутунлай янги бир тушунча пайдо бўлгандагина юз бериши мумкин.

Ушанда қизил туника¹ ва сарғиш тога² кийган,— лекин шиппақда эмас, мўғул этигида,— сочи устарада қирилган лама³лар ойнабанд жавондан номсиз буддаларнинг бирини олиб, унга ном беришади-да, қасрга олиб ўтишади ва у ниҳоят, буруқсаётган таёқчалар тутуни, хитоблар, пириллаётган ибодат ноғоралари, чиройли шоколад конфетлари ва маросимларда кийиладиган крепдешин кўйлақлар орасида худога айланади.

...Қизил будда ранги, қурбонликларнинг олтин жаранги...

— Ниҳоят, чумчуқни тасвирланг,— деди Бунин,—

^{1,2} Римликлар киядиган устки либослар. (Тарж.)

³ Будда руҳонийси. (Тарж.)

биламан: сизгача ҳамма нарса айтиб бўлингани, ҳамма шеър ёзиб бўлинганидан, янги мавзу ва янги туйғулар йўқлигидан, ҳамма қофиялар аллақачон ишлатиб бўлингани, эскириб кетганидан; вазнларнинг бармоқ билан санарли бўлганидан; шундай қилиб, охиrhoқибатда шоир бўлишнинг иложи йўқлигидан умидсизликка тушиб турибсиз. Лекин бу, мухтарам жаноб, бўлмаган гап. Сизни қуршаб турган ҳар бир нарса, ўзингизнинг ҳар битта туйғунгиз шеърга мавзу бўла олади. Туйғуларингизга қулоқ солинг, атрофингизни қуршаб турган оламни кузатинг-да, ёзинг. Лекин ёзганда ҳам, ўзингиз қандай ҳис қилган бўлсангиз, қандай кўрган бўлсангиз, шундай ёзинг, сизгача бошқа шоирлар, гарчи улар доҳий шоирлар бўлса ҳам, ҳис қилган ва кўргандай қилиб эмас. Санъатда мустақил бўлинг. Бунга ўрганса бўлади. Ана шунда қаршингизда ҳақиқий шеърятнинг қамраб бўлмас дунёси очилади. Нафас олишингиз ҳам енгиллашади.

Лекин мен шусиз ҳам аллақачондан бери очкўзлик билан енгил нафас олар, атрофимни қуршаган барча нарсани бошқа, янги кўз билан кўра бошлаган эдим.

...Чумчуқни диққат билан тасвирлаб бўлгач, қизчани тасвирлашга ўтдим. Лекин у қуш ҳам, гул ҳам эмас эди. Унинг қиёфасини чизиш учун унинг ўн уч ёшда эканини, уйдаги қуроқлардан тикилгани кўришиб турган калта юбка кийганини, ҳали қуриб улгурмаган денгиз қуми тиззасигача ёпишган оёқлари офтобда кўмирдай қорайиб кетганини, ранги ўчиб кетган ёқалари орасидан кўриниб турган голланд наслидаги жўжаларникидай энсиз ўмовини, қорамтир-кўкиш, жингалак сочи калта қилиб қирқилган, бир қарашдаёқ маймун-жонга ўхшаган — мен юнонча деган бўлардим — бошини тасвирлашнинг ўзи кифоя қилмасди.

У панжарада турган ганч гулдонлар ёнидан ўтиб

кетар экан, менга қараган эди, мен унинг ойдин тун сирли равишда ярқираб турган сузук кўзлари ва ориқ, қорамтир зайтун рангидаги юзини кўрдим.

У кўришиб турган камбағаллиги, ҳатто қашшоқлигидан хўрлиги келиб, шу билан бирга кичкинагина оч маликадай мустақил, мағрур ҳолда, чўмилавериб кўкариб кетган лабларини нафрат билан қимтиди, елкасини учирди-да, кўздан ғойиб бўлди.

У энди денгиз бўйида, ёз кунни, қоқ тушда топилган ажойиб деталь, сўз билан чизиладиган сурат ёки шеърят дарси эмас эди.

Мен бирдан, бутун қалбим билан, унинг оддий қизча эмас, келажакда ёзиладиган қандайдир ҳақиқий, ўйлаб чиқарилмаган романнинг фожиавий қаҳрамони эканлигини ҳис қилдим...

...манзаранинг бир лаҳзада эпосга, фожиага айланиши мўъжизаси...

Мен у билан қачондир қайтадан учрашишимизни билардим.

Кейинчалик, бир неча кун давомида елиб-югуриб, барча танишларимникига кириб чиқдим, Буниннинг ҳузурига қилган ташрифимни сўзлаб бердим; менинг ҳикоям деярли ҳеч кимда сезиларли таассурот уйғотмади. Қайтараман: мен кашф қилган Бунин унча машҳур эмасди. Фақат ўртоқларимгина — ўша вақтда қаторларига расмий тарзда мен ҳам мансуб бўлган ёш шоирлар — ҳикоямни қизиқиб тинглашди. Ростини айтсам, уларнинг кўпчилиги Бунинни шоир сифатида тан олишмас, бу мени умидсизликка туширар ёки болаларча дарғазаб қилар эди. Лекин ҳаммаси унинг фахрий академиклиги салобати олдида эсанкираб қолишди, Буниннинг шафқатсизлик, қаттиққўлликда машҳур эканини, ўн бешта шеъримдан иккитасинигина рағбатлантирувчи белгига лойиқ кўрганлигини эши-

тиб, аввалига бунга ишонгилари келмади, кейин эса, кўриб, қаноат ҳосил қилишгач, бунинг устига Буниннинг «мольберт устидаги шляпа»сини ўз кўзлари билан кўрганларидан кейингина, очиқдан-очиқ елкаларини қисошса ҳам, менга маълум қизиқиш билан қарай бошлашди. Улар мени ҳам тан олишмасди. Умуман, ўша пайтда ҳеч ким ҳеч кимни тан олмасди. Бу нарса яхши адабий муомала аломати эди.

Дарвоқе, худди ҳозирги даврдагидай.

Мен бир қадар машҳур шахс бўлиб қолдим, Буниннинг сатрлари тушган дафтарим эса, шу қадар талаш бўлиб кетдики, ниҳоят, мен уни қўлга тутқизмай, узоқдан туриб кўрсатадиган бўлдим.

Шухратдан бошим айланган эди. Олдинда жуда кўп гўзал нарсалар ваъда қилаётган бахтли ҳаёт нашъасини сурардим! Атрофимни қуршаган ҳамма нарсани тасвирлаб, тинмасдан шеър ёзардим. Шеърят аслида шеърят аталган нарса эмас, шу пайтгача шеърят саналмаган нарса эканлигини англадим. Энди уни қаердандир қидириб топиб, кавлаб олиб юришининг кераги йўқ эди. У шундоқ ёнгинамда, бутун бўйи билан кўриниб турар, унинг шеърят эканини юракдан ҳис қилинса бўлди — дарҳол қўлга келиб қўнар эди. Мана шу, ҳаётни шеърят деб юракдан сезиш туйғуси бутун вужудимни қамраб олганди.

Бу ўзгаришлар фақатгина шеърятнинг доимий ҳамроҳлиги — мен илгари ёнларидан, улар ҳар бир лаҳзада — фақат диққат билан кузатилса бўлди — санъат асарига айланиши мумкинлигидан беҳабар, ўтиб юрган энг оддий нарсаларда эканлигидан бирдан хабардор бўлганим, бутун қалбим билан ҳис қилганим туфайли юз берди.

Шу пайтгача кўчада юрган шарманкачини неча маргалаб кўрганман, лекин мана эндигина, унга Бу-

ниннинг кўзлари билан қарабгина, идрок қилиб турибманки, шарманкачи ҳам, унинг маймунчаси ҳам, Одесадан Фонтанга олиб борадиган йўл ҳам шеърият экан. «Дачалар акасларнинг соясида олар тин, қуёш нури акс этар япроқларнинг юзида. Денгиз хиёбонларда ярқираб отар тўлқин... Иссиқ, ёрқин бўлар кун, узун бўлар у жуда. Бундай кунда кишини мудроқ босади ҳадеб... Череничалар ойна каби қамаштирар кўз. Қуш сингари бешарпа ўтади велосипед, немис аравасида шақирлайди фақат муз».

Мана шулар ҳақиқий, соф — лекин, албатта, нарса ва ҳодисаларнинг жонини, масалан, «қуш сингари бешарпа» ўтган велосипеднинг жонини юзага чиқаргандагина — шеърият экан. Барибир резина чамбарларнинг шитирлаши эшитилиб турган мана шу «бешарпа» ўтиш ўзининг иблисона аниқлиги, энг муҳими, унда никеллари ярқираб, қуёш аксини майда чақмоқчаларда қайтариб турган — «кегайлар» — бир нарса бекингани, аммо ёзилмагани билан мени ақлдан оздириш даражасида ҳайратга солган эди.

Ёзганларимни ўқиб чиқдим, улар, гарчи тўғри бўлиб кўринса ҳам, унчалик тўғри эмаслигини кўриб турибман. Мен — ўша пайтнинг ёш йигити, — ҳаддан ташқари соддалаштириб юборилибман. Ахир кейинчалик Александр Блок «Интиқом»нинг сўз бошисида худди ўша давр ҳақида ёзган эди-ку:

«Ўз асаримизнинг яратилиш тарихини эслаш ўзимиз учун ҳам, ўзгалар учун ҳам қизиқ ва фойдадан холи эмас. Бунинг устига, биз, давримизнинг бахтли ва бахтсиз фарзандлари, ўз ҳаётимизни эсда тутишимиз керак: умримизнинг барча йиллари биз учун жуда кескин бўёқларда бўлган ва — афсуски! — уларни унутиб ҳам бўлмайди — шундай ўчмайдиган қилиб бўлганки, ҳар бир рақам қон билан ёзилгандай бў-

либ туюлади; биз бу рақамларни унутолмаймиз: улар бизнинг юзимизга ёзилган».

Мен ҳозир ёзаётган бу китоб қандайдир даражада «ўз асарим тарихи» — аниқроқ қилиб айтганда, асарларимдан бирининг, бутун умрим бўйи ёзишни орзу қилиб, аммо ёзмаганим — «Ажал фариштаси» романининг тарихидир. У мангуга менинг орзумгина бўлиб қолди.

Орзу китоби.

Мен Блокнинг ёш замондошиман, шу нарсанинг ўзиёқ даврни Блок ҳис қилгандай ҳис қилишимга ҳақиқат бера олмас эди.

«...1910 йил, — деб ёзган эди Блок, — бу, ўша пайтда символистлар лагерида ҳам, қарама-қарши лагерда ҳам жуда кўп ёзилган ва гапирилганидай, символизмнинг инқирозидир. Символизмга ҳам, бир-бирига ҳам душманлик позициясида турган акмеизм, эгофутуризм ва футуризмнинг дастлабки кўринишлари сингари оқимлар мана шу йилда ўзларини очиқ-ойдин кўрсатди».

«...1910 йил Блок учун қандай бўлган бўлса, биз, маҳаллий ёшлар учун 1913 ва 1914 йиллар шундай бўлди. Бу йилларда, ниҳоят, Одессага ҳам ўша, «футуризмнинг дастлабки кўринишлари»: қалин, қипиқлари чиқиб турган, нарса ўрайдиган қоғозга шу пайтгача кўзимиз кўрмаган ҳарфлар билан босилган, «Жамоатчилик дидига шапалоқ», «Ўлик ой», «Шакар сепилган кала...» деган ғалати номдаги, футурист шоирларнинг китобхоннинг ғашини келтириш учун атайлаб ўйлаб топилгандай баҳайбат имзолари кўйилган, шеърларига тушуниб бўлмайдиган ғалати китоблар етиб келди.

Биз бу тўпламларни фитначи «Сатирикон» ва қандайдир Эльза Гавронскаянинг мутлақо одобли, ҳатто зериктириб, кўнгилни айнитадиган, лекин барибир, гимназия бошлиқлари порнография деб тақиқлаб қўйган беодоб саргузаштларига қўшиб партанинг тагига яшириб қўярдик.

Мен мутлақо тушунмайдиган, қинғир-қийшиқ, ҳатто, қаердадир оёғи осмондан қилиб босилган, дағал фирибгарлик ва ҳатто қандайдир даҳшатли норозилик сифатида қабул қилинадиган «Дыр был шул — убе-шур» сингари шеърлар орасида бир кун кўзимга «Суд-лар доми» деган, қалинлиги картондай кўк қоғозга босилган, қаттиқ тўртбўрчак футурист тўплами кўри-ниб қолди. Мен бу тўпламда: «Кар бўлган пароход қу-лоқларида ёнарди лангарлар сирғаси» деган сатрларни учратиб қолдим.

Шу заҳотиёқ мен, классиклар меросида тарбиялан-ган, Буниннинг сеҳрли реализмига ҳам анча-мунча даҳлдор бўлган одам, мана шу футуристтик сатрларни ўқиб туриб, портнинг кишини лол қолдирадиган ёрқин тасвирини кўрдим ва пароходнинг менга жуда ҳам та-ниш, жуда катта кучга эга бўлган бўғиқ йўғон товуши-ни эшитдим. У брандспойтдан қизиган, шаффоф буғ оқимини чиқариб, — бу оқим бир оз фурсатдан кейин даҳшат ичида бармоқларини қулоқларига тиқиб, қу-лоқ пардаси йиртилиб кетмаслиги учун оғизларини очиб олган йўловчиларнинг боши ва юзига илиқ ёмғир томчилайдиган қалин булутга айланар эди, — гувилла-ши биланоқ оламга жимлик чўкарди. Шунинг учун па-роход гудоги рейдда доимо бирданига чўккан сукунат, умумий карлик ҳиссини уйғотарди.

Мен, кар бўлган пароходлар асло футуристларнинг нафосати эмас, ҳайратда қолдирадиган тўғри реалис-тик тасвир, ўша пайтда мутлақо янги усул — инвер-сия, карлик ҳисси одамдан буюмга ўтишдай поэтик кашфиёт эканлигини англадим. Пароходлар тирик

мавжудотларга, кар бўлган қулоқларига лангарлар сирғасини таққан темир аёлларга айланган эди.

Улар даҳшатли улиш билан гўёки мис мўрилардан қуйган муҳаббат ва шаҳватга (кейинги таҳрирда) келсак, бу энди онгсиз равишда, билиб-билмай қилинган ҳаракатнинг энг тубига қира олган шоирнинг доҳиёна кузатуви эди: пароход гудоги ҳақиқатан ҳам жинсий ҳисга ўхшаш қандайдир туйғу уйғотиб ўкирар, бу туйғудан рейд божхона катерлари, буксирлари, баржалари, энгил қайиқчалари, байроқлари, акси мовий сув ойнасида йиртилган хатдай, жазирама денгиз тунини кўнгли сезиб, майда-майда бўлиб кетган чағалайлардай майда бўлақларга бўлинган маёқ билан бирга титраб кетарди.

Мен, ҳатто, бу сатрларни ёзган футуристнинг фамилиясини эслаб ҳам қолмадим, лекин унинг қудратли тасавури яратган порт манзараси хотирамда Буниннинг қармоқ пўкагига ўхшаган чағалайининг ёнида мангуга ўрнашиб қолди.

Бунин билан янги учрашувни кутиб юрар эканман, у дафтаримга белгилар қўйиб, ер юзидаги барча халқларнинг тарихига доир китобларни кўплаб ўқишим кераклиги ҳақида маслаҳат берган ўша унутилмас куннинг тафсилотларини хаёлимда юз марталаб, қайта-қайта жонлантирдим. У, ҳар қандай ҳақиқий шоир оламдаги цивилизация тарихини, ҳар хил мамлакатларнинг турмуши, урф-одатлари, табиатини, улардаги дин, эътиқод, халқ қўшиқлари, дostonлар, афсоналарни яхши билиши керак, деган эди. Ўша пайтда мени бу нарсалар, гарчи бундай доно маслаҳатдан бошим кўкка етгандай бўлиб, Бунин менга айтган китобларнинг номини сохта қизиқиш билан ёзиб ўтирган бўлсам ҳам,— минг афсуски!— тирноқча ҳам қизиқтирмас эди.

Мен бирдан, ҳеч қандай ташвишларсиз, яхши шеърлар ёзишни ўргатадиган, машҳур шоир бўлишимга ёрдам берадиган бошқа нарсаларни ўқишни афзал кўрадим.

Буниннинг, нима қилиб бўлса ҳам шеърни бостиришга уринмаслик, бу нарсага шошмаслик, ўз вақти келишни кутиб туриш ҳақида берган астойдил маслаҳатлари ҳам ҳафсаламни пир қилган эди.

Бунин қуруқ нимтабассум билан шундай деган эди:

— Барибир, сиз менинг гапларимга қулоқ солмай, шеърларингизни барча редакцияларга юборишингизга шубҳам йўқ. Сиз шеърларингизни, энг муҳими, исмингизни босилган ҳолда кўрсангиз бўлди. Мен буни ўзимда синаб кўрганман. Энди эса жуда кўп бўш шеърларни бостириб юборганимдан пушаймонман. Шунини билиб қўйингки, муҳтарам жаноб, сизга ташриф қоғозимни берсам бўлди, бу сираям қийин иш эмас, сизни шу заҳотиёқ ҳар қанақа қалин журналда босишади...

...Э, худо, наҳотки, ҳатто «Ҳозирги замон»да ҳам босишса? — ўйладим мен.

— ...лекин, яхшиси, керак эмас. Бир оз кутинг.

О, ўшанда қай даражада шундай нола қилиб, унга отилгим келган эди:

«Марҳамат қилинг, Иван Алексеевич, шеърларимни тавсия қилинг, ташриф қоғозингизни беринг, бера қолинг. Ахир сиздан нима кетарди? Ахир ўзингиз айт-япсиз-ку, ҳеч гап эмас деб!»

Лекин сохта итоатгўйлик билан унинг гапларини маъқуллардим:

— Тушунаман. Ҳа, ҳа. Албатта. Гапларингиз тўғри. Бир оз кутганим маъқул.

У эса менга истеҳзоли қараб турарди:

— Лекин ўзингиз, эҳтимол, бугуннинг ўзидаёқ шеърларингизни олиб, «Одесса варағи»га чопсангиз керак. Сиз ёш шоирларни биламан! Алдаб бўлсиз. Ўзим ҳам шунақа эдим.

Кейин, гап оҳангини ўзгартириб, ҳаддан ташқари жиддий, чуқур ишонч билан шундай деган эди:

— Албатта, мендан ижоднинг барча сирларини иложи бориचा тезроқ билиб олгингиз келади. Билмадим, бу ишда сизга ёрдам бера олармиканман. Лекин мана бу гапни яхшилаб уқиб олинг. Биринчидан, — бу энг муҳими ҳам, — ҳар қандай ҳақиқий ёзувчида бўладиганидек, ўзингиздаги тоза, оқ қоғозга бўлган нафрат туйғусини енгиб, ҳар куни, мунтазам равишда, илҳом, кайфият ва шунга ўхшаган нарсаларнинг келишини кутиб ўтирмасдан, хизматга... ёки гимназияга қатнагандай, ёзишингиз керак.

Мен Бунин билан янги учрашувни кутиб, талваса ичида юрар эдим, лекин шу пайт уруш бошланиб қолди, Бунин бу ердан жўнаб кетди ва мен уни тўрт йилдан кейингина кўра олдим. «Одесса варағи»нинг идорасига, — эсимда, мен босилиб чиққан шеърларим учун гонорар олган эдим, — олиб тушадиган айланма пиллапоянинг ноқулай зиналарида унга тўқнашиб кетдим.

Мени, у, илгаригидай қотма, заҳилроқ, пойтахтлик, унча-мунча одамнинг қўли етмайдиган, мен орада ўтган шунча йиллар давомида, ҳатто артиллерия назорат пунктида ҳам бир зум бўлса-да, хаёлимдан кеткизмаганим, бадий онгимни доимий назорат қилиб турувчи бир аъзомга айланган одам — менинг қадрдон Ив. Буниним, бир қадам орқага чекинган ҳолда, худди ҳозир, шу ерда тасвиримни чизмоқчидай, бутун борлигимни жимгина кузатиб турарди.

— Мени танидингизми? — сўрадим мен.

У жавоб бермади — менга ҳатто саволимни ҳам эшитмагандай бўлиб туюлди — ва мени синчиклаб кузатишда, — ҳатто қўрқмасдан айтишим мумкинки, — гоҳ-гоҳо ҳошияларга хаёлан белгилар қўйиб, мени ўқитишда давом этди.

— Офицер. Георгий нишони кавалери. Хизматдан қайтибсиз. Ўсибсиз, вояга етибсиз. — У менинг ҳали зинага омонат қўйилган ўнг оёғимга кўз югуртирди. — Ярадор бўлдингизми? Суякка теккани йўқми?

Мен, одатим бўйича, хижолатдан йўтала бошладим. У менинг бўғиқроқ, илгаригига қараганда кучлироқ, қуруқ йўталишни қулоқларини чимириб тинглади.

— Газдан заҳарландингизми? — секин сўради у. — Фосгенми? — Ва ўша қадимдан таниш, дўстона, кафти очиқ, қуруқ қўлини узатди. — Салом, Валя, — деди у менга ҳавас қилгандай қараб. — Ёш шоир Валентин Катаев!

— Одессага келганингизга анча бўлдимми?

Мен бу саволни хижолат бўлиб, нима дейишимни билмай қолганимдан бердим, аслида, унинг большевистик Москвадан қочиб Одессага келганини билар, у бу ерда эълон қилган бир нечта янги, менга таниш бўлмаган шеърларини ўқиган эдим. Бу шеърларнинг бири, афтдан, Москвадаги қандайдир бир кечанинг ва бир нотаниш шоиранинг тасвири эди:

«Катта енглик. Қонсиз ёноқ».

Кейин, хотирам алдамаётган бўлса, бу шоира чарчоқ ҳолда шундай дерди:

«Кузмин, янги триолет ўқинг».

Бу кичкинагина шеър қўйидаги сатр билан тугаллаларди:

«Зерикарли, хунаса, бузуқ».

Бу ерда Буниннинг аниқлиги, камгаплиги, заҳархандаси ва дилетантлик санъатига нафрати бутунисича, тўла-тўкис кўриниб турарди,

Мен шоир Кузмин ҳеч қачон триолет ёзмаганини айтдим. Бунин, Михаил Кузминни назарда тутмаганман, дуч келган фамилияни олганман, деди. «Истасангиз, унинг ўрнига бошқа фамилия қўйишим мумкин».

Бошқа бир шеъридан икки парчаси ёдимда қолган. Биринчи парча:

«Қайлардасан? Зангори Бискай кўрфазида сен боқаяпсанми бебош тўлқинларга ҳайратда сонсиз панама ва оқ кўйлак орасида сен?»

Ва сўнгги парча:

«Князь, княгиняга айтгин таъзимларимни. Кел, агар бошим узра чарх урса ҳамки қуюн, ўпай боланикидай покиза қўлларингни, бундан буён мен энди сир тутмас ишқим учун».

Кейинчалик мен Буниннинг биронта шеърий тўпламида ҳам бу шеърни учратмадим, лекин, ўйлайманки, ўша вақтдаги Одесса газета ва журналлари титиб кўрилса, бу шеърни топиш мумкин¹.

Бу шеърдаги Бунин мен учун қандайдир янги, дярли муҳожир, эҳтимол, илгариги Россиянинг ҳалоқатини, барча алоқаларнинг барбод бўлганини тўла, бутун икир-чикиригача англаган, қўрқинчли Бунин эди: умри тугаганини бутунлай англаган кишигина ўзининг шу пайтгача сир тутилган, маъсум, эҳтимол, ҳатто жиний, «бундан буён сир тутиб бўлмайдиган» муҳаббати ҳақида ёзиб, уни босма равишда эълон қилиши мумкин эди.

Нима учун бундан буён? Нима учун сир тутмас?

Шунинг учунки, бундан буён энди ҳеч нарса юз

¹ Бу шеър И. А. Буниннинг тўққиз томлик асарлар тўпламида босилган. (Саккизинчи том, 1967, 29-бет.)

бермайди. Ҳамма нарса тугаган. У ўзи учун даҳшатли, шафқатсиз инқилоб қамраб олган Россияда қолиб кетган. Княгиня эса, узоқ-узоқларда, Францияда, «Зангори Бискай кўрфази» соҳилида, «сонсиз панама ва оқ кўйлак орасида» юрибди.

Бунинг устига, «еткиз» сўзи ўрнига, юқори табақа кишиларига хос, назокатли «айтгин» сўзи ишлатилган. «Князь, княгиняга а й т г и н таъзимларимни».

Уша пайтда бу шеърда қандайдир фожий ҳолат, умидсизлик, даҳшат, итоаткорликни ҳис қилган эдим. Бундай шеърлар қатл қилиш олдидаги тундагина ёзилиши мумкин.

Биз Ланжероновский кўчаси бўйлаб, шаҳар театри, Одесса герби шаклини ифода қилувчи майсазор ёнидан ўтиб, пастга қараб кетдик. Тарих музейининг антик пешайвони, шаҳар думаси, зинадор ёғоч лафетга ўрнатилган чўян тўп ҳам оптимизда қолди. Кейин шошилмасдан Николаев хиёбони бўйлаб, Пушкин ҳайкали олдидан пойдеворига чўян бомба ўрнатилган, қўлини денгиз томон чўзиб турган Дюк де Ришелье ҳайкали томон, «ўз оламимизга» қараб кетдик.

Лондон меҳмонхонаси ёнидаги саройга немис штаби жойлашган, йўлакларда жуфт-жуфт бўлиб, чуқур кул ранг пўлат каска кийган соқчилар туришарди. Хиёбонга кўндаланг қилиб, баландга қора, готик услубдаги немис ҳарфлари билан ёзилган, ёқимсиз сариқ — мен сариқ-газанда рангида деган бўлардим — рангли шиор осиб қўйилган эди. Бунинг бирпас тўхтаб, бургутникидай ўткир кўзлари билан уни ўқиди: «Автомобиленлангзамфарен!» Бу «Автомобиллар секин ўтсин!» — деган буйруқни билдирарди.

Қиличларининг қини никелланган иккитами-учта австриялик офицер штаб ёнида туриб, чорчўпларга со-

либ, устидан тўр босиб қўйилган, фельдмаршал Людендорф имзо чеккан, машинкада босилиб, ротаторда кўпайтирилган оператив маълумотларни ўқишарди.

Менинг, Георгий ордени олган рус офицерининг, душман армияси ишғол қилган рус шаҳрида, умумий ваҳима саросимаси остида қолиб, нималигини ўзи ҳали билмайдиган нарсадан бу ерда,— шу пайтгача ҳеч ким танимаган, оперетта қаҳрамонига ўхшаб кетадиган чор армиясининг собиқ генерали ёки ҳатто полковниги бўлган шахс — Гетман Скоропадский ҳокимлик қилаётган, немислар ўйлаб чиққан қандайдир украин тузумида,— жон сақлаб қолмоқчи бўлиб, Россиядан ўз ихтиёри билан қочиб келган рус академиги, машҳур ёзувчи билан ёнма-ён юришим ўзимга жуда ғалати, эриш туюларди.

— Сиз билан охириги марта қачон кўришган эдик? — сўради Бунин.

— Ўн тўртинчи йилнинг июлида.

— Ўн тўртинчи йилнинг июли,— деди ўйга чўмиб Бунин.— Тўрт йил. Уруш. Инқилоб. Бутун бир абдиат.

— Ўшанда дачангизга келган эдим, лекин сиз йўқ экансиз.

— Ҳа, мен урушнинг эртаси куниёқ Москвага кетган эдим. Бу ердан жуда қийинчилик билан чиқиб олдим. Бутун йўллар ҳарбий эшелонларга тўлиб кетган эди. Руминиядан, турк флотидан хавфда эдим...

Биз жим қолдик.

Мен жазирама июль кунини кўриб турардим. Чўлнинг қуруқ кучли шамоли Куликов майдонидан қопқора чанг булутларини, пичан гарамларини учириб ўтар, от сафарбарлиги туфайли қўшни хуторлардан ҳайдаб келинган отларнинг думини ўйнатар эди. Ос-

мон эса темирдай оғир, ёвуз кўринар, шаҳар устида қонли шафақ ёниб турарди. Бу манзара қуйидаги сатрлар орқали қалбимга бутунлай ўрнашиб қолган эди:

«Тун куйини чалинг! Тун куйини! Тун куйини! Италия! Германия! Австрия! Қизил қон қоп-қора бўлиб қуйилади мудҳиш қиёфали майдон устига!»

Булардан бошқа, яна ҳам даҳшатлироқ сатрлар ҳам бор эди:

«Немис ўлдирган тунга рўпара турар онам».

«Оҳ, ёпинг, ёпинг, газета кўзини тезроқ!»

Бу сатрларни мени ҳаяжонга солган «Порт» шеърининг автори, ўша, ёш футурист, ватанпарварлик алангаси авж олган ўша кунларда ёзган эди. Энди унинг исмини билардим: Владимир Маяковский эди у...

«Қўнғироқ. Онажон, сизга нима бўлди, а? Тобутда ётгандай оппоқсиз, оппоқ»! «Қўйинг! Телеграмма ўша, шаҳид ҳақида. Оҳ, ёпинг, ёпинг, газета кўзини тезроқ!»

Мен бу сатрларни қалбимда ардоқ билан сақлаб, бутун урушдан олиб ўтдим. Аммо бу нарсани Бунин билмаслиги керак эди. Унинг ҳузурида ҳатто Маяковскийнинг шаккок номини тилга олишга ҳам қўрқардим. Кейинчалик, худди шундай, Маяковский ҳузурида ҳам Буниннинг номини тилга ололмасдим. Улар иккаласи ҳам бир-бирини мутлақо тан олмас эди.

Лекин шунга қарамасдан, иккаласи ҳам хотирамда ёнма-ён туришибди. Ҳеч нарса қилиб бўлмайдиган ғалати ҳол.

Бунин нафисгина соқол безаб турган энгагини бир оз олдинга чўзганича тез-тез юриб борар, ён-веригаги нарсаларнинг ҳаммасини: юз йиллик чинорларнинг доғли барикарам таналарини, хиёбон этагидаги сокин портни, пастда турган, фуражкасига, афтидан, Гетман Скоропадский «тузуми»га мансуб эканлигини билдирувчи ғалати сешоха тасвири билан безалган юмалоқ

мансабдорлик кокордаси қадалган оддий рус солдати ёнидан ўтиб, асфальтда бурчакка бурилиб кетаётган кул ранг пўлат рангидаги «бенц» маркали немис штаби автомобиллини эсида сақлаб қолиб, кейин қаердадир шу ҳолича, аниқ қилиб тасвирламоқчи бўлгандай, сертомир бўйинини у ёқ-бу ёққа буриб, атрофни синчковлик билан кузатар эди.

Екатерина майдонидаги кўзга яхши таниш мева-ре-завор дўкончаларининг йўл-йўл чодирлари кўринади. Бу дўкончалардаги пўстлоқдан тўқилган саватчаларда янги чиққан, йирик ва қуруқ қулупнайлар ҳамда ҳар донасида деярли ёз қуёши акс этиб турган қора ёки оч қизғиш олчалар тўлиб турибди.

Устозимнинг қаттиқ қисилган жағлари ва шиддатли, таранг тортилган юзига қараб, мен жуда усталлик билан бекитилган довдираш, ҳатто саросима аломатларини пайқадим. У бу ерга хотини билан келган экан, шаҳарда, Буковецкий деган рассомниқига тушишибди, лекин яқин орада дачага кўчар экан, мени ҳам таклиф қилди.

Бунин билан то у ватанини бутунлай, мангуга тарк қилган кунга қадар ўтган икки йиллик алоқам мана шундай бошланган эди.

Яна ўн олти станциядан нарида жойлашган дача. Лекин бу гал биринчи кўрганим — Ковалевскийнинг дачаси эмас. Бошқа дача. Унга сал етмасдан, трамвай йўлидан ўнг қўл томонда жойлашган. Унда денгиз бўйи аломатларидан кўра дашт аломатлари кўпроқ. Лекин барибир, кўпчилик Катта Фонтан дачалари сингари, — томига черепица ёпилган, чиганоқсифат, — гулпуштасида намозшомгуллар балқиб, атиргуллар бўй таратиб турган, боғда форс сирени ҳамда коваклариди мезон ғира-шира оқариб, қатлам-қатлам, жимжимадор буталаридаги мовий рангли сўталаридан скипидар ва

гўшт ҳиди келадиган туялар¹ кўқарган, ёвзойи ток барглари ўраб олган, жазирама дашт кунининг кўзни қамаштирадиган ёрқинлигидан кейин, қайноқ тош зиналарни босиб кирганингизда аввал қоронғилик кўзингизни олиб, кейинчалик, секин-секин — устига қизғиш какао тўкилиб, доғдан кашта чизилган, бу кашта устида арилар ўрмалаб юрган — овқат столи кўринадиган, очиқ ровонли дача.

Бунининг хотини, ёш, чиройли аёл — ҳа, хоним эмас, айнан аёл, — Вера Николаевна Муромцевани биричи марта тахминан ана шунақа ровонда кўрганман. У бўйдор, юзи камеяни² эслатадиган, оқ сариқ сочлари силлиқ қилиб таралиб, сўнгги тутами бўйнига тушиб турган, мовий кўзли, тўғрироғи, мовий қорачиқли, курсисткаларга ўхшаб кийинган; менга ҳатто, ҳар доим маънодор, гўё фавқулудда илмийга ўхшаб кетадиган Овсяннико-Куликовский фамилияли профессор таҳрири остида чиқадиган, қалин муқовали, номи славянча шикаста хат билан терилган «Европа жарчиси» журналидан кўра ҳам қўл етиши қийин бўлиб туюладиган ўша Москва профессор зиёлилари даврасига мансуб бўлган; кўзга ярқ этиб ташланмаса ҳам гўзал аёл эди.

Мен, умуман, Вера Николаевнанинг гўзал аёл эканлигини билардим, лекин у менинг дидимдаги аёллардан эмасди: тугмали туфли кийган оёқлари бесўнақай, бурни, масалан, антик маъбуда Деметраники сингари узун, ҳимматли, энг муҳими Буниннинг хотини эди. Улар ҳатто никоҳдан ҳам ўтишмаган, Вера Николаевна унга москвалик либераллар йўсинида гражданча хотин эди. Бу ҳақда Бунин, у илгари уйланган эди

¹ Туя — сарвга ўхшаш ўсимлик. (Тарж.)

² Камея — бўртма нақшли асил тош. (Тарж.)

шекилли, ўзининг автобиографик хотирасида, фалон пайтдан бери «В. Н. Муромцева билан бирга ҳаётни баҳам кўряпман», деб ёзган эди. В. Н. Муромцева биринчи Давлат думасининг раиси, кадетлар Москваси буржуазиясининг йирик сиёсий арбоби, машҳур «Виборг хитобномаси»нинг илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлган Муромцевнинг туғишган жияни эди.

Мана энди улар — Бунин ва Вера Николаевна — большевиклардан, ўша давр ибораси билан айтганда «Совдепия»дан қочиб келиб, бу ерда, дачада бошқа москвалик қочоқлар билан бирга Совет ҳокимиятининг синиши ва уй-уйга тарқалиш фурсатини кутиб ўтиришарди.

Мен уларникида шу қадар тез-тез меҳмон бўладиган бўлдимки, энди Бунин, мендан уялмасдан, Вера Николаевна билан москвача тахлитда жанжаллашган ҳоллари ҳам юз бериб турарди.

— Вера, сен ўтакетган эси пастсан! — деб қичқирарди унга Бунин асабий.

Вера Николаевна бўлса, ўз ҳокимига фаришталарникидай итоаткорона, меҳр тўла мовий кўзлари билан қараб, нолали товуш билан гапирарди:

— Иоанн, ўтинаман, бу даражада қўпол бўлма. — У узун, мовийроқ бармоқларини бир-бирининг устига миндириб, кейин қайтадан туширарди. — Тентаклик қилма! Ёш шоир биз ҳақимизда нима деб ўйлайди? Бу муомаланг сени унга хотинини ҳурмат қилмайдиган одам қилиб кўрсатиши мумкин.

Эсимда, Вера Николаевнанинг Бунинни Иоанн деган олифта ном билан аташи мени ҳаддан ташқари ажаблантирган эди. Лекин тезда англадимки, бу нарса рус ўтмишига қизиқиш мода бўлган ўша пайтдаги Москва руҳига мос келар экан. Вера Николаевнанинг ўз эрини Иван дейиш ўрнига Иоанн деб чақириши москвача услубга тўла мос келишидан ташқари, эҳти-

мол, совуқ, қўрс қиёфали, Бунинникига ўхшаган соқол қўйган, етти хотинли, бургут кўзларини шоҳона қисиб-қисиб турувчи Иоани Грознийга қисман ишора ҳам эди шекилли.

Ҳар ҳолда, Вера Николаевнанинг — умуман, Иван Грознийга сира ҳам ўхшамайдиган — ўз ҳукмдорига меҳр тўла саросималик, садоқат билан сажда қилиши очиқ-ойдин кўриниб турарди.

Бу қадимги рус модасига қадар у Бунинни полякча усулда, Ян деб чақирар эди чамаси.

Мен Устозимга ҳар доим янги-янги шеър ва ҳикояларимни олиб келардим.

— Эътибор бергин-а, Вера,— деди Бунин бир куни асарларимни қўлида тутганича, боши билан мен томонга ишора қилиб,— ҳамма бошловчилар сингари бу киши ҳам адабиёт менга шуҳрат, пул, дабдабали ҳаёт олиб келади, деб ўйлайди. Тан олаверинг, муҳтарам жаноб,— энди у бевосита менга қаради,—сиз газета ва журналларда ўзингизнинг суратларингизни кўргингиз келади, матбуотда сизни мақтаб ёзишларини истайсиз, Финляндияда хусусий дача қуришни, чиройли қизга уйланишни, автомобиль сотиб олишни орзу қиласиз! Эътибор бергин-а, Вера, бу киши қанақа қизариб кетди. Ҳозир бу киши, бу нарсаларнинг биронтасини ҳам истамайман, менга фақат соф санъат керак, деб алдашга тушади. Мем сизга бир нарсани айтиб қўяй, муҳтарам жаноб: ҳамма машҳур ёзувчилар албатта жуда бой бўлади, деган гапни миянгиздан чиқариб ташланг. Турмушларини сал-пал — жудаям сал-пал, жудаям! — таъминлаб олгунларига қадар, уларнинг деярли ҳаммаси даҳшатли даражада қашшоқ бўлишади, деярли тиланчилик қилиб кун кечиришади. Ишонмайсизми? Мана қаранг: айтинг-чи, сиз, масалан, Купринни қандай тасаввур қиласиз? Машҳур ёзувчи, шундай

эмасми? Китоблари ҳамма жойда босилади, номи машҳур, китоб ўқийдиган одам борки, унга сажда қилади. Фикримга қўшиласизми?

— О, албатта.

— Мана энди, рухсатингиз билан айтсам, ана шу машҳур ёзувчи Куприннинг чўнтагида ойлаб ҳатто уч тийини бўлмаган. Кўчма маънода деб ўйламанг, оддий маънода: уч тийинлик мис чақаси бўлмаган.

Бунин бу сўзларни шу тариқа ифодали қилиб айтдики, мен унинг ўзимга қарата чўзилиб турган кафтида, зарб қилинган бургут тасвири қорайиб кетган чор мис чақасини кўргандай бўлдим. Тўғри, ҳозир бу чақалар муомаладан тушиб кетган, уларнинг ўрнини Одесса шаҳар бошқармаси чиқарган, қора лангарли геральдик¹ қалқон тасвири шаҳар гербининг расми солинган ўн тийинлик кўк, йигирма тийинлик зангори, ярим сўмлик сариқ қоғоз маркалар олган эди. Кичкина ҳамёнчада чақа ўрнига мана шу ёғимланиб кетган қоғозларни олиб юришарди.

Бунин қўлёмаларимни ўз хонасига олиб кириб кетарди-да, орадан бир оз вақт ўтгач, айвонга қайтиб чиқиб, менга:

— Ҳечқиси йўқ,— дерди.— Езаверинг. Нималардир бор, лекин ҳали жуда кўп ишлашингиз керак.

Ёки шунга ўхшаган бошқа гапларни айтарди.

Уйга келиб, дафтаримни очардим-да, Бунин қалам ёки тирноғи билан қўйган белгилар — енгил чизиклар, нотабенелар², зағча ва қушча белгилари, хитоб аломатларини синчиклаб ўрганар, улар нима учун қўйилганлиги ҳақида бош қотирардим.

¹ Геральдика — герблар ва уларнинг тарихи ҳақидаги фан. (Тарж.)

² Нотабене (NB, NB) — маълум нарсага эътиборни тортиш кераклиги ҳақида белги. (Тарж.)

«Бундан топишмоқнинг сирли тирноғи ўтган».

Навбатдаги учрашувимизни ҳам ақлдан озар даражадаги чидамсизлик билан кутардим.

Унинг олдига эрталаб бориш мумкин эмас эди: у ишларди. Мен шаҳардан тушдан кейин, кечга яқин чиқиб келардим. Чўнтагимда трамвайга тўлаш учун марка бўлмай қолган кезларда эса, дачалар, маёқлар, станциялар бўйлаб ўтган чангли Катта Фанган йўлидан, ҳар замон-ҳар замонда тўхтаб, шундай тоза, шундай бепоён шамол эсиб турган денгиз тўлқинларининг оппоқ мавжларини завқ билан томоша қилиб, ўн беш верстча пиёда юриб келардим.

Бу вақтда қуёш даштга ёнбошлаган бўлар, менинг галифе шим ва этикда одимлаётган оёқларимнинг сояси, худди мен ёғоч оёқда юргандай, шу қадар узайиб кетардики, лабида эрман шокиласи осилиб турган жарликка бориб етар ва унинг тик қирғоғига урилиб синарди. Хуллас, ғижимланган фронт фуражкеси қаққайиб турган бошим ва танамнинг сояси жарликка қулаб, унинг қаърига юлдуз жисми сингари учиб кетар, фақат ҳар замон-ҳар замонда соҳилдаги шағалда ёки мовий-лойқа тўлқинда сирғалиб бораётган кичкина шарпадай. баланд қоялар орасида учиб, чил-чил бўлган юқори иссиқликда эрийдиган шиша найчадай аниқ бир шаклга кириб қоларди.

Мен савдойиларча ўжарлик билан Бунин ҳақида, унинг совет Россиясидан, сирларга тўла инқилобий Москвадан олиб келган янги шеърлари ва прозаик асарлари ҳақида ўйлардим.

Ҳозирги Бунин мен шу пайтгача таниган, уруш пайтида «Нива»га илова қилиб чиқарилган, жуда кўп узилиб тушаётган япроқлар расми солинган чиройли сариқ муқовали, сув қилиб ичиб юборганим асарлари

тўплами бўйича мукамал билган Бунин эмас, бутунлай бошқа, янги Бунин эди.

У, мен завқланиб чарчамайдиган «Хазонрезги» шеърининг автори, афтидан, ҳали ҳам кузги сўлгинлик куйчиси сифатида қабул қилинар эди.

«Ўрмон бир кўшқдир — нақшинкор, расо, оламда ранг борки, бари унда жам, нигоҳга ўт ёқиб турибди, гўё шаффоф ялангликка садди серҳашам...»

Унча катта бўлмаган бу тасвирий дoston, «Евгений Онегин» рус ҳаётининг қомуси ҳисобланганидай, менга ҳам Державиндан тортиб, Фет ва Полонскийгача бўлган рус шеъриятидаги куз манзараларининг қомуси бўлиб туюларди.

Эҳтимол, бу асарда ҳеч қандай янги нарса йўқдир ҳам, аммо «Хазонрезги» бутун бир шеърый даврга жуда ажойиб тарзда, мукамал яқун ясаган эди. Унинг ҳар бир банди ҳар қандай рус кишиси учун қимматли таассуротлар берарди.

«...баёвгина бева сингари Куз ҳам серҳашам кўшкига қўяди қадам...», «...ой ҳам аста-секин ўрнидан турди. Ўрмонга ойдин бир тутун уфуриб, барча сояларни қисқартирди-ю, юксакдан, туманли осмондан туриб, мана энди кўзга тикка боқар у».

Мана шу жойда ҳар доим Пушкиннинг: «Қарағай-зор ортидан кўринади ой хира, тушдагидай туманли, илғайсан аранг»¹, деган сатрлари эсимга тушарди.

«Олис далаларда бурғу чалинар, янграйди уларнинг мис жарангоси» сатрлари эса, хаёлимда «Граф Нулин»ни жонлантирарди.

Лекин барибир бу сатрларнинг ҳаммаси оригинал, фақат Бунинга хос сатрлар эди:

¹ Миртемир таржимаси. Таржимони кўрсатилмаган шеърый сатрларни Машраб Бобоев таржима қилган.

«...Ювиб-чайиб рангсиз юзи қўлини, ўраниб оқ суvsар жузли чакмонга, Куз ҳам ўрмондаги сўнгги кунини кутиб олмоқ учун чиқар айвонга...»

Кейин эса — ажойиб, мислсиз хотима ясаларди:

«...Қамаштиражакдир кўзларни ҳали мовий осмондаги муз қасрларнинг биллур ёғдулари, кумуш нурлари. Тун эса, нақшлар билан бурканар, осмон гумбазида чироқлар ёнар, совуқ ёнғин пайдо бўлгани замон, дафъатан бокира сукутни бузиб, чақнар юлдузлардан қилинган қалқон — чаман бўлиб яшнар Қутб Ёғдуси!»

«Куз» сўзининг Буниннинг ўз исми каби катта ҳарфда ёзилишида ҳам қандайдир маъно бор эди. Бу ўша пайтда менга ҳаддан ташқари ёқарди. Ҳозир эса олифтагарчилик бўлиб туюлади. Лекин барибир шеър жуда гўзал, бебаҳо эди.

Бунин ўзининг дастлабки китобларида ҳали ўз ватани ҳақида қашшоқ, ғариб ва фақир бир мамлакат деган народникларча анъанавий тасаввур домида эди.

«Русим менинг, минг йиллик фақир ҳақирлигинг, нотавонлигингни, айт, қандай яхши кўрай мен? Лекин бу хоч, яғлоғи, мўминтой, азиз бичим... Буларнинг ҳаммасидан қандай юз ўгирай мен!»

Қашшоқ Россия ўша пайтда Буниннинг замондоши:

«Россия, о менинг қашшоқ Россиям, кулбаларинг — бўз ранг ва юпун, жонга дармон қўшиқларинг ҳам — илк севги ёшидай азиз мен учун!» — сатрларини битган бошқа бир шоирдай, ҳали унинг ҳам раҳмини келтирар эди.

Мана ҳозир, Буниннинг, ҳали бизга таниш бўлмаган Петрограднинг «Парус» нашриётида 1918 йилда чоп этилган асарлар тўпламининг сўнгги, ўнинчи жилдида мен «Архистратиг» деган шеърни ўқиб қолдим.

Бу шеърга қараганда Бунин Россияни энди бутунлай бошқача идрок қиларди:

«Бир бошли калисода бундан асрлар бурун битилган ўрта аср архистратиги, қаранг, пўлат қанот, учишга тайёр эди-ю, бутун, қилтириқ сёғида турар эди у аранг... Ким ҳам биларди уни? Лекин яна янгидан кашф этилди яқинда. Шу экан-да тақдири — башанг пойтахт модасин тантиқлиги важдан қимматбаҳо журналда пайдо бўлди тасвири. Энди сўфи, эстетлар, қизлар ҳамда шоирлар у ҳақда тиним билмай гап сотишади, ажаб. Уларнинг тўла, шалоқ оғизлари ҳар нафас архистратиг бўлар деб Русни, башорат қилар, Исонинг жандасини таҳқирлашдан тўхтамас ва китобий сўзларни такрорлашдан тўхтамас — Руснинг бечоралиги учун ачинган бўлар».

Бунин бу шеърни ўн олтинчи йилда, ўзи учун даҳшатли бўлган, то ўлимигача ҳазм қилолмаган инқилобнинг яқинлашиб келаётганини пайғамбарона сезган ҳолда ёзган бўлса аҳтимол.

Кейин, муҳожирликда юрганида, умрининг охирида Бунин мистиклар, худопарастлар, эстетлар, шоирларни, «уларнинг тўла, шалақ оғизлари»ни ўчириб ташлаган. Лекин мен бу тариқа ўз-ўзини тузатишни тан олмайман. Нима қандай ёзилган бўлса, шу ҳолича қолиши керак. Айтилган сўз — отилган ўқ.

Шундай қилиб, бир вақтлар менинг кўз олдимда янги, қадимий рус оламининг нариги томонидан чиқиб келгандай, бошқа Бунин намоён бўлди. Бу олам — шафқатсиз, ақл бовар қилмайдиган, ҳеч нарсага ўшашмайдиган ва шу билан бирга жуда азиз, миллий — Россияни ўз сиёқ ва тарзларига биноан яратган бобокалонларимизнинг олами эди. Улар яратган Россия тил ва дин, қадимий славян ва угро-финлар, варяглар, Византия ҳамда шафқатсиз, қонли, доҳиёна ўзига хос

татар подшоликлари аралаш-қуралаш бўлиб кетган, биз мактабнинг қўйи синфларида ўқиган юпқагина, гариб рус тарихи дарслиги бўйича тасаввур қилганимиз «қадимги Русь»га ҳам ўхшамайдиган Россия эди.

Ўша пайтда Буниннинг қалбида қандай ғалаёнлар бўлаётганини англаш учун унинг ўша пайтда ёзган шеърларининг номини айтишнинг ўзигина кифоя қилади. Мана улар: «Ўрда», «Олти қанотли», «Скоморохлар»¹, «Қатл», «Роҳиб», «Зийрак Матфей».

«Боту шафағида қип-қизил эдинг, даҳшатли назаринг қорайди яна. Олтин товланувчи қанотингни сен муқаддас титроқда ёзасан, ана. Телба Грознийнинг жандаси чиққан роҳиб дасторига тушдию кўзинг ва мангуга қотди гумбаз тоқида катта, чақир кўзлар бақрайган юзинг».

Буниннинг ўша пайтда ёзилган мана бу пойма-пой сатрлари ҳозиргача менинг юрагимни эзиб, ҳаяжонга солиб келади:

«Аллақандай бир қиш, қаҳри анча-мунча қишдан қаттиқроқ»... «Таранг юзи ажи-бужи бўлиб кетди кулгидан, кўринарди мўғор босган қоп-қора тишлари ҳам...» «Туманлидир қирмизи тонг, туманлидир... Пичоқ қайранг, қамчинларни шайланг, қани! Қани, мужик, ётаверма, ўрнингдан тур, юзингни юв, этик билан чакмонни кий, олиб бор-да, бошимни тез тўнкага қўй, бир зарб билан чополмасанг, ўзингдан кўр: зумда гажиб ташлагайман мен ҳаммани!» ... «Қишанланган эди князь Всеслав»... «Қоронғи, совуқдир менинг мағорам... Тобутда ухларман... Устим ҳам юпун... Имонимга тиргак бўлгин, о, эгам ва мени чиниқтир курашлар учун!»

¹ Қадимги Русда ҳам машшоқ, ҳам ҳофиз, ҳам қизиқти одам. (Тарж.)

Агар шоирнинг шеърлари унинг қалбини бир қадар акс этгирса — агар шоир ҳақиқий шоир бўлса, шундай бўлиши шарт албатта — менинг Буниним, Катта Фонтан соҳили бўйлаб олдинга бораётган Бунинининг қалби жаҳаннам алангасида тиришиб ётарди. Бунининграб, оҳ-зор қилмаётган экан, бу унинг ҳали инқилобнинг тезда барҳам топишидан умид узмаганлигини кўрсатар эди.

Шу аснода ҳаёт ўз изидан кетар, ҳатто вақти вақти билан гўё ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса юз бермагандай туюларди: одамлар шунчаки, ҳар йилдагидай жанубга, Одесса соҳилларига дам олишга келгандай — улар қочоқлар, муҳожирлар эмас, бутун, эмалланган кўк кастрюлькалари, «грац» керосинкалари, чўмилганда бошга киядиган чепчиклари, «скороход» шиппаклари, крокетлари билан кўчиб келган одатдагига қараганда анча кўпдир, лекин гўё бунинг ҳам сабаби топиларди: ёз жуда яхши келган, ҳаво яхши, «Одесса варағи» да ёзилганидай, «чорбоғчилар ёпирилиб келишмоқда, курорт мавсуми қайноқ паллага кирган» давр, бир дачага иккита, ҳатто учтадан оила жойлашган эди.

Бунинлар, масалан, бир бой, семиз, яқиндагина «Европа жарчиси» журналида асари босилган ёзувчи хотин билан бир дачага жойлашган эди. Асаря бу журналда босилган ёзувчи ўша даврда «катта адабиётга кирганлар» қаторидан ўрин оларди. Хоним очиқ кўнгил билан, кичкина лўпшигина қизи ҳамда ҳеч нарсаси билан диққатни тортмаса ҳам ёқимлигина, бадавлат, мансабдор эридан иборат оиласи билан бир оз сиқилиб қолса-да, кейинги йилларда шуҳрати анча ўсиб кетган Бунинга ровон билан икки хонани бўшатиб берган эди. Энди у нафақат ёлғизлик шоири, рус қишлоғи ва ҳароб бўлаётган дворянлик куйчиси, балки ўз кучи ва

янгилиги билан кишини хайратга соладиган «Сан-Францисколик жаноб», «Чанг тушлари», «Енгил нафас» сингари, сал бўлмаса уни биринчи рус прозаиги қилиб қўяёзган ҳикояларнинг ҳам автори эди-да.

Хатто менинг дўстларим — одессалик ёш ва ёши ўтиб қолган шоирлар — ҳам бир куни, худди буйруқни бажаргандай, уни тан олишга мажбур бўлишди: катта обрўга эга бўлган «Нива» Буниннинг асарларини ўзига илова қилиб чиқарди. Бу нарса уни бирдан классиклар сафига қўшиб қўйди.

Бунин кўринишдан чорбоғчига ўхшар, лекин у похол шляпа, апащ кўйлак, парусин туфли кийган, лапашанг маҳаллий чорбоғчи эмас эди. У қимматбаҳо ёзлик шиппак, кенг, яхши дазмолланган, қайтарма ёқали бўз кўйлақда, пўлат пенсенеси кичкина кўкрак чўнтагига икки буклаб солиб қўйилган, белига кўп кишилар, — масалан, менинг отам, — боғлаб юрадиган, шокиласи титилиб кетган бемаза ипак тасма эмас, оддий, лекин барибир, анча қимматбаҳолиги кўриниб турган чарм камар боғлаб, ҳар замон-ҳар замонда Толстойга ўхшаб унинг орасига қўлини тиқиб юрадиган назокатли зиёли, пойтахтлик чорбоғчи эди. У шляпа киймас, кун жуда қаттиқ куйдирганда эса, бирдан узоқ мамлакатлардан келтирилган жуда гўзал, ҳақиқий панама ёки Фет, Полонский, эҳтимол хатто Толстой ҳам ёзда кийиб юрадиган, сурпдан қилинган шапка кийиб қоларди.

Дача ровонида ўтирган кўп одамни кўриб турибман. Аслини олганда кўраётганим йўқ, қоронғида, хотирамнинг сирли механизми атрофида тимирскиланиб, дағал бармоқларим билан унинг энг махфий тугунларини тусмоллаб тутгандай бўлиб, ўзимни кўришга мажбур қилияпман.

Бу одамларнинг ҳаммаси — совет Россиясидан чиққан қочоқлар: донгдор адвокатлар, врачлар, адаби-

ётчилар; уларнинг орасида ҳатто «Ижод психологияси», Тургенев ҳақидаги мақолалар автори, яқинда ўзига қарашли дачанинг ярмини Бунинга берган семиз хотиннинг ҳикоячаси босилган ўша, унча-мунча одамнинг қўли етмайдиган, энг ҳурматли «Европа жарчиси»нинг редактори академик Овсянко-Куликовский ҳам бор эди шекилли. Ўша семиз хоним энди қоидага биноан «рус адабиётига тўла кириб олган» ва унда ўзини жуда яхши ҳис қиларди.

Мен, масалан, ҳали кирганим йўқ, лекин у аллақачон кириб олган!

У семизгина бўлиб қолмай, пишиқ ва бақувват ҳам эди. Миқти ёноқлари қип-қизил; кичкина оғзининг икки ёнида юмалоқ пайлари бўлиб, энгагида олмадай бағбақаси осилиб турарди. Қора соч, қора қош, ёноқлари ёниб турган, қаттиққўл, айна вақтда аёллик дилкашлигини йўқотмаган бу хоним икки машҳур академик ўртасида ҳуши оғиб ўтирарди.

Йўқ, Одессада ҳеч қачон мана шунақа шукуҳли одамлар йиғилган эмас. Тўғри, уларнинг ҳаммаси қоchoқлар, сиёсий муҳожирлар, муртад шахслар, лекин барибир!..

Яна, умуман олганда, ким билади дейсиз, ким билади.

Бунин жуда яхши, бир оз истеҳзолироқ кайфиятда эди. У бақувват хонимнинг шойи корсетининг шитирлашига қулоқ тутгандай унга кўз остидан қараб ўтирибди. Унинг авзойига қараб, шу ернинг ўзидаёқ, қимирламай ўтирганича ўша хонимни тасвирламоқчи, тасвирлаганда ҳам, умуман эмас, битта чизиқ билан тасвирламоқчи, деб ўйлаб қоласан киши. Унинг мана шу яғона, жуда ҳам аниқ чизиқни қидираётгани яқ-

қол кўришиб турибди. Шу билан бирга мен унинг сирли равишда менга адабий дарс бераётганини ҳам англайман.

Кейин унинг юзидан, ўша зарур чизиқни топганини, бу топилманинг қимматбаҳо ва ягона эканлигини кўраман. У гўё семиз хонимнинг юзи атрофидан сеҳрли, мусиқавий чизиқ тортгандай қўлини енгил силкилади.

Ундан қанақа гап чиқар экан, деб ҳамма бирдан жим бўлиб қолади.

— Хўш-ш,— дейди у кўрсаткич бармоғи билан хаёлан тортган чизигига думи юқорига, очиқ томони ташқарига қараган иккита вергул қўйиб. — Сизга, Елена Васильевна, кичкинагина қора мўйловча етишмайди. Бўлмаса қўйиб қўйган... Улуғ Пётр бўлардингиз.

Ҳаммамизнинг кўз олдимизда бирдан Пётрнинг юзи намоён бўлди.

Хоним бу ўхшатишга қандай муносабатда бўлишини билмай, анордай қизариб кетди. Бир томондан, унинг қиёфасида шоҳлик аломатлари топилган, бу — айниқса ғира-шира инқилобий даврни ҳисобга олганда — яхши, иккинчи томондан, айти чоқда эркаклик аломатлари ҳам топилган, бу ёмон эди. Лекин барибир, энг муҳими шундаки, хонимни машҳур Бунин машҳур Овсянко-Куликовскийнинг кўз олдида «тасвирларди», шу ҳолнинг ўзиёқ барча шубҳаларни йўққа чиқарарди.

У Бунинга қараб, хонимларча, шу пайтнинг ўзида шоҳларча табассум қилади-да, ҳар эҳтимолга қарши уни бармоғи билан яниб қўяди.

— Эҳ, Иван Алексеевич, Иван Алексеевич, нега одамларнинг олдида менга мунақа хушомад қиласиз-а!

Буниннинг топилмасини умумлаштириб, қулоғимга қўйиб қўяман: «Пётрнинг зағчалит қиёфаси».

Бир куни мен ҳам унинг иблисона назарига тушиб қолганман. У бирдан менга қаради-да, кўрсаткич бар-

моғи билан ҳавода, бошим бараварида қандайдир тушуниб бўлмас белгилар чизди, кейин деди:

— Вера, эътибор бергин-а: унинг қулоқлари худди бўриникига ўхшайди. Умуман, муҳтаржоб,— деди кейин менга жиддий тарзда,— сизда анча-мунча бўрилиқ аломатлари бор.

...Ўзининг қулоқлари ҳам бўриникига ўхшарди, мен буни илгарироқ билганман!

Ёз охиридаги олтин ранг, маънос бир кун. Бўм-бўш, ҳувиллаб қолган дачада иккаламизгина ўтирибмиш. Қўшнилар шаҳарга кўчиб кетишган, Вера Николаевна ҳам трамвайга ўтириб шаҳарга, топилиши кундан-кунга қийинлашиб бораётган озиқ-овқат харид қилишга кетган.

Кеча Буинининг талабига кўра унга шу пайтгача ёзган бутун нарсаларим: ўттизтача шеър ва бир неча ҳикоямни,— баъзиларини қўлёзма ҳолида, газета ва журналда чиққанларини эса, кесиб олиб, катта идора дафтари варағига сирач билан ёпиштирган ҳолда,— олиб келиб берган эдим. Асарларим анча қалингина тугун бўлган эди.

— Эртага эрталаб келинг, гаплашамиз,— деган эди Буин.

Мен келдим-да, унинг хонасидан чиқишини кутиб, ровон зинасига ўтирдим. У чиқиб келиб, менинг ёнимга ўтирди. Уни биринчи бор шунақа тинч, ўйга чўмган ҳолда кўришим. У анча вақтгача сукут сақлади-да, кейин диққатини бир жойга тўплаган ҳолда, шошилмасдан гапира бошлади. Унинг бу гаплари хотирамда бир умрга ўрнашиб қолган. У гапини тугатганидан кейин қўшиб қўйди:

— Мен гапларимни шамолга созуриб юборишим ёмон кўраман.

Мен ўз қулоқларимга ишонмас, ишонишга журъат қилолмас эдим. Ҳозир содир бўлаётган воқеа реал ҳодиса эмас, бир рўё туюларди. У эса яна бир оз сукут сақлаб турди-да, бошини эгиб, йўлакдаги шағал орасида ётган кичкина денгиз чиганоғига синчиклаб тикилганича, қандайдир, ҳали мен эшитмаган шеърларни айта бошлади. Мен шу пайтгача унинг шеърларини ўз оғзидан эшитмаган эдим. У худди ўзи ўзи билан гаплашаётгандай, шивирлаб, паузалар орасида чуқур хўрсиниб, шеър ўқирди:

— «Чўкар менинг ҳам Туним, гунг ва мангу узоқ Тун. Қодир худо буюрар фаришталарга шу чоқ, ёнсин дея осмонда энди янги бир Чироқ. Қуёшдан ҳадя юзинг юксакда турсин бутун, нур сочиб, яшнагин, Ой. Олам бўлсин хабардор, Куним ёниб битгану бу оламда изим бор».

У кейин бошқа шеърини ўқиди:

— «Юлдуздан тикилган елканим, қаранг, ҳилпирайди — юксак, оппоқ ва таранг. Ундан Биби Марям менга боқади, сокин, нурли юзи дуо ёғади. Узоқлашаверсин, майли, соҳиллар, парвойим фалақдир, нима ишим бор! Кўнглим тўқдир менинг, қатъийдир қарор — ана, ялтирайди, кунботар чоғи кўкда янги ойнанинг ўроғи».

Англадимки, бу кун менинг ҳақиқий шогирдлик, эҳтимол, ҳатто халфаликка ўтган куним эди.

Хотирам ўша кунги суҳбатимиз тафсилотларини сақлаб қолмаган. Эҳтимол, суҳбатнинг ўзи бўлмагандир. Фақат жуда узоқ сукут бўлгандир. Денгиз ҳам сокин, осмонда бир парча булутдай, оппоқ, ҳали тўлишмаган кундузги ой сезилар-сезилмас сузиб юрган олтин ранг, маъюс куз кунининг ўзигина бўлгандир, холос.

Ровон зинасида мен билан ёнма-ён, сурп блуза ки-

Йиб ўтирган одам мутлақо — атрофидагиларнинг назари бўйича ёқимсиз, заҳил, қуруқ, олифта одам — аввалги Бунин эмас эди. Шу куни кўзим олдида бир лаҳзага унинг қалби очиқ ҳолида намсён бўлгандай бўлди. Бу қалб маънос, жуда ҳам ёлғиз, мажруҳ, мустақил, ботир ва шу билан бирга кишини лол қиладиган даражада маъсум эди.

Менга ўша пайтда тақдирнинг эркатойи, хушбахт бўлиб кўринган Буниннинг адабиётдаги, тўғрироғи, ўзига замсидош ёзувчилар орасидаги ўз ўрнидан шу қадар норози эканлиги мени довдиратиб қўйди.

Ҳақиқатда ҳам у ўзи алам билан айтганидай, «адабий бозор»даги сершовқин, серғалва тўда орасидан кенг китобхонлар оммасининг кўзига деярли ташланмасди. Исмлари ҳеч кимнинг оғзидан тушмайдиган Короленко, Куприн, Горький, Леонид Андреев, Мережковский, Фёдор Сологуб сингари «хаёллар султони» бўлган кўпгина биринчи даражали юлдузлар унга соя солиб туришарди.

У хаёллар султони эмас эди.

Шеъриятда Александр Блок, Бальмонт, Брюсов, Зинаида Гиппиус, Гумилев, Ахматова, ниҳоят — биз буни истаймизми-йўқми, исмини нафақат гимназистлар, студентлар, курсисткалар, ёш офицерлар, балки ҳатто Иван Бунин деган рус ёзувчиси бор экан, деган тушунчага ҳам эга бўлмаган приказчиклар, фельдшер аёллар, коммивояжерлар, юнкерлар ҳам биладиган Игорь Северянин, давр суришарди.

Бунинни — сўнгги пайтгача — у ҳозир ўз замондошларидан анча яхши ёзаётганини биладиган, рус адабиётининг уч-тўрттагина билимдонлари ва ишқибозларигина биларди, холос. Танқидчилик — айниқса унинг ижодий фаолиятининг бошида — Бунин ҳақида жуда кам ва қисқагина ёзарди. Чунки унинг асарларида «проблематик» мақолалар ва адабий жанжалларга асос бўладиган материал йўқ эди. Худди шу

сабабга кўра унинг исми хашаки Арцибашев ўз жинсий проблемалари билан ҳукм сурган оммавий лекция ва мунозараларнинг афишаларида ҳам кўринмас эди.

У бевосита бу гапларни менга айтгани йўқ, лекин унинг адабиётнинг ҳозирги аҳволи ҳақида айтган заҳар ва киноя тўла узуқ-юлуқ мулоҳазаларида айнан шу фикрлар кўриниб турарди.

Ҳозирги бутун рус адабиётида у фақат Лев Толстойнигина сўзсиз ўзидан юқори қўяди, деб хулоса қилса бўларди. Чеховни эса, шундай, ўзи тенги ёзувчи деб билар, балки ўзидан сал юқорироққа, лекин фақат жуда оз, салгина юқорироққа қўярди. Бошқаларчи... Бошқалар ким бўпти? Куприн таланти ёзувчи, ҳатто жудаям таланти, лекин кўп ҳолларда ишқиртоқ. Леонид Андреев ҳақида Толстой боплаб айтиб қўйган: «У қўрқитади, менинг эса сираям қўрққим келмайди». Горький, Короленколар, моҳият эътибори билан санъаткор эмас, публицист, бу нарса албатта уларнинг талантини заррача ҳам ерга урмайди, аммо... ҳақиқий шеърият айниб кетди. Бальмонт, Брюсов, Белый — «о, бекитгин оппоқ оёқларингни», «ботир бўлгим келар, жасур бўлгим келар, кийимингни ечиб ташлагим келар», «йўгон овозим билан хахолаб қотдим, ананасдай қилиб осмонга отдим» сингари аҳмоқона, француз ва Нижегород аломатларидан бўтқа тайёрловчи Москва хонаки декадентлигидан бошқа нарса эмас. Ахматова — пойтахтга келиб қолган қишлоқи ойимқиз. Александр Блок — зўрма-зўраки ўйлаб топилган, китобий немис шеърияти. Игорь Северяниннинг малай «поэз»лари ҳақида — шундай жирканч сўзни ўйлаб топишганини қаранг-а! — гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Футуристлар бўлса — улар шунчаки сургундан қочган жиноятчи шахслар...

Умуман, Бунин бундан бир неча йил бурун «Русс-

кие ведомости» юбилейида сўзлаган нутқидаги фикрларини бир оз бошқачароқ қилиб такрорлаётган эди. У ўша нутқида шундай деган эди:

«...биз кейинги пайтларда адабиётимизни не кўйларга солмадик, биз нималарга тақлид қилмадик, нималарга ўхшагимиз келмади, қандай услуб ва даврларни олмадик, қайси худоларга тавалло қилмадик! Деярли ҳар бир қиш адабиётимизда янги бир санамни тугди. Биз декадансни ҳам, символизмни ҳам, неонатурализмни ҳам, «жинсий проблемалар»ни ечиш деб аталган порнографияни ҳам, худо билан курашни ҳам, афсона яратишни ҳам, қандайдир мистик анархизмни ҳам, Дионисни ҳам, Аполлонни ҳам, «мангуликка учини»ни ҳам, пўстлоқдан ясалган рус услубидаги шеърни ҳам, адамизмни ҳам, акмеизмни ҳам бошимиздан кечириб, энди «футуризм» деган ножўя сўз билан аталган, уччига чиққан безориликка ҳам етиб келдик. Мана шунинг ўзи бошимизга Вавилон туни қўнгани эмасми!»

Бунин ровон зинапоясиди мен билан ёнма-ён ўтириб суҳбатлашар экан, тахминан шундай ва шунга ўхшаш фикрларни баён қиларди.

У бу гапларни айтаркан, одатдагидан ташқари осойишта, ўйчан, кескин, жиддий, айни пайтда ҳасратли-маъсум, қандайдир, жуда оғир, тузатиб бўлмайдиган руҳий жудоликка учраган кимсасиз одамга ўхшаб ўтирарди.

...Кўп қон йўқотган одам ўзини ана шундай ҳис қилади...

...Ўйлайманки, бу нарса ватандан жудолик туйғуси эди.

Тушлик вақти бўлиб қолди. Вера Николаевна ҳали

қайтмаган эди. Бунин фитначиларга ўхшаб, мени бармоғи билан имлаб чақирди-да, оёқ учида ўғриларча юриб, бутун дачадан ўтиб, ошхонага кириб кетди, у ерда металл идишларни шарақлата-шарақлата, тезда қўлида совуқ дўлма солинган това, компот солинган кастрюлька билан ва эланган ундан қилинган каттакон нон бўлагини қўлтирига қисганича қайтиб чиқди. Олиб чиққан нарсаларнинг ҳаммасини овқат столи устига териб қўйди-да, менга буйруқ оҳангида гапирди:

— Утиринг.

Мен ҳали ҳеч қачон Бунинларникида овқатланмаган эдим. Улар унчалик даражада меҳмондўст эмас, хасисроқ эди. Менимча, улар ҳатто ошпаз ҳам ёллаган эмас, кўпинча қўшниларикига ўтиб овқатланишарди. Ҳар замонда мени ҳам уфатчилик қиламиз деб, москвалик қочоқларнинг катта даврасига чой ичиб, овқат егани судраб кетишарди. Мен ўша ерда бир неча машҳур одамлар билан танишганман. Ҳозир эса Бунин, уялмасдан, тарелкамга овқат солар экан, ҳокимона гапирарди:

— Уялманг. Биламан, иштаҳангиз худди бўриникидай. Олинг. Тўйиб олинг. Ёш жисмингиз кўп овқат талаб қилади. Шеърят билан ёш ойимқизлар ҳар куни силлангизни қуритишади. Йўқ, инкор қилманг. Узим ҳам ёш бўлганман, биламан!

Агар столда халфана қилиб сотиб олинган вино бўлса, Бунин бир шиша қизил вилоят виносини тўла ўз ихтиёрига оливолар, бошқалар нима қилади — ипи бўлмасди. Мени эса, даврада энг ёш бўлганим учун дастурхон раиси ва косагул қилиб тайинларди. Шунинг учун ҳам, Алексей Толстой билан дўстлашиб кетишимдан олдин унга жуда кўп марта вино қуйиб берганман.

Лекин дўлмага қайтайлик.

Товада тўртта — олтин ранг-сарғиш, бир оз куйган, ёгда қотиб қолган — дўлма бор эди. Бунин пенснесини тақиб, уларни тенг бўлди: иккита каттароғини, менга кўз остидан қараб қўйди-да, ўзининг тарелкасига, қолган иккитасини менинг тарелкамга солди.

— Олинг, уялманг. Биламан: иштаҳангиз доим карнай. Айниқса меҳмондорчиликда.

— Вера Николаевна нима деркин! — хитоб қилдим мен.

— Ўзидан кўрсин. Кечикмасин эди. Яхшиси, буларнинг ҳаммасини ҳозир бир зумда бўйдоқларча тинчитамиз-да, кейин идишларни ошхонага олиб кириб қўямиз. Тамом-вассалом, туя кўрдингми — йўқ.

Уша вақтда мен ҳақиқатан ҳам кўпинча оч юрардим. Шунинг учун ҳам иштаҳани қитиқлаб турган қарам дўлманинг устига мук тушдим-да, уни солдатча қилиб, бир лаҳзадаёқ пок-покиза туширдим. Шу орада устозимнинг ҳам иштаҳаси унча ёмон эмаслигини сезиб қолдим: у овқатланаётганида соқоли гўштхўр қушга ўхшаб тебранар, қотма бўйнидан, ҳар ошам дўлмани аталган жойга кузатиб қўяётгандай, лаззат титроғи ўтиб турарди.

Компотга навбат келганда, у мўйловини ялаб туриб, деди:

— Чуқур тарелкаларни ифлос қилиб ўтирмайлик. Мен тўппа-тўғри, кастрюльканинг ўзидан ичаверишни тавсия қиламан.

Бунин бачканаликни уччига чиқариб, компотнинг ўрик, олхўри, гилос, хом олма, эртаги нок сингари жуда кўп мевадан иборат қуюқ қисмини — шишиб кетган меваларни — олдиндан қошиқ билан икки томонга барабар қилиб ажратди, жиддий овоз билан мени чегара чизигидан — гарчи бу чизик ҳаддан ташқари

рамзий маънода бўлса ҳам — ўтиб кетмаслигим ҳақида огоҳлантириб қўйди.

Биз ҳамжиҳатлик билан иккала қошиқни ҳам кастрюлькага солдик. Иккаламиз бир-биримиздан кўпроқ ичишга ҳаракат қилиб, компотнинг сувини бирпасда тамомладик-да, кейин тубида қолганини нонга шимдириб едик, анча пайтгача шиллиқ олхўри пўстигина қолган нордон-ширин таомни маза қилиб яладик.

Нима учундир, айнан мана шу компот бизни алоҳида, ўзгача яқинлаштириб қўйди, биз ажралиб қолган ўрик данакларини олиб, боққа чиқдик ва ўша зинага ўтириб, ғишт билан чақиб едик.

Мен кечгача, тўғриси, тунгача ўтириб қолдим. Сўнги трамвай ҳам жўнаб кетди. Бунин мени бир оз кузатиб қўйгани чиқди. Иккаламиз Катта Фонтан шоссе-сида трамвай изи бўйлаб, дачаларнинг ёнидан у ёқ-бу ёққа бориб-келиб анча юрдик. Ниҳоят, бир дарча элди-га қўйилган скамейкага ўтираётганимизда, у бирдан мени имтиҳон қилишга тушиб кетди:

— Мана, қаршингизда тун турибди. Сиз уни бир неча сўз билан, бошқа тунларга ўхшатмасдан, шу ҳолича қандай қилиб тасвирлардингиз? Қаранг, атрофимизда жуда кўп нарса бор,— у бошини доира шаклини чизгандай айлантирди,— лекин энг зарур нарсанигина, адабиётчиларнинг ибораси билан айтганда, типик нарсани танлаш керак. Хўш?

Атрофимизда ҳақиқатан ҳам «жуда кўп нарса» бор эди.

Ойнинг сарғиш нурида аранг кўриниб турган сийрак юлдузлар. Илиқ дашт шамоли. Акацияларнинг шарпалари. Дачаларнинг панжаралари. Беданаларнинг товушлари. Сукунат. Узоқдан эшитилаётган итнинг ҳуриши. Ҳар замон-ҳар замонда эшак ҳанграши. Чанг қўнган, кумуш ранг явшон ва унинг такрори йўқ тунги ҳиди. Худди сирғангандай узоққа қараб

ялтираб кетган, кейин қайрилгач, бурилишдаги қоронгиликда ўчиб қолган трамвай изи. Чанг босган наъматак бутасидан эшитилаётган мушукнингми ё эҳтимол, типротиканнингми шитири. Учиқ маёқ.

Ҳали булар ҳам ҳаммаси эмас эди!

Биз скамейкага ўтирдик. Мен ҳали жуда қийналиб, бутун фикримни таранглаштириб, энг зарур тафсилотларни қидирар эканман, Бунин бирдан паст овозда қандайдир шеърни ғўлдирай бошлади. Бу Фет эди:

— «...гоҳ яхлаган уфқ жилваси, гоҳо тунги бинафша атри...»

У ўз овозига қулоқ тутгандай, шеърнинг маъзини чақмоқчи бўлгандай, қандайдир алам ва ожизлик билан чуқур хўрсинди-да, яна ғўлдиради:

— «...гоҳ тегирмон, гоҳо булбул».

У энгак томони тораёнроқ юзини мен томонга буриб, осмонга қараган эди, мен бу юзга ёзилган завқшавқ, мафтунликни кўрдим.

— Гоҳ тегирмон, гоҳо булбул, — такрорлади у. — Бунинг қанақа гўзал эканлигини англаяпсизми? Бундан яхшироқ қилиб айтиб бўлмайди! У тунда ёлғиз ўзи, қалбини қуршаб олган ягона, такрори йўқ муҳаббат мулкида султон бўлиб ўтирибди... Ҳар хил хуш бўйлар, товушлар, қандайдир мавҳум, хаёлий образлар қуршовида, диққатини бутунлай уларнинг биронтасига жам қилишга қурби етмай ўтирибди: гоҳ уни яхлаган уфқ жилваси бутунисига ютиб юборади, гоҳ атрофида тунги бинафша атридан бошқа ҳеч нарсани сезмайди, гоҳ булбул овозини бўғиб қўяётган тегирмон овозини, гоҳ эса тегирмон овозини бўғиб қўяётган булбул овозини эшитади. Буларнинг ҳаммаси — ҳамма нарсани ютиб юборадиган муҳаббат дейилади. «О, фариштам, олис фариштам, нечун сени

севдим бу қадар»,— Бунин паст овозда, деярли умидсиз ҳолда сўнгги сатрларни ўқиди.

Бу тунни менга ким қайтариб бера олади?!

— Хўш, сиз-чи, муҳтаржоб, буларнинг ҳаммасини қандай тасвирлайсиз?— қувноқ овоз билан сўради Бунин.

— Мен мана бундай тасвирлаган бўлардим,— жавоб бердим мен.— Трамвай устуни. Унинг тўсини тепада обкашга ўхшаб турибди. Унинг қора шарпаси ёнида эса ёрқин ой. Шу.

— Баракалла,— деди Бунин,— айнан шундай бўлиши керак,— ва яна Фетнинг «Офелияга» циклидаги шеърларини бир-бирига улаб, ҳеч қаерда тўхтамасдан, паст овозда гулдураб ўқиб кетди:— «Ҳалок бўлаётир Офелия ва куйлар, тўқиётир куйлаб гулчамбар. Гуллари, гулчамбар, қўшиғи ила у дарё тубига айлади сафар.. Милт-милт ўтиб кетди, оҳ, қанча онлар,— чуқур хўрсиниб пичирлади у,— телба руссага ғарқ не ёрқин дамлар. Бахт чўкиб кетгандир аллақачонлар, сузиб юрар фақат қўшиқ, гулчамбар...»

Бунин «телба руссага ғарқ не ёрқин дамлар» сингари сўзларни айтгиси келмай, уларни «адаштириб, ўтказиб» юборишга ҳаракат қилгандай бўлиб туюлди. Англадимки, у Фет учун уялар, унинг учун энг муҳими, «сузиб юрар фақат қўшиқ, гулчамбар» эди. Бу сатрни у шундай чуқур ҳиссиёт ичида, қўлини шундай бир майин ва заиф ҳаракатга келтириб ўқидики, гўё давр дарёсида қабёққадир, жуда узоқларга оқиб кетаётган қўшиқ ва гулчамбарни кузатиб қўяётгандай эди.

Фетнинг шеърларидан кейин, у тўхтамасдан, ўзининг, мен ҳали биронтасини ҳам билмаган, айримлари балки бугун ёзилган, мутлақо янги гулчамбар ва қўшиқларини олисларга учира бошлади:

— «...Қисқагина умрининг мангу ўзгаришлари: тонг қуёши, қишлоқнинг кўкида сузган тутун, қизғиш боғда барглarning аста узилишлари, мана бу эски, таниш, қадрдон курси — бари — излаганим — бебаҳо бир юпанчдир мен учун. Келажак шоирлари учун бир савол қилиб, хотирамдан иборат бир сир қолдирар худо: уларга орзу бўлиб, бетимсол мисол бўлиб, ўлимнинг қўли етмас гўзал бир хаёл бўлиб, яшагайман бу боғда, ушбу сукунат аро...»

«...Бир юлдуз титрайди коинот аро... Кимнинг эпчил қўли қилар бу ишни — қайгадир элтади бу қимматбаҳо сув билан лиммо-лим тўла идишни? Кўкнинг кўз ёшлари, ер қайғусидан аланга олувчи бир юлдуз гўё, нега вужудимни олам устига чиқариб қўйдинг сен, эй, қодир худо?»

У ўзининг олдида ҳозиргина очилган жуда катта, ширин бир ҳақиқатни менга ҳам сингдирмоқчи бўлгандай, сирли бир оҳангда шеър ўқирди.

— «...Тун, ровонда мудрайсан похол креслода сен,— дея сирли шивирлади у.— Денгиз шовқини ёқар қулоққа алла мисол. Ювош торт, хотиржам бўл, кўрганингга ишонгин, ўйларингдан ором ол. Эсаётган шамолми, денгизнинг маромими, унинг ҳадсизлигини эсга солади ҳар дам... Бормикан уйқудаги дачанинг оромини қўриқлайдиган одам? Тақдиримиз, умримиз топарми бирон қадр, қадрловчи киши бормикан? Юрак истаса агар, юрак ишонса агар, демак — бор экан. Оламда ҳам мавжуддир сенда бор нарса ахир. Мана, сен мудраяпсан, киприкларинг қатма-қат, лекин уларни майин сабо силаб ўтадир — бор экан-ку Муҳаббат!»

Тўхтамасдан бу шеърга бошқасини улаб кетади:

— «Кеча қоронғидир, дача ҳам сокин, туман қучоғида мовий юлдузлар, хўрсинганча қулоч отади тўлқин, сўқир гуллар аста тебраниб турар ва ҳаво жисми-

нинг хуш бўйсимон, шамол қанотида келар мен сари бир мудроқ ичида хўрсиниб ётган тўлқинларнинг янги, шўх томчилари...»

Менга гоҳ-гоҳида бу шеърлар ҳозирнинг ўзида, шу дақиқаларда, менинг олдимда яратилаётгандай, ҳар битта мисра — «мудроқ ичида хўрсиниб ётган тўлқинлар» ҳам, «майин сабо» ҳам, айниқса доҳиёна топилган «сўқир гуллар» (оқ тамаки ва намозшом гуллар) ҳам бизни қуршаб турган борлиқдан қандайдир сезилмаган ҳолда, ўз-ўзидан соф шеърый унсурларга айланаётгандай бўлиб туюларди.

Сеҳргарликми бу?

Эрталаб соат ўн бирларда ёзнинг даҳшатли иссиғидан жон сақлаш ниятида совуқ сув тўлдирилган ваннада ўтирардим. Мис қувурдан бир-биридан кейин анча танаффус қилиб, қисқа, ҳар хил оҳангдаги бир хил мусиқий зарба овози чиқариб салмоқли томчилар томиб турарди:

«... чип!.. чилп!.. чалп!.. чулп!..»

Бу томчилар кишини гўё бу ёзда ҳаммамиз яшаётганимиз ғалати, ҳеч нарсага ўхшамайдиган, мавҳум борлиқ таъсиридан халос қилаётгандай бўлар, юпанч, тасалли, хотиржамлик бахш этар эди.

Бу воқеа тўп омборларининг даҳшат билан порлаганидан бир неча кун ўтгач рўй берди. Ўшанда...

Бирдан ваннахона эшиги очилиб, отамнинг юзи кўринди. Унинг қиёфасига қараб, қандайдир ақл бо-вар қилмас бир ҳодиса юз берганини пайқадим.

— Чиқ, олдингга кимдир келди. Қандайдир нота-ниш жаноб. Менимча, у киши... Бунин бўлса керак.

Мен яхшилаб артинишга ҳам улгурмай, шоша-пиша кийиниб, сочларимдан сув томчилаб турган ҳолда югуриб, одатда биз ижарага қўядиган, ҳозир эса бўм-бўш турган иккита хонанинг бири — чеккадаги хонага кирдимۇ ҳақиқатан Бунинни кўрдим. У стулда, бир оёғини чалиштирганча, отам билан оқсуякларга хос суҳбат қуриб ўтирар эди. Отам ҳам худди Бунинга ўхшаб кийинган, фарқи фақат шунда эдики, унинг өғнидаги бўз кўйлаги анча кенг, ювилавериб ўнгиб кетган, белига жулдури чиққан эшилган ипак тасма боғланган, яланг оёғидаги шиппаги эса, бозордан арвон-гаровга олинган эди. Отамнинг соқоли ҳам Буниннинг яхшилаб қайчиланган соқоли олдида патак бўлиб кетганга ўхшаб кўринарди. Лекин отамнинг ҳам, Буниннинг ҳам кўкрагида, иккаласининг ҳам рус зиёлилари табақасига мансуб эканлигини кўрсатиб турувчи, қора илга осиглиқ бир хил, эски нусхадаги пенсне бор бўлиб, ана шу нарса уларнинг иккаласини ҳам Чеховга: Бунинни ёшроқ Чеховга, отамни эса кексайган Чеховга ўхшатиб турарди.

Мен бир вақтлар Бунинга бир неча хонани ижарага қўямиз, деб айтган эканман. Бунин Катта Фонтандан бизникига ўша гапимга асосан, москвалик танишлари — бошпанасиз қолган қочқинларни жойлаштириш мақсадида келган экан. Кейинчалик билдимки, бу қочқинлар Алексей Толстой ва унинг оила аъзолари экан.

Бунин синчков назари билан аллақачон уйимизни кўздан кечириб бўлган ва аҳтимол, бизнинг турмушимиз ҳақида ҳам аниқ тасаввур ҳосил қилган эди.

Уйлайманки, унинг тасавури ёшлигимизда Юрий Олеша бизнинг уйимиз ва мен ҳақимда чизган қуйидаги манзарага тўла мос келар эди:

«...Шеърларим унга жуда ёқди. У қайта-қайта ўқимини илтмос қилар, маъқуллаб қийқириб кулар-

ди. Кейин ўзининг шеърларини ўқиди. Бу шеърлар менга мукаммалликнинг олий кўриниши бўлиб туяларди. Ҳақиқатан ҳам унинг шеърлари юракни эзиб юборадиган лирикага тўла эди. Ўшанда иккаламиз ҳам ҳали гимназист эдик шекилли, уларнинг бева отаси у ва укаси билан турадиган, ҳувиллаб ётган, аёл киши йўқлиги туфайли ғамгин, бесаранжом-бесаришта уйда ўтирган эдик...»

Бу ғамгин, бесаранжом-бесаришта уйни ўшанда Бунин ҳам кўрган ва биттагина шалағи чиқиб кетган диван турган бу хоналар нозик, олифтароқ, унча-бунча нарсаларни иқи суявермайдиган Алексей Толстойга тўғри келмаслигини дарҳол англаган эди, албатта.

Отам билан Бунин ҳар хил мавзуларда секин-аста суҳбатлашиб ўтиришарди. Тўп омборларининг портлагани ҳақида ҳам гаплашишди. «Большевиклар портлатган», деди қатъий ишонч билан Бунин. Кейин хўжаликка оид мавзуларга ўтиб кетишди.

Венецианча деразанинг қизиб ётган токчасида эркакларнинг айрим майда-чуйда нарсалари — уй хизматчиси йўқлиги туфайли отамнинг ўзи эмалланган тоғорага солиб, Қозон совуни бўлакчаси билан ювган ёқачалар, пайпоқлар, дастрўмоллар ёйиб қўйилган эди.

— Истасангиз, сизга фойдали маслаҳат беришим мумкин, — деди Бунин, — пайпоқни ҳеч қачон иссиқ сувда совунлаб ювманг. Совуқ сувда, мутлақо совун ишлатмай яхшилаб чайинг, кейин дазмолламанг ҳам, шундай офтобда қуритинг-қўйинг. Шундай қилсангиз ҳеч қачон оёғингиз терламайди. Шундай бўлишига кафилман, бу усулни ўзим ҳам яқинда билдим, қарангки, бутунлай қайтадан туғилгандай бўлдим!

Бунин атайлаб йўқлаб қелган меҳмондай, йигирма минутча ўтирди, отам билан Жуковский ва Турге-

нев ҳақида суҳбатлашди, иккаласи модернистларни обғини осмондан келтириб сўкишди, кейин у ўрнидан туриб, отамнинг қўлини мулойимгина сиқиб хайрлашди.

— Танишганимдан хурсандман.

— Валянинг асарларини қандай деб ўйлайсиз? — хижолатини зўрға босиб, кишининг раҳмини келтирадиган ҳолда сўради отам.

— Сиз-чи? — саволга савол билан жавоб берди Бунин.

— Мен отаси бўлганлигим учун бирон нарса дейишим қийин, лекин шеърлари, қофия ва ўлчовларига қараганда ёмон эмасга ўхшайди. Ҳикоялари эса, менимча, бир оз фельетонга ўхшаб кетади, мазмунан саёзроқ ва юзакироқ кўринади. Сизга шундай туюлмаптими?

— Бу оддийгина гап эмас, анча узоқ гап.

— Нима деб ўйлайсиз, удан бирон-бир маъноли нарса чиқармикан?

— Икки оғиз гап билан жавоб бериш қийин, — деди Бунин жиддий, — вақти келиб маълум бўлар.

У менинг кузатишимга ҳам рухсат бермай, чиқиб кетди.

Мен, сочларимнинг учигача қизариб кетган ҳолда, ярим очиқ эшик олдида турар ва унинг тўртинчи қаватдан бутун подъездни шовқин ва ўткир шип-шипга тўлдириб пастга тушиб кетаётган пошналарининг тетик ва аниқ зарбаларига қулоқ солардим.

Бу воқеадан кейин анча вақт ўтгач, Бунинни янада яқинроқ билганимдан кейингина, унинг ташрифининг асл маъносини тушундим. Бизнинг ижара қўйишимиз унинг учун бир баҳона бўлган, холос. Аслида эса — мен бунга аминман — Бунин тўсатдан келиб,

менинг қандай яшаётганимни кўрмоқчи, уйимизнинг қанақа эканлигини, отам қандай одам эканлигини билиб олмоқчи бўлган. Бунинг ҳаддан ташқари синчков одам бўлиб, ўзини қуршаб турган ҳаётни ҳар доим, барча тафсилотларигача билиб, ҳамма нарсани ўзининг шафқатсиз даражадаги ўткир кўзлари билан кўриб туришни истар эди.

Буниннинг ташрифидан кейин менда бир ғалати, иккилантирувчи туйғулар уйғона бошлади. Бир томондан кўнглим кўтарилар, иккинчи томондан эса, мавҳум бир алам эзарди: мен кексайиб қолган, ёлғиз, анчадан бери устара тегмаган сочлари оқарган, дазмолланмаган қора шим кийиб юрадиган, бир оз чўкиброқ қолган отамни, бўм-бўш, ҳувиллаган тўрт хонали уйимизни бирров ташқаридан, гўё Буниннинг кўзлари билан кўргандай бўлдим. Уйимиз менга ҳар доим яхши, ҳатто бой жиҳозланган бўлиб кўринар, аслида эса, бу жиҳоз асосан, қимматбаҳо «Қора дарахт»га тақлидан оддий қарағайдан ясалган арзонгина қора мебелдан иборат эди. Унинг сифати пастлигини буюмларнинг ейилиб кетган сирти, аслида оппоқ, юзасигагина бўёқ югуртилган кашталари ҳам аниқ-аён кўрсатиб турарди. Доридий устун шаклидаги, гул қўядиган тумбочка ҳам қўшилиб, бир мажмуани ташкил этадиган бу дидсиз услуб, кулги учун «бругага» деб аталарди шекилли.

Уйимизда бундан ташқари кўзга ташланадиган нарсалардан бири — питра тўлдирилган бронза золдирли, кейин электрага мослаштирилган осма керосин чироқ эди. Деворга, ҳаддан ташқари юпқа заррин тахтачага ёпиштирилган, «мойли бўёқ»да ишланганга ўхшаб, мешчанларча дид билан ишланган иккита «сурат» — қоғоз олеография осифлиқ турарди. Уларни деворга осиб қўйганимизнинг сабаби, биз бу «сурат»ларни «Нива»га илова тарзида бепул олган эдик. Бу суратларнинг «Нива»га илова қилиниши эса, уларни

барча рус классик ёзувчилари, шу жумладан, энди Бунинга ҳам яқин қилиб қўяр эди. Бир пайтлар яхшигина бўлган кабинетбоп диван урилиб-сурилавериб адо бўлган, ҳозир эса, унга йиртиқ, ёриқ клеёнка қопланган эди. Ниҳоят, уйимиздаги энг қиммат — ҳатто қимматбаҳо — нарса ойимнинг сепига келган пианино эди. Отам гоҳ-гоҳида бу урилиб-сурилиб адо бўлаёзган, тепкилари ликиллаб қолган созга ўтириб, саргайиб кетган ноталарга заифлашиб қолган кўзларини ўжарлик билан қадаб, бу орада неча марталаб пенснесини тушириб юборган ҳолда, бўшашиброқ, лекин туйғуларга кўмилганича Чайковскийнинг «Йил фасллари»ни чаларди. У бу асарнинг менинг қалбимни ифодалаб бўлмайдиган даражада ғам-ғуссага тўлдириб юборадиган «Май» қисмини кўпроқ такрорларди.

Биз унча камбағал ёки бунинг устига, қашшоқ ҳам эмасдик, лекин турмуш тарзимиздаги бесаришталикда, хонадонда она ва бека бўлмиш аёлнинг, демакки, тартиб ва саранжомнинг йўқлигида кишининг раҳмини келтирадиган, аянчли бир нарса бор эди. Эшик ва деразаларга ҳам парда осилмаган, ҳамма нарса яйдоқ ва яланғоч эди..

Бу нарсаларнинг ҳаммаси Буниннинг назаридан четда қолмаган, албатта. У ҳамма нарсани сезган...

...ҳатто дераза тоқчасида турган, ичида совуқ сўк бўтқаси қотиб ётган кастрюлькани ҳам...

Чиқиб кетаётиб, у бўм-бўш ёзлик кийим илгичда бир ўзигина осилиб турган, қизил попукли, «Жасурлик учун» офицерлик қиличимга бир нигоҳ ташлади-ю, алам билан кулимсираб қўйгандай бўлди. Бўлмасамчи: шаҳар душман қўлида-ю, бу уйда бежолик билан ҳамманинг кўзига ташланиб, рус офицерининг қуроли осилиб турибди!

Австрияликлар қуроли қидириб уйимизни тинтув

қилгани келишганини у билмасди. Мен уларга қиличимни кўрсатгандим. Оч қўнғир юзли, кийимлари яхшилаб дазмолланган, оёғида краг, бошида янги кепка, худди ўзимга ўхшаган ёш австриялик офицер қиличимни замш қўлқоп кийган қўлларида тутиб, айлантириб кўрган, қатидаги «Жасурлик учун» деган ёзувни ўқиб кўргач, «бунақа қуролга қуруқ қўл билан етиб бўлмайди», деб уни уйда сақлашга ҳақим борлигини айтиб, аскарча олифта назокат билан қайтариб берган эди.

Умуман олганда эса, бу ҳаддан ташқари қайғули бир ҳол эди.

Куз ҳам охирлаб қолди, лекин Буниннинг Москвага қайтиши ҳақида ҳали ҳам гап бўлиши мумкин эмасди. Совет ҳокимияти, гарчи кўпчилик унинг тезда ҳалок бўлиши ҳақида башорат қилган бўлса ҳам ҳалок бўлмаган, аксинча — барча кўрсаткичларга қараганда — тобора мустаҳкамланиб борарди.

Германияда инқилоб бўлди, кайзерни улоқтириб ташлашди, немис армияси таслим бўлди, немислар билан австрияликлар шошилиш равишда Украинани тарк этишди. Кўриниб турибдики, асосан большевиклар устига қўйилган айбномадан иборат бўлган шармандали Брест сулҳи моҳият-эътибори билан энди ҳеч қандай амалий аҳамиятга эга бўлмай қолган: Ленин ҳақ бўлиб чиққан эди.

Одессага эса энди немисларнинг ўрнига уларни мағлуб қилганлар, ўз иборалари билан айтганда «иттифоқчилар» келди ва жанубда Совет ҳокимияти батамом ўрнатилганига қадар ҳокимият қўлдан-қўлга олти марта, ҳатто ундан ҳам кўп ўтган қарийб икки йиллик давр бошланди.

Мана шу, ҳеч нарсага ўхшамайдиган, такрори йўқ, бўронли даврда Бунин Одессада, ошнаси, рассом Бу-

ковецкийнинг Князь кўчасидаги дангиллама уйида истиқомат қилди. Буковецкий уйининг биринчи қава-
тини, яъни учта хонани бутунлай Буниннинг ихтиё-
рига бериб қўйган эди. Мен унинг ана шу уйига келиб
турар, ҳар келганимда орқа эшикнинг қўнгироқ тугма-
сини босишдан олдин ақл бовар қилмайдиган даража-
да ҳаяжонга тушар эдим.

Одатда эшикни французча ўкчалик пойабзал кий-
ган, оҳорланган, қотирма бошбоғда, чўнтаклари кич-
кинагина, ихчам батист пешбанд таққан, башанг оқ-
соч жувон очарди. У ҳам уйга қўшиб Буниннинг
ихтиёрига бериб қўйилган, лекин ҳозир шаҳарда, Рос-
сияда, дунёда мавжуд бўлиб турган шароитга сира
ҳам мос келмас эди.

Буниннинг — зил эшиклари яхшилаб пардозлан-
ган, паркетлари ялтираб турган, катта, венецианча
деразаларининг мармар токчалари илиқ, мис сумба-
лари ярқироқ, баланд шифтида ёз кунлари бу сокин,
оқсуяклар кўчасининг икки томонини ўраб турган оқ
акацияларнинг яшиллиги, қишда эса қор уюмларининг
мовий сояси ва извошчи чаналарнинг силлиқ шаклла-
ри акс этиб турадиган, камгина, ҳожат учунгина ке-
рак бўладиган энг яхши мебель билан жиҳозланган,
мешчанларга хос жавонлар, тумбочкалар, ҳар хил
майда-чуйда безаклар, салфеткалар, гиламчалар, аль-
бомлар, ёпинчиқлардан холи бўлган — бу уйдаги ҳаё-
ти менинг дворян насабли оқсуяк, Россия академиги,
жуда юксак дидли одам ҳақидаги тасаввуримга тўла
мос келар эди.

Мен бу уйда энди уни чорбоғчи эмас, ўтроқ шаҳар-
лик, эҳтимол, ҳатто ўзига жуда аниқ кун тартиби
тузиб олган, мажбуран сиёсий зоҳидга айланган ки-
ши қиёфасида кўрардим.

У кўп ишларди. Менда у тўхтовсиз ёзади, деган таассурот ҳам пайдо бўлганди. Қачон келмай, мен уни эшиги нимқоронғи даҳлизга ярим очиб қўйилган, деразаси сокин ҳовли томонга қараган ишхонасида, иш столи ёнида пиджаксиз, янги кўйлагининг енгини серпай қўлларининг тирсагигача шимариб олган, кўзига уни бойқушга ўхшатиб қўядиган юмалоқ кўзойнак тақиб, унча катта бўлмаган энсиз ёзув қоғозларини ўзига хос, зич миҳхати билан тўлдирганича, тез-тез ёзаётган ҳолда учратардим.

У, янглишмасам, «Монблан» фирмасидан чиққан олтин пероли автомат ручкада, тўқ яшил сиёҳ билан ёзарди. Ёзиб тўлдирган саҳифанинг сиёҳини босма билан шимдирмай, шошмасдан, қуригунча бир четга қўйиб қўярди. Агар ён дафтарчасига бирон нарса ёзса, уни тезроқ қуригиш учун юзи олдига тутиб елширди.

Менинг қадам товушларимни эшитгач, у ҳар доим, бурилмасдан шундай дерди:

— Вера Николаевнанинг олдига кириб туриг, мен ҳозир тугатаман.

Мен деразаси Князь кўчасига қараган катта хонага — уларнинг меҳмонхонасига йўл олардим. У ерда мени Вера Николаевна кутиб олар ва оқсуяк уй бекасининг қоидаларига риоя қилган ҳолда, зериктирмайдиган даражада ҳар хил умумий гаплардан гаплашиб ўтирар, ўз-ўзидан равшанки, бундай суҳбатларни, масалан, об-ҳаводан гапириб, бузмасди.

Лекин у теран ақли аёл ва Буниннинг ўзи сингари синчков ҳамда ҳар нарсани билишга қизиқадиган одам бўлганидан, бу оқсуякларча суҳбат маромини узоқ вақт тутиб туролмас, гапни бошқа, оқсуяклардан анча йироқ мавзуларга буриб юборар, менга тахминан шундай саволлар берар эди:

— Хўш, дилбар Наташа Н. билан ўртангиздаги ишқий савдо қандай кетяпти? Унинг катта оғзи, узун

қўллари жудаям гўзал, худди Наташа Ростованинг ўзи-я, шундай эмасми? Эҳтиёт бўлинг, бир куни келиб, унинг мамани, оқсуяк бўлишига қарамасдан, сизни ҳайдаб солмасин тагин. Ирен А. билан аллақачон ора-ларингиз очиқ бўлган бўлса керак-а? Вой-бўй, мунча беқўним бўлмасангиз — Буниннинг ҳақиқий шогирди-сиз-да. — У маънос хўрсиниб қўярди. — Энди сўрашга рухсат берсангиз, «излар муҳрини босди кимнингдир оёқчаси» сатрларини кимга бағишлагансиз? Кимнинг оёқчаси эканлигини мен ҳеч билолмай қолдим. Оёқча-лар ҳаддан ташқари кўпайиб кетмаяптимикиан ўзи?

У менинг барча ишқий савдоларимдан хабардор, мен юрадиган айрим ойимқизлар билан яхши таниш, шунинг учунми, гўё академикнинг хотини, сипо аёл эмас, опам ёки эрга теккан жияним сингари, менинг муҳаббат можароларимга — аслида улар ишқий савдо дейдиган даражада эмас, шунчаки кўнгилхушлик эди — жуда қизиқарди.

— Ян,— дерди у шу пайт хонага кириб келаётган Бунинга қараб,— буни қара, унинг Наташа билан ишқий савдоси жуда авжида экан.

— Албатта, ўз-ўзидан кўриниб турибди,— дерди Бунин.— Афтига бир қара: лунжлари осилиб кетган, қовоқлари кўкарган. Кўриниб турибди, кечалари иш-лаш ўрнига қаерларда санқиб юрибсиз, худо билади. Тахминимча, бирон дераза тагида қиз дарҳол очади-да, мени олиб кириб кетади, деб тонг отгунча турсан-гиз керак. Хомтама бўлманг, муҳтарам жаноб, у қиз сиз ўйлаганчалик эмас. Бу оғзи катта, оёғи узун гим-назисткаларни яхши биламан!

Бунин яхлит палисандр дарахтидан ясалган юма-лоқ стол ёнида ўтирарди. Дастурхон ёзилмаган стол устида тўқ қизил ойнада акс этгандай акс этиб, юпқа мис, тўғрироғи, жездан ишланган кичкина идиш ту-рарди. Бунин тахминан Константинополнинг Отмай-дон бозоридан ёки бўлмаса, вҳтимол Смирна ёки

Александриядан сотиб олган, Шарқ нақши босиб солинган, ичи ковак ярим шарга ўхшаб кетадиган бу идиш кулдон вазифасини ўтарди.

Нима бўлса ҳам бу идиш менга Буниннинг Шарқ шеърларини, биринчи галда, айниқса, «у шамширин олиб, пуфлаб қўйди сал, Сурия ханжарин тиғи шу маҳал сийрақкина тутун ичида қолди. Тутун ичра қолган бўлса ҳамки гар, олтин югуртилган қора нақшлар янада ярқироқ тус олди. «Тепамизда турар музаффар оллоҳ. Жангга даъватингдан эт бизни огоҳ, эй самолар қули, тақдирнинг қули, айт, қандай шиор бор шамшир тиғида?» У деди: «Шиорим даҳшатли жуда. Сирларнинг сиридир у: Алиф. Лом. Мим» — сатрларини эслатарди.

Умуман, бу кулдон ҳам сирлар сирига ўхшарди: Алиф. Лом. Мим. Ва у юмалоқ столда акс этиб турарди.

Бунин бир оёғини чалиштириб ўтирганича, аниқ ва нозик бармоқ ҳаракатлари билан ўша кулдонга папирос кулини учирарди.

Сабабини билмайман, лекин бу кулдон менга жуда ҳам ёқарди. Ташқи дунёдан икки қаватли дераза ойналари билан иҳота қилинган оромбахш сукунат аро, қимматбаҳо «месаксуди» турк тамакиси ҳидига тўла мана шу оқсуякларга хос уй ўртасидаги бўм-бўш, усти кўзни қамаштирадиган даражада ялтироқ столнинг ойнадай юзида акс этиб турган бу кулдон менга зебвийнатнинг олий намунаси, топинса бўладиган даражада сирли, музейбоп нодир нарса бўлиб туюларди.

Бугунги кунда ўйлаб қарасам, ўша кулдон Рус пароходчилиги ва савдоси жамияти «Ропит» пароходларининг пассажирлари Кичик Осиё районларига қилган сафарлари пайтида бозордан харид қилиб

олиб келадиган юзлаб арзон-гаров совғалардан бири экан. Лекин у пайтда мен кулдонни жуда яхши кўриб қолган ва ҳали вужудимда мавжуд болалик одатларим хуруж қилиб: катта бўлсам, мен ҳам худди шундай кулдон сотиб оламан ва унга энг яхши турк тамакисидан қилинган «месаксуди» папиросининг кулини учуриб ўтираман, деб хаёл қилар эдим.

У пайтда бу кулдон бутунлай янги, ярқираб турарди. Фақат ичи бир оз қорайган, тамаки кули ва гугурт бошидан кўкарган эди. Унга биринчи бор кўзим тушиши биланоқ, нима учундир хаёлимга Буниннинг янги шеърларидан бири — «Мойчироқ» келган эди.

«Сицилия тоғлари... ташландиқ монастирда... унутилган, яланғоч минбар туришти тўрда. Унинг ёнида эса, қачондан бери сўниқ, қачондан бери бўм-бўш, кераксиз нарса бўлиб, қачондир ёнган ўтдан ичи бўлиб қоп-қора, чангга беланиб ётар бир мойчироқ бечора... Хушбўй, оташли юрак, юрак бўлсанг сен агар, унутма уни. Ёнгин куйиб кетганинг қадар».

Уша пайтда юрагим куйиб кетганга қадар ёнишини қанчалар орзу қилардим! Лекин бунинг қай даражада даҳшатли эканлигини тасаввур ҳам қилолмасдим.

— Хўш-ш, қандай яхши гаплар топиб келдингиз?

— Янги ҳикоя ёзган эдим.

— Олиб келган бўлсангиз керак албатта?

— Мана.

— Вера, кетмай тур. Ҳозир бизга Валентин Катаев ўзининг янги ҳикоясини ўқиб беради. Марҳамат, қулоғимиз сизда.

Бунин одатда ҳикоямни диққат ва чидам билан охиригача эшитарди-да, уни муфассал таҳлил қилиб ўтирмас, ҳикоядаги яхши ёки ёмон жойларга алоқадор бир-икки мулоҳаза билдириш билан чекланар,

яхши жойи нима учун яхши, ёмон жойи нима учун ёмонлигини айтиб, бундан қандай амалий хулосалар чиқариш кераклигини кўрсатиб берарди.

У ҳар доим майда-чуйда нарсаларга эътибор берар, лекин бу майда-чуйдаларни ҳар доим катта умумлашмаларга олиб келарди. Масалан, унинг мана шундай гапларидан билиб олганманки, адабиётда тақиқлаб қўйилган мавзу йўқ экан: муҳими, ёзилаётган нарса ҳақида қай усулда, қай лутф билан гапирилиши экан. Шундай қилиб, мен бир умрга Буниннинг бир неча тавсияларини ўзлаштириб олганман: лутф, аниқлик, қисқалик, соддалик. Лекин ўз-ўзидан маълумки,— Бунин ҳам буни жуда кўп таъкидларди,— у ўғирликдан ҳам ёмон бўлган соддалик ҳақида эмас, жумлалар ёки алоҳида бир сўз устида олиб борилган жуда катта ишнинг; оламни ҳеч кимга, ҳатто Лев Толстой ва Пушкинга ҳам тақлид қилмаган ҳолда, яъни ҳодиса ва нарсаларни фақат ўз кўзи билан, мустақил кўриб, улар ҳақида ўзича, бирон-бир адабий таъсир ёки реминисценциялардан ташқари, ёзишнинг самараси бўлган соддалик ҳақида гапирарди.

Бунин айтиб, ўзигача Чехов ҳам айтиб кетган «ботгувчи қуёшнинг қия нурлари», «аёз авжига чиқарди», «сукунат чўкди», «ёмғир деразани тақиллатарди» сингари адабий сийқаликлардан қочишни кўп уқтирарди.

Бунин, масалан, ўша пайтлардаги даққи беллетристларнинг ўз қаҳрамонларини сифатлашларини ҳам майда адабий сийқаликларга йўярди. Улар ёш қаҳрамонларини албатта «биринчи курс студенти» деб сифатлашарди. Гўё бу нарса ёш қаҳрамонларнинг ҳаёти ва қиёфасининг аниқ тасвири эмиш. Масалан: «биринчи курс студенти Иванов дарвозадан чиқди-да, кўча бўйлаб кетди», «биринчи курс студенти Сидоров папирос тутатди», «биринчи курс студенти Никоноров ўзини бахтсиз ҳис қилди» ва ҳоказо.

— Бу биринчи курс студентлари одамни безори-
жон қилиб юборди,— дерди Бунин.

Мен шунинг учун ҳикояларимда ҳеч қачон биронта ҳам биринчи курс студенти бўлмайди, деб қасам ичиб қўйган эдим. Қасам ичган кунимоқ, уни оқлаш учун, студент бўлмаган ёш йигит ҳақида ҳикоя ёзишга ўтирдим. Лекин шу заҳотиёқ, ёш йигитимнинг ким бўлишини билмай, тўхтаб қолдим. Урта яшарроқ одам бўлса-ку, уни унвонли маслаҳатчими, штабс-капитани, гумаштами, обер-кондуктори, хуллас, истаган кишига айлантирса бўлади. Чолларни ёзиш эса ундан ҳам осон: генерал, ҳақиқий статский советник, иккинчи гильдия савдогари, қишлоқ оқсоқоли ва шунга ўхшаш касб кўп. Ёш йигит эса...

Очиқ ҳавода айланиб, ёш қаҳрамонимнинг ким бўлиши ҳақида ўйлаб келай, деб ташқарига чиқдим. Кўчада тепасига қора лира солинган шаҳар театрининг афишасига кўзим тушиб қолди. Афиша қандайдир янги опера қўйилиши ҳақида хабар берар ва унда бошқа ёзувлар қаторида «декорациячи Дмитриев» деган ёзув ҳам бор эди. Бундан яхшиси бўлмайди, деб ўйладим мен, ёш қаҳрамонимни декорациячи қилганим бўлсин.

Мана, лакланган юмалоқ стол ёнида, турк кулдони ёнига қўлёзмамни қўйиб ўтирибман. Буниннинг ёш қаҳрамонимнинг биринчи курс студенти, ҳатто подпоручик ҳам эмаслиги,— бир тасаввур қилиб кўринг-а!— жуда зебо, ҳаётий ҳақиқатга жуда мос келадиган декорациячи эканлигини маъқуллашини ўйлаб, ҳаяжонимдан йўталганим йўталган.

Мен шошиб, ҳаяжон билан ёш декорациячининг муҳаббат кечинмалари, биринчи висоли, яхши кўрган аёл билан ажралиши, кечаси ичиб маст бўлиши — ҳатто у қандайдир бир шубҳали даврада кокаин ҳам ҳидларди шекилли — ва ниҳоят машҳур зинапојси-

нинг харсанг зиналарида катта қизғиш каптарлар юрган Николаев бульварининг баданни жунжиктирадиган салқин, қуёшли тонги тасвирланган ҳикоямни ўқиб бердим.

Мен буларнинг ҳаммасини жуда олифтагарчилик билан тасвирлаган эдим; ҳикояни ўқиётиб, кўзимга ҳаддан ташқари гўзал кўринган прозамнинг Бунинда уйғотаётган жуда яхши таассуроти аломатларини кўраманми, деб ҳар замон-ҳар замонда унга зимдан кўз ташлаб қўярдим.

Буниннинг тунд юзида дастлаб профессионал кишининг диққати ифодаси бор эди. Мен ҳатто унинг бир марта Вера Николаевна билан кўз уриштириб олганини ҳам сездим. Худога шукур, бу қарияга ҳам таъсир қилар кун бор экан-а! Лекин у кейин, борган сари маъюсланиб, бўйнини чидамсизлик билан ликиллата бошлади, ҳикоя охирлашиб қолганда эса,— бу менинг ҳалокатимни билдирарди,— гаши келаётганини яширмай ҳам қўйиб, пошнаси билан паркетни уриб, қаттиқ тақиллатишга тушди. Мен ҳикоянинг Бунинга жуда ҳам ёқини керак бўлган, тонг нурида каптарлар қизғиш бўлиб кўринган энг зўр жойига етиб, бир қадар камтарона мамнунлик билан сўнгги жумлани ўқиган эдим, Бунин бирпас сукут қилиб турди-да, менга қаҳрли юзини бурди. Кўзларида даҳшат, таҳдидли бир савол бор эди. Кейин совуқ овозда сўради:

— Шуми?

— Шу, — дедим мен.

— Ана холос. Нима жин уриб,— Бунин бирдан ҳайқириб, столга бир мушт туширди, мушт зарбидан кулдон сакраб тушди,— нима жин уриб, бутун бир қирқ беш минут давомида бошимизни қотирдингиз! Вера иккаламиз игнанинг устида ўтиргандай, декорациячингиз қачон декорация чизар экан деб кутибмизу аслида ҳеч гап йўқ: бори шу экан. Қизғиш каптарлар ва — тамом-вассалом!..

Мана шу юмалоқ стол ёнида, аллақандай сирли араб ёзувлари битилган мана шу кулдон олдида бир марта Бунин менга ҳозиргина ёзиб тугатган, ҳатто ҳали яшил сиёҳи қуримаган, кекса князнинг ўлими ҳақидаги жуда гўзал ҳикоясини ўқиб берган эди. Мен бу ҳикояни жуда узоқ ёздингизми, деб сўраганимда Бунин:

— Уч соатларда, — деб жавоб берган эди.

Менинг ҳайрон қолганимни кўриб, у давом этган эди:

— Мен умуман тез ёзаман, лекин секин бостираман. «Қишлоқ»нинг биринчи қисмини тахминан икки ҳафталарда ёзганман. Албатта уни узоқ вақт ўйлаб, пишириб олганман, лекин бир ўтиришда ёзганман. Қайта кўчираётганимда у-бу жойларини тўғрилаганман, ахир ҳар доим шундай қилинади-ку!

Мен шу пайтгача Бунин жуда кўп хомаки нусхалар қилиб, уларга жуда кўп марта тузатишлар киришиб, ҳар бир жумлани эринмай сайқаллаб, сифатлашларни жуда кўп ўзгартириб, жуда секин ёзса керак, деб ўйлардим.

Менда сайқалловчи ёки зарб қилувчиларнинг маҳоратига ўхшаган, косибни ҳақиқий санъаткорга айлантирадиган қандайдир алоҳида ёзувчилик маҳорати борлигига чуқур ишонган айрим ёзувчилар ўртасида ҳалигача кенг ёйилган «флоберизм»нинг мана шу тариқа кўриниши Бунинга, — гарчи унинг ўзи ҳам ҳар замон-ҳар замонда «сайқаллаш», «зарб қилиш» ва шунга ўхшаган, ҳозирги мовизм даврида менинг фақат кулгимни қўзғатадиган бемаъни гапларни гапирса ҳам, — сира хос эмас, деган таассурот уйғонди.

Буниндек тасвир устасининг кучи, унинг атрофдаги ҳамма таъсир этувчи нарсалардан жуда тез, бир лаҳзадаёқ таъсирланиши ва ўша нарсалар учун айнан хос бўлган ифодани топа олишида эди.

У менга ҳеч қачон ёзув машинкасидадан фойдаланмаслиги, ҳар доим қўлда ёзишини айтган.

— Сизга ҳам тўппа-тўғри машинкада ёзишни маслаҳат бермайман. Асар қўлёзмада тайёр бўлгандан кейин уни машинкада кўчирсангиз бўлади. Лекин ижоднинг ўзи, ёзиш жараёнининг ўзи, менимча, қандайдир ҳамжиҳатликдан, бош, қўл, перо ва қоғоз ўртасидаги сирли бир алоқадан иборат. Мана шу ҳақиқий ижоддир.

Бу гапларни айтаётиб, Бунинг аввал бошини ушлади, кейин олтин пероли автомат ручка тутиб турган қўлининг бармоғини қимирлатиб қўйди-да, олтин перонинг учини қоғозга теккизиб, бир неча белгилар чизди.

— Бевосита ёзув машинкасида ёзсангиз, унинг тутмасини босиб яратган ҳар бир сўзингиз ўзига хослигини йўқотади, қиёфасиз бўлиб қолади. Қоғозга ўз қўлингиз билан ёзган сўзингиз эса, гўё ўзининг моддий жисмига эга бўлади, фикрингизнинг кўрса бўладиган изига, унинг расмига айланади,— у ҳали қалбингиз, хоҳласангиз бутун жисмингиз билан муқаддас алоқасини йўқотмаган,— агар бу сўз аслида сохта ёки ўз ўрнига қўйилмаган, ёки ноўрин ишлатилган, беодоб бўлса, сиз уни дарҳол ички бир туйғу билан ҳис қиласизгина эмас, унинг ҳаракатини, ҳаракатнинг секинлашуви ёки тезлашишини, ҳатто дастхатнинг бошқачароқ чиқиб қолганини ўз кўзингиз билан кўрасиз ҳам. Бир сўз билан айтганда, сизнинг ягона, такрори йўқ, қалбингизнинг бир парчаси сингари бўлиб қолган дастхатингиз, салгина йўлдан адашсангиз, буни дарҳол, шу заҳотиёқ айтиб қўяди,— деди у ўзининг «Компас» шеърининг сўнгги сатрини бир оз ўзгартириб. Шеърда бундай эди:

«Йўлдан уролмайти мени ҳеч инсон. Қалбимга ҳокимдир Nord деган бир зот. Қилиб қўймагай у мени саргардон, йўлимдан адашсам, айтар шу заҳот».

Мен кўпинча гапни «Сан-Францисколик жаноб»га бурардим. Мақсадим — Буниндан, фикримча, шу пайтгача — айрим истиснолардан ташқари — фақат рус ҳаёти: миллий характерлар, табиат ва турмушни тасвирлаш билан донги чиққан рус адабиёти тарихида мутлақо янги саҳифа очган бу фавқулудда ҳикояни қандай қилиб ва нима учун ёзгани ҳақида кўпроқ нарса билиб олиш эди. Ҳақиқатан ҳам, классикларимизнинг асарларида учраб қоладиган чет элга оид парчалар ҳам Россия ёки рус кишининг тақдиригагина алоқадор бўларди, холос.

Бунин барча анъаналарни бузган ҳолда бир ҳикоя ёзган эдики, бу ҳикояда агар рус кишига оид бирон нарса бўлса, у ҳам фақат бебаҳо рус тили ҳамда ҳар доим рус адабиётини жаҳондаги барча адабиётлардан ажратиб, уни биринчи ўринга олиб чиқиб турадиган, мукамалликнинг энг олий нуқтасига етказилган нафислик эди. «Сан-Францисколик жаноб»даги бошқа ҳамма нарса — америкалик миллионер, трансатлантик лайнер, биринчи даража халқаро отеллардаги тўкин-сочин ҳаёт, барлар, танголлар, автомобиллар, коктейллар, радио алоқаси, Париж модалари, телбаларча бойлик, даҳшатли қашшоқлик ва тахминан ўша пайтларда Ленин капитализмнинг олий босқичи деб атаган империализм, яъни биринчи жаҳон уруши арафасида ер юзида гуллаб, равнақ топаётган ҳамма нарса, хуллас, қаҳрамонлар, манзара, сюжет — ҳамма-ҳаммаси чет элники, тўғрироғи, байналминал, — ҳатто космополитик тарзда бўлса ҳам! — энг муҳими, ўта замонавий эди.

«Сан-Францисколик жаноб»да гўё ҳалок бўлаётган «Титаник»нинг кўз илғамайдиган шарпаси ҳар доим қаердадир мавжуддай, барча тасвирнинг сўнгги зарби мудҳиш жаранглар эди:

«Ёғду ва хушбахтлик ёғилиб турган «Атлантида»нинг ичи, унинг ошхона ва болохоналари башанг ки-

Йинган оломоннинг ғовур-ғувури, хушбўй гулларнинг атри, торли оркестрнинг нағмасига тўла эди. Мана шу оломон ўртасида, чироқлар, шойилар, гавҳарлар, хотинларнинг яланғоч елкалари орасида ҳар доимгидай бу гал ҳам машаққатда, титраб-қақшаб рақсга тушаётган ёлланган ошиқ-маъшуқлар — киприклари кўзини бекитиб, силлиқ таралган сочида ҳам иффати сезилиб турган, юзи уят ва ҳаёдан ловиллаётган қиз билан сочлари ёпиштириб қўйилгандай қоп-қора, юзи эса упадек оппоқ бўлиб кетган, оёғига лакланган нафис туфли, эғнига орқа этаги энсиз ва узун фрак кийган, каттакон зулукка ўхшаб кетадиган чиройли йигит — кўзга ташланарди. Мана шу зерикарли, беҳаё куй оҳангида ўзларига ёт туйғуларни ифода қилавериб азоб чекиш аллақачон уларнинг жонига тегиб кетганини ҳам, тобут уларнинг тагида, жуда ҳам чуқурда, қоронғи трюм тагида, зулматни, океанни ва довулларни зўрға енгиб келаётган кеманинг жазирама бағрида турганини ҳам ҳеч ким билмасди...»

Бунининг мана шу сўзларини қўлда қайтадан ёзиб чиқиб, такрорлашнинг ўзи кишига қанчалар лаззат бағишлайди!

«Сан-Францисколик жаноб»дан олдин Бунин кишини ларзага соладиган даражада кучли антиколониал ҳикоя — бу ҳам бутунлай «хорижий» ҳикоя эди — оқ танли хўжайин билан эртақдагидай гўзал Цейлон оролидаги қорамағиз қул ўртасидаги фожиани тасвирловчи «Оғайнилар» ҳикоясини ёзган эди. Бу ҳикояни — агар унда яна ўша, кишини лол қолдирадиган гўзал рус тили ҳамда Буниннинг — унга замондош ёзувчилардан биронтаси ҳам мақтаниши мумкин бўлмаган — тасвирни стереоскопик даражада аниқ ва равшан қилиб берадиган нафислиги бўлмаганда эди — биронта чет эл ёзувчиси, мисол учун Редьярд Киплингнинг

таржима қилинган ҳикояси деб ўйлаш ҳам ҳеч гап эмас эди.

— Мунақа, «русча бўлмаган» ҳикоялар ёзганимдан нега ажабланасиз? Мен умрим бўйи фақат Россияни, фақат ўзимизнинг рус турмушимизни тасвирлайман деб қасам ичганим йўқ-ку. Ҳар бир ҳақиқий санъаткорнинг миллатидан қатъий назар, оламшумул, умуминсоний эркин қалби бўлиши керак. Унинг учун тақиқлаб қўйилган мавзу йўқ. Ер юзида мавжуд ҳамма нарса санъат унсури бўла олади. Ўртадаги қалб, умумий қалб. «Виргилий, менинг қалбим,— у бирдан овозини шивирлаш даражасига тушириб, шеър ўқиб кетди,— Виргилий, менинг қалбим, менинг-ку, қалбим эмас, сеники ҳам эмасдир, бахтиёрман шу сабаб». Тушундиргимиз: меники ҳам эмас, сеники ҳам. Умумий. Бу маънода, агар хоҳласангиз, мен байналминалчман. Эҳтимол, ҳатто ҳаддан ташқари миллий-дирман. Мен бу ерда, «Сан-Францисколик жаноб»да ривожлантирган асосий нарса эса — оламдаги ҳар қандай қалбга ўта даражада хос бўлган симфонизмдир, яъни гап унда мантиқнинг қай даражадалигида эмас, балки бадий прозанинг ҳар хил вариацияларда, ритмлари ўзгариб турган, бир мусиқий калитдан бошқасига кўчган — хуллас, Лев Толстой, масалан, «Уруш ва тинчлик»да Болконскийнинг ўлими ва яна бир неча жойларда қўллашга ҳаракат қилиб кўрган контрапунктда — ҳолда мусиқий қурилишидадир.

Атрофда, шимолдан жануб сари силжиб келаётган граждандар уруши қайнаб турган бир пайтда Князь кўчасидаги ойнабанд деворли хос уйда ҳаёт, тўғрироғи, ҳақиқий ҳаётдан кўра тасаввурдагига ўхшаган ҳаёт: бадий адабиёт, поэзия, танқид масалалари билан шуғулланиш, ака-ука Гонкурларнинг асарини асл нусхасида ўқиш, Толстой ва Достоевский

ҳақида, рус ва жаҳон адабиётида биринчи марта «Сан-Францисколик жаноб»да жуда кенг кўламда қўлланилган симфоник прозанинг нима эканлиги ҳақидаги охири йўқ Москва баҳсларини давом эттириш билан банд бўлган кичкинагина бир гуруҳ одамнинг ҳаёти давом этаётгани ғалати ва деярли ақл бовар қилмайдиган ҳол бўлиб туюлиши мумкин.

Айнан ўша пайтда мен илк бор ака-ука Гонкурларнинг айрим фикрлари билан танишган эдим шеклли.

«Бизнинг давримизда адабиётда оммага илгаридан таниш бўлмаган янги қаҳрамон яратил, услубнинг янги, ўзига хос шакллари кешф қилишнинг ўзигина етарли эмас; китобхонларингиз ҳали ҳеч ким фойдаланмаган ойнасидан қараб, нарсалар ва ҳодисаларни кўра оладиган дурбин яратишингиз керак; шу дурбин воситасида сиз шу пайтгача кўз тушиши қийин бўлган манзараларни кўрсата оласиз, янги бир оптика яратасиз. Мен билан укам шундай дурбинни ўйлаб топдик, мана энди кўриб турибманки, барча ёшлар ундан фойдаланяпти...»

Бунин бу дурбиндан фойдаланмаганмикан? Одам ахир нималар қилмайди!

Санъатдаги энг ашаддий мутаассиблар собиқ инқилобчилардан келиб чиқади. Ва бунинг акси ҳам бўлиб туради.

«Банвилнинг «Эсдаликлар»и жуда қизиқ. Унда биронта ҳам ҳақиқат йўқ, замондошлари худди сеҳрли эртакларнинг қаҳрамонларига ўхшайди, лекин у уларни фақат ўзигагина ҳес оптика: ғалати, ўта даражадаги ер оптикеси орқали кўради...»

Ер оптикаси — жуда ҳам ажойиб, а, шундай эмасми?

Шуни унутмаслик керакки, мен бу ерда Бунин билан алоқада бўлган вақтимда олган «адабий сабоқ»-ларимдан хотирамда қолганларинигина ёзипман, Бунин эса, хонанишин ҳаётга мойил эмасди: аксинча, у доимо ўзида уйда ўтириб, менга ўхшаган ёш ёзувчиларга маҳорат сирларини ўргатишга эмас, доимо одамлар ичида бўлиш, ўтган-кетганлар билан гаплашиш, кўчадаги барча ҳодисаларнинг гувоҳи бўлиш заруратини сезарди. Кейинчалик эълон қилинган жуда кичкина, ушоқ ҳикоялар — миниатюралар — шаклидаги, шошилишч ёзилган, масалан, «Ландо» сингари лавҳалар бунинг исботидир.

«Ўлимнинг ҳамма нарсаси алоҳида, ўзига хос бўлади. Дача дарвозаси олдида бир жуфт катта, қора от қўшилган каттакон эски ландо турипти: шаҳардан дачанинг эгаси келган. Бу ландо ва отларда қандайдир одатдагидан ташқари, фавқулодда нарса бор. Нима учун шундай? Маълум бўлдики, дача эгасига отлар билан ландони унинг ошнаси, дафн маросимлари бюросининг эгаси берган экан. Эгарда ўтирган извошчи худди шундай деди:

— Бу ландо да ф н қ и л и ш идорасиники.

Буларнинг якуни ўлароқ, извошчининг қора соқоли ҳам қуруқ вакса рангида: бўялган эди».

Ер оптикаси! Бу мовизм ёки ҳар ҳолда, унинг туғилиши эмасмикан?

Бунин деярли ҳар куни, ҳар қандай об-ҳавода ҳам бир неча соат шаҳар бўйлаб юрарди. Ҳа, у сайр қилмас, тиззасидан келадиган пальтода, қўлида ҳасса, бошида шляпа ўрнида профессорлар киядиган думалоқ қалпоқча, қотмадан келган бутун қоматини

диққатга айлантиргандай, шиддат билан, тез-тез, енгил қадам ташлаб юрарди. Одесса кўчаларининг феъл-атвори сиёсий вазиятга қараб доимо ўзгариб турарди. Гоҳо бирдан инқилобгача бўлган ҳаёт қайта тирилар: қишда устига кўк тўр ташланган йўрға отлар, ёзда Вагнернинг уйи дарвозаси рўпарасидаги Дерибасов ва Преображенский кўчаларининг муюлишида гулчи ва сарроф хотинлар, Одессанинг машҳур кафелари — Фанкони ва Робиннинг мармар столлари ёнида биржа кўнчалари ва «лепетутник»лар, тунги клублар, кабарелар, шантанлар, миниатюра театрлари, оппоқ тошдан қилинган маёқ ёнидан ўтиб, мис қўнғироғини чалганича, бир-бирининг кетидан хорижий шамолдан сал хира тортиб турган очиқ денгиз томон кетиб бораётган Екатерина ва Қора денгиз яхт-клубларига қарашли шинам инглиз яхталари, кўзбўямачилар, Николаев бульваридаги Чернецкий раҳбарлик қиладиган ҳарбий оркестр пайдо бўлиб қоларди.

Гоҳо эса буларнинг барчаси бир бўронли кечадаёқ йўқ бўлар, ваҳимали ҳувиллаб қолган шаҳарда қизил гвардиячи патрулларнинг қаттиқ қадам товушлари эшитилар, хос уй ва банкларнинг деразалари ўтиб бораётган, устида матрослар милтиқ ва маузерларини ўқталиб ётиб олган броневикларнинг овозидан титрарди. Гоҳо бирдан шаҳар петлюрачилар ёки ҳатто қандайдир «батько»чилар томонидан эгалланган бўлиб чиқарди. Бундай пайтларда ҳар бир бурчакда йиртиқ солдат шинели кийган, камарсиз, мойланмаган милтиқларининг қўндоқларини юқоридан қилиб осиб олган, пешанасидан сочи чиқиб турган бўз болалар пайдо бўлиб, ўтган-кетгандан қандайдир ҳужжат кўрсатишни талаб қилишар, талаб қилинган ҳужжат кўрсатмаса ҳам барибир қўйиб юборишаварарди. Гоҳо кўчаларда британ денгиз пиёда аскар қисмининг шўх йигитлари пайдо бўлиб, олдиларига футбол тўпини солиб тепганларича, шошилишча қадам билан қаёққадир ўтиб

кетишарди. Гоҳо бульварларда белига бирига қизил вино, иккинчисига сув солинган икки қоринли сувдон осиб олган, эғнига кўк шинель, оёғига гетра кийган француз солдатлари юришарди. Ҳар замон-ҳар замонда ғалати кўзлари бақрайган ҳабашлар ҳайдаган катта ғилдиракли извошлар ҳам ўтиб турарди.

Мен Бунинни солдатларнинг чайқов бозорида кузатганман. У ён дафтарчасини қўлида тутганича оломон орасида турар ва икки оғайни — Қора денгиз ҳарбий денгизчилари бир-бирининг елкасига қўлини ташлаб, оёқларини кенг ёзиб ва баланд кўтариб, чаққонлик билан, кенг тарқалган «Яблочко» ёки «Дерибасов куйи»га рақс тушаётиб қичқираётган термаларни хотиржам ва шошмасдан аниқ миҳхат билан ёзиб олар эди. Ён теварақда ҳарбий телогрейка кийиб, оёқларига қора пайтава ўраган, бошларида юмалоқ кепка, хитойлар турарди. Уларнинг қўлларида рангли папирос қоғозидан қилинган, тахланадиган гулдор елпиғичлар бўлиб, атрофида эса анъанавий хитойи моллар: шақилдоқлар, жундан тўқилган қушлар, иккита чўпга ўрнатилган, чўзиладиган кичкина аждаҳо ва йўлбарслар, қўл чироқлари, ҳуштакчалар, жу-жунча парчалари, қочирилган қоғоздан қилинган қалин пошналар туфлилар тўлиб турарди.

Кунжут ёғи, саримсоқ пиёз, аччиқ тернинг кўнгилни айнитиб, ақлни оздирадиган даражадаги ҳиди ҳам эсимда.

Лекин Бунин буларнинг ҳеч қайсисига эътибор бермай, хотиржам ишлар ва ён дафтарининг саҳифаларини ёзувга тўлдира борарди.

Энг ҳайратга тушадиган жойи шу эдики, унинг мана шу бозор ғалвасига ҳеч ҳам тўғри келмайдиган профессорларга хос ташқи қиёфасига қарамасдан, ҳеч ким унга тирноқча ҳам эътибор бермасди. Эҳтимол, бунинг сабаби, бу ташқи қиёфанинг оқибатидадир: **Уни ким деб ўйлаганларини ким билади дейсиз?**

Ўшанда бошимга ҳатто: ғалати шапкача кийиб олган, қўлида автомат ручка тугган бу озгин, қоқсуяк баринни бирон-бир бозорчи графологми, кўзбўямачими, сеҳргарми, ўша замон руҳига тўла мос келадиган «бахтли» қоғозлар сотувчи фолбинми, деб ўйлашмаяптимикиан, деган фикр ҳам келган эди. Агар ўша пайтда унинг елкасида тўти ёки коленкор юбкачага солинган маймунча бўлганида ҳам ҳеч ким ажабланмаган бўларди.

Бу манзарани кейинчалик менга Шанхай бозори, «Шаҳар мэрининг қасри» ҳам эслатган эди. Бу бозорда мен олтин суви югуртилган санамлар, тамаки таёқчаларининг тутуни орасида туриб, муқаддас қутичадан келажаким ҳақида башорат ёзилган буклоғлик қоғозни олган эдим:

«Хумо қуши қуёш чиқиши олдидан сайрайди. Император аёл эътибор қилмайди, унинг қарорини ўзгартириш ҳам қийин. Лекин сизнинг исмингиз асрлар оша яшайди».

Атрофимни, гўё мени сиқиб, ютиб юбормоқчидай, ҳаддан ташқари катта, бир хил оломон қуршаб олган эди. Мен қирмизи, гулдор болалар кофтлари, жигар ранг-қизғиш атлас ёстиқлар ва пар кўрпалар, сандал дарахтидан ясалган сандиқлар орасида ҳушимни йўқотган эдим. Кўз олдимда фақат сирли башорат қилувчи осма иероглифларнинг кўкнорисифат қора тизмасигина турар, мен азоб билан ўйлар эдим: ким у Хумо қуши, ким у қуёш, ким у император аёл ва кимнинг номи асрлар оша яшайди?

Кўраммиз!

Бир гал Буниннинг танишлари, у бир оз пул ишлаб олсин, деган ниятда, уни янги ёзилган, ҳали

Одессада ҳеч кимга маълум бўлмаган «Чанг тушлари» ҳикоясини омма олдиди ўқиб беришга кўндиришди. У аввалига, бу ҳеч кимга қизиқ эмас, кенг омма мени мутлақо билмайди, шунинг учун бир кечани битта ҳикоя ўқиш билан ўтказиш бемаънилик бўлади, чунки одамлар охиригача дош беролмай кетиб қолади, оқибатда бу тадбир унинг ташкилотчиларига зиёндан бошқа нарса келтирмайди, деб узоқ қаршилиқ кўрсатди. Ниҳоят уни кўндиришди, у бу кечага розилик берди, лекин бу кеча — ўз ибораси билан айтганда «шармандалик» — учун гонорарни, йиғилган пулдан қатъий назар, залда ҳеч ким бўлмаса ҳам оламан, деб огоҳлантириб қўйди.

— Мен у даражада бой эмасманки, жаноблар, очикдан-очиқ, бунинг устига яна текин шарманда бўлсам,— деди Бунин ғамгин жилмайиб.

Шаҳарнинг ҳамма ерига афишалар ёпиштирилди, энсиз программалар чиқарилди. Белгиланган вақтда одатда маълум омма учун энг нафис концертлар ва бизнинг «Яшил чироқ»нинг,— мен бу ҳақда эҳтимол қачондир айтиб берарман,— шеърият кечалари ўтатилган Одесса музика билим юртининг артистлар хонасига Бунин кириб келди. У жуда нафис кийинган, янги кўйлагининг катта қотирма ёқалари қиррадор соқолининг учи тегар-тегмас ҳолда икки томонга қайирилган, «товус кўзи» шаклидаги бинафша чизиқлар тортилган, марварид тўғнағичли шоҳи галстукнинг катта тугуни ёқаси орасидан кўриниб турар, юзи эса оқарган эди.

Гира-шира ёритилган артистлар хонасида кеча ташкилотчилари ўтиришар, уларнинг ичидаги энг асосий шахс Улуғ Пётрга ўхшаган, семиз ёзувчи хонимнинг эри эди. Хоним эса аллақачон залга кириб кетган, бўм-бўш залда, саҳнага қўйилган, устида қайнаган сув солинган анъанавий графин билан битта стакан совуқ ялтираб турган столнинг рўпарасида ҳар

замон-ҳар замонда ташвишланиб, кенг кўкрагидаги аметист тўғнагични тўғрилаб қўйиб ўтирарди.

Бунин қотирма манжетларини шиқирлатиб, ҳаммамиз билан жимгина қўл олишди-да, чеккадаги диванга бориб ўтирди ва инглизча усулда ишланган аъло навли сариқ чармдан қилинган, кичкина, чорбурчак, эркакларникидан кўра кўпроқ аёлларникига ўхшаб кетадиган,— ичига ҳикоянинг қўлёзмаси солинган,— портфелини ёнига қўйди.

Кеча муваффақиятсизликка учрагани аниқ: ҳеч ким келмаган эди.

— Дафн қилиш маросимлари бюросидаги тунги навбатчилик,— деди бир оз сукут сақлагач Бунин, кўпдан бери ремонт қилинмаган нақшинкор шифтга қараб.— Мен ахир, сизни огоҳлантирган эдим-ку, жаноблар,— аччиқроқ илжайиш билан қўшиб қўйди у. Унинг бу илжайишида ўзининг адабий тақдири ҳақидаги, уни ҳеч қачон тарк этмайдиган фикрни уқиб олса бўларди.

(Менинг ўрнимда Иван Северянин ёки Вертинский бўлганида зал тўлиб кетарди, албатта! Леонид Андреев бўлганда ҳам. Максим Горький ҳақида-ку, гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Нима ҳам қилиб бўларди — халлар султони-да, улар! Менга ким ҳам келарди? Фақат санъатни ҳақиқий қадрловчи кишилар...)

— Хўш, нима қиламиз, муҳтарам жаноблар, ҳар ҳолда бошлаймизми ёки тинчгина уй-уйимизга тарқаб кетаверамизми?— сўради Бунин.

— Одамлар аста-секин йиғилишяпти,— деди семиз ёзувчи хонимнинг эри бўшашибгина,— бирон чорак соатлар кутиб турамиз-да, худодан кўрдик, деб бошлайверамиз.

— Одам ҳатто уялади,— тўнғиллади Бунин,— залда бир яримта одам ўтирипти. Менга ҳеч ким келмайди, деб огоҳлантирган эдим-а.

— Худодан қўрқмайсизми, Иван Алексеевич, сизга келишмаса, кимга келишади,— кеча ташкилотчиларидан бири сохта овозда хитоб қилди.— Ҳамма гап шундаки, афишаларни кеч ёпиштириб қолдик, яна, газеталарда ҳам хабарлар камроқ чиқди, энг муҳими, бу кеча гайдамақларнинг қуроли қўзғолони бўлади, деган тахмин бор... Мана, ўзингиз кўриб турибсиз...

— Қўйсангиз-чи, менга тасалли бериб нима қиласиз,— деди Бунин кескин, кейин афишани кўзига яқинроқ олиб келиб, ўқий бошлади. Унинг кўзи бирдан жуда бемаъни, маҳаллий матбуотгагина хос хатога тушиб қолди: афишада йирик ҳарфлар билан «Чанг тушлари» ўрнига «Чашк тушлари» деган, ҳеч қандай мазмунга эга бўлмаган сўзлар ёзилган эди.

Буниннинг юзи, худди нафас олаётганда тўсатдан зарба еган одамникидай буришиб кетди, у ҳатто «Вой!»— деб хитоб ҳам қилди-ю, кейин бирдан ўзини қўлга олиб, бемажол қўл силкитди:

— Э, жин урсин!

Эҳтимол, баланд деразалар, уларнинг оч сариқ дарпардалари оша эшитилиб, деразаларга миқти резина тўплардай келиб урилаётган, барча дарвозалари говлар билан бекитиб ташланган, бурчак-бурчакда броневиклар турган тунги сергак шаҳарни дам-бадам тасаввурга солиб турган яккам-дуккам милтиқ овозлари сабаб бўлгандир,— кимдир секин овозда Блокнинг «Ўн икки» достони ҳақида гап очиб қолди. Бу дoston яқингинада демаркацион чегарадан ўтиб, шимолдан бизга етиб келган ва шу заҳотиёқ ёшлар ўртасида жуда машҳур бўлиб кетган эди.

«Пак-пақ! Фақат бинолардан акси садо келади...»¹

¹ Асқад Мухтор таржимаси.

— Шу «Ун икки»нинг нимаси яхши экан, қандай шоир бу сийқа, ғализ лапарларни тўқиш даражасигача тубанлашиб кетар экан, ҳеч тушунмадим-тушунмадим-да,— деди Бунин бўлиб-бўлиб ва елкаларини учуриб.— Ванька майхонада Катька пинжида, керенкаси бор-миш пайпоқ ичида... Рус адабиёти ҳеч қачон бу қадар тубанликка тушмаган. Ахир бу шоир — ҳар доим олифта бўлса ҳам, ҳар қалай, шоир ахир,— қачонлардир мадонна ҳақида, «қизил исчироқлар ёғдуси аро» турган Гўзал Хоним ҳақида шеър ёзган эди-ку... Кейин Иусус Христос оқ гулдан кийган гултож, дегани нимаси? У, гулчамбар, демоқчи бўлган бўлса керак. Лекин гултож гулчамбар эмас, бутунлай бошқа нарса. Бу ерда ҳатто рус тилини оддийгина ҳис қилиш ҳам йўқ. Уччига чиққан модернизм!

Бунин бу гапларни айтаётиб, заҳаргина эмас, балки нафрат тўла кўзларини менга тикди, ёноқлари чўкиб, шусиз ҳам қотма юзининг суяклари баттар бўртиб чиқди.

— Сиз, албатта, қойил қолиб юрган бўлсангиз керак? Бўлмаса-чи! Сиз, эҳтимол, «Скифлар»ни ҳам буюк, пайғамбарона асар деб ўйласангиз керак... Бўлмаса-чи, «мўғуллар бир ёну Оврупо бир ён, биз қалқон ушладик икки ирқ аро»¹. Кейин, бу, интеграл нафас олаётган пўлат машиналари нимаси? Хўш, ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, интеграл қандай қилиб нафас олади, яна қаерда денг — пўлат машиналарда. Бемаъни сафсата. Декадентларнинг алжираши.

Мен аллақачондан бери Буниндан бекитиқча Блокни севардим, агар отамдан сотиб олиб беришни илтимос қилган биринчи китоб Буниннинг шеърлар тўплами бўлса, ўзим сотиб олган иккинчи китоб Блокнинг «Қорли тун»и эди. Шунинг учун ҳам Буниннинг ҳозирги гапларидан анча гангиб қолдим.

¹ Эркин Воҳидов таржимаси.

«Ун икки» ўшанда менга ёқарди, деб айтолмайман. У кўп нарсалари билан менинг ихлосимни қайтарган эди. Одатда адабиётдаги шу пайтгача учрамаган, бутунлай янги, бутунлай ўзига хос шакл ҳар доим ҳам дастлаб кишининг ихлосини қайтаради. Ваҳоланки, мана шундай янги шаклсиз янги мазмунни — бунинг устига бундай мазмун инқилоб бўлган тақдирда — яра-тиб бўлмайди.

Мен у пайтларда ҳали инқилобни ҳис қилиш даражасига етмаган эдим.

Лекин ўшанда ҳам «Ун икки» шу пайтгача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган — ишонарли, аниқ, ашъвий, бошқа ҳеч қандай тасвирга ўхшамайдиган, реалистик эмас, материалистик тасвири билан мени лол қилган эди.

Тим қора тун. Оппоқ қор. Шамолда қор гирдикапа-лак. Майин ва оқ. Қор таги муз. Ана, ойимтилла... қо-қилиб, узала тушди. Атрофда чироқлар, чироқлар. Елкада, қайишлар ярақлар... Извошининг шотисида илинтирис фонари. Бебош шамол сизмай ҳаддисига «Бутун ҳокимият таъсис мажлисига!» — деган плакат-ни юлқиб юлади. «Миньон» шоколади ердинг!¹ Тўрт қадам нарида одам бир-бирин кўрмайди бу дам...

О, бу тўрт қадамни қаранг! Икки эмас, уч эмас, айнан тўрт қадам. Мана шу машъум тўрт қадам не-не шоирларнинг хаёлини мажруҳ этмаган. Мана шу машъум тўрт қадамдан жон сақлаш нақадар мушкул бўлмаган.

Мен ҳалиям, эҳтимол, жаҳон шеърятининг аъло намуналаридан бўлган, доҳиёна «майин ҳатлаб қуюн-лардан, инжу-садаф учқунлардан»², сатрларини га-пирмаяпман.

^{1,2} Асқад Мухтор таржимаси.

«Скифлар»га келсак, мен бу шеърни тўла тан олар, бугунлай маҳлиё бўлибгина қолмай, балки то бугунги кунгача қалбим ва хаёлимга ҳоким бўлиб қолган бу пайғамбарона, салмоқдор сатрларни ўқиётганимда қандайдир ҳақиқий, муқаддас бир даҳшатни ҳис қилар эдим.

Бу шеърдаги ҳамма нарса менинг Россия тақдири ҳақидаги ўша пайтдаги тасаввуримга мос келар, менинг қалбимда ўзининг акс-садосини топар эди.

«...Севамиз илоҳий ҳислар дунёсин, совуқ рақамларнинг ҳароратин ҳам. Англаймиз туманли немис даҳосин, галл сўзин маъни-ю, камолатин ҳам»¹.

Айниқса, илоҳий ҳислар дунёси.

Кўз олдимда уйғонаётган Шарқнинг бутун бир дунёсини кашф этган бу фавқулодда Европа ва Осиё достонининг: «Биз-чи, юз бурамиз гўзал Оврүподан... сизга ўгирамиз сўнг томоша учун қора осий башарамизни»², сатрлари сира ҳам менинг капалагимни учирмас, «ваҳший соз»и ва бошқа кескинликлари сира ҳам ғашиمنى келтирмасди.

Чунки мен солдат, ҳақиқий жанг кўрган солдат эдим, мени ҳеч нарса билан, айниқса инқилоб билан қўрқитиб бўлмас эди. Солдатлар инқилобни севишарди. Инқилоб улар учун урушдан чиқишнинг ягона исталган йўли эди. Менинг инсоният тарихидаги энг улуг инқилоб — Октябрь инқилобини амалга оширган солдат ва матрослардан ниҳоят даражада қўрққан ва улардан нафратланган Буниндан устунлигим ҳам ма-на шунда эди. Улар Буниннинг кўзига инқилобчи эмас,

¹ Эркин Воҳидов таржимаси.

бошқа қиёфада: бефаҳм, шафқатсиз, ахлоқсиз, қонсираб қутурган Россияни ҳалокатга олиб келган исёнчи қиёфасида кўринарди.

Мен эса, улар билан қарийб икки йил урушда бирга бўлган, улар билан биргалашиб битга таланган, бирга овқатланган, баъзиларининг саводини чиқарган, ҳатто Сморгонью яқинидаги зах ертўлада,— жанглар ўртасида дам олиб ётганимизда,— Гроль ва Толстойдан — айниқса «Анна Каренина» уларга ёқиб қолиб, ҳаммасини ўқиб берасан, деб туриб олишган эди,— ўқиб берган, гоҳ ярадор, гоҳ газдан заҳарланиб, дала лазаретларида чирик похол устида бирга ётган одам, уларнинг юраклари тубида яширинган, ер, эрк, барқарор тинчлик ҳақидаги, лаънати Романовлар хонадонининг ҳалокати, помешчиклар, қулоқлар, капиталистларни йўқотиш, нафаси уфуриб турган инқилоб ҳақидаги ва шунга ўхшаш бошқа — ўша пайтда туюлганидай, гарчи менинг тақдиримга бевосита алоқаси бўлмаса ҳам — деҳқонларча содда, лекин мутлақо тўғри орзу-истакларидан тўла хабардор эдим, шунинг учун ҳам мен улардан — ҳеч қандай шафқатсиз ҳам, қонсираган ҳам эмас, аксинча, жинойи уруш ҳамда асрлардан бери ҳукм суриб келаётган адолатсизлик туйғули ҳолдан тойиб адои тамом бўлган содда, оқ кўнгил, яхши ва одил рус деҳқонлари ва ишчиларидан — асло қўрқмасдим.

Бу, ўша даврдаги кўпгина рус зиёлиларига хос бўлган фожиа — инқилоб қаршисидаги шармандали даҳшат, ваҳимага дош беролмаган Бунин ўйлаб чиқарган Россия эмас, ҳақиқий Россия эди.

Унинг инқилобдан икки йилча илгари ёзган ўз таржимаи ҳолига доир мана бу сатрлар беихтиёр эсимга тушаверарди: «Дастлабки пайтларда санъатимга оид мақтовлар билан бир қаторда қандай тухматларни ҳам эшитмадим! Баъзилар мени ҳатто, помешчик бўлгани учун ҳам инқилобдан қўрқди (мен аслида

ҳеч қачон помешчик бўлганим йўқ), деб айблаш даражасигача бориб етишди...»

Минг афсуски, қанчалик оғир, қанчалик аламли бўлмасин, Буниннинг айнан инқилобдан қўрқиб кетгани менга энди очиқ-ойдин аён эди. Уйлайманки, мен ўша йилларда кузатган Буниннинг энг катта фожиаси ҳам унинг инқилоб олдида мана шундай титрашида эди.

— Сиз, албатта, «Скифлар» ва «Ун икки» борасида менинг фикримга қўшилмассиз,— деди у кескин.— Сиз ҳам, сизнинг ёшингиздаги, сизнинг ҳолатингиздаги кўп ёшлар, дўстларингиз қатори, охири туби йўқ жарликка олиб бориб итқитадиган нотўғри, сирпанчиқ йўлга тушиб қолганингиздан қўрқаман...— У яна менинг кўзларимга тикилиб қаради-да, илжайиб қўйди.— Лекин, жаноблар, бошлайдиган бўлсак бошлайлик энди.— У шу сўзларни айтди-да, ён томондаги эшикдан чиқиб, зинадан саҳнага кўтарилди, йўлига чалингандай сийрак, узук-юлуқ чапакларга жавобан қуруққина таъзим қилиб, лиқиллаб турган стол ёнига ўтирди. Портфелидан «Чанг тушлари»нинг журналда терилган нусхасини чиқариб, соатига бир қараб олди-да, залга бошқа бирон марта ҳам кўз ташламай, тиниқ, бурро овозда, аниқ, дона-дона қилиб ўқишга тушди. Бу ажойиб (бу ҳикоя ҳам симфоник ҳикоялардан эди) ҳикоя мотамсаро мусиқий аккордлар сингари қуйидаги ҳайратда қолдирадиган жумлалар билан бошланар эди:

«Ким, нима ҳақида гапирганда ҳам барибир эмасми? Ер юзида яшаётган ҳар бир мавжудот ҳақида гапирса арзийди. Қачонлардир, бир вақтда Чанг кўзини очиб, одамни ва капитанни — ўзининг ҳаёти бир умрга боғланган эгасини кўрди. Уша пайтдан бери бир бутун олти йил ўтиб кетди, ўтиб кетдигина эмас, кемаларнинг қум соатидаги қум сингари оқиб кетди. Мана,

яна тун чўқди — тушми бу ё ҳақиқатми? — мана, яна тонг отди — ҳақиқатми бу ёки тушми?»

Бундай олиб қараганда, инқилоб авжига чиққан пайтда, қамал қилинган шаҳарнинг совуқ, ҳувиллаган, нимқоронғи залида ўтирган бу одамларнинг тавқиллаётган учраган, ичкиликка муккасида кетган капитан ва унинг «чанг ва совуқ кунда хитой дарёсида сотиб олиб», парохода Одессага олиб келган Чанг деган ити билан неча пуллик иши бордек эди.

Лекин ҳамма ҳикоя ўқилган қирқ беш минут давомида улуғ бир органчи бошлаган қайғули аккорддай, ритми, синкопа ва фразалари бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчиб турган бу манзарадор симфоник проза муסיқаси сеҳрлаб қўйгандай, миқ этмай ўтирди.

«...бирдан костёл¹ эшиги очилди-ю, Чангнинг кўзи ва юрагига бутунлай жаранглаётган, бутунлай куйлаётган ажиб бир манзара келиб урилди: унинг қаршисида готик услубда қурилган қаср, чироқларнинг қизил юлдузлари, бутун бир тропик ўсимликлар ўрмони, баланд қора супага қўйилган, дуб дарахтидан қилинган тобут, қоп-қора одамлар оломони, мрамарга айланган гўзал, мотамсаро — турли ёшдаги она-сингилга ўхшаган — турган икки аёл намоён бўлди. Бу манзарани шовқин, гулдурас, фаришталарнинг қандайдир бир қайғули шодликни йўқлаб солаётган уввоси, тантана, чопиш, ҳамма нарсани ўзида жам қилган улуғвор, самовий ҳамду сано қўшиғи безаб турарди. Мана шу жарангдор идрок қаршисида алам ва завқ-шавқдан Чангнинг барча юнглари тикка бўлиб кетди...»

Жарангдор идрок!

Тингловчилар «Чанг тушлари»дан фақат бир мартагина, бир лаҳзагагина чалғишди, холос: ташқарида,

 Подаяк католик черкови.(Тарж.)

қамалдаги шаҳарнинг тубсиз зулмати аро қисқа пулемёт «так-так»и ва лимонка деган қўл гранатасининг портлаш овози эшитилган эди, залнинг ўртасидан кимдир паст овоз билан:

— Жаноблар, менимча Кичик Арнаутскаяда отишаётганга ўхшайди,— деди.

Шу кечаси мен Бунинни қоп-қоронғи, мудҳиш тарзда жимиб қолган шаҳар бўйлаб кузатиб борардим. Бунин гапирмас, менга унинг сукутидан ёмон, қора бир ният бўй чўзиб тургандай бўларди. Мен бутун йўл бўйи уни оғир хаёллардан чалғита оладиган бирон ёқимлироқ гап топишга ҳаракат қилар эдим.

— Иван Алексеевич, сизни чет тилларга кўп таржима қилишган бўлса керак-а?

— Э, худойим-ей!— гаши келиб жавоб берди у.— Хўш, ўзингиз ўйлаб кўринг: менинг, масалан, бир ҳикоям мана шундай жумла билан бошланади: «Фомин ҳафтасидаги шаффоф, бир оз қирмизироқ бир кеча, ўша бир ажойиб пайтда...» Бу гапни инглизча ёки французча қилиб айтиб, ундаги рус тилининг мусиқасини, манзаранинг нафислигини сақлаб қолинг-чи... «Ўша бир ажойиб пайтда...» Ҳеч мумкин эмас! Мана шусиз менинг баҳом неча чақа бўлади? Йўқ, мени хорихда жуда кам билишади... умуман, ўзимизнинг Россияда ҳам,— алам билан қўшиб қўйди у.

Бунин қачондир менга: «Агар мен жуда бой бўлсам, уй, кутубхона, гардероб қилиб, хуллас, хўжалик тутиб, бир жойда яшамасдим, ер юзини саёҳат қилиб юрар, шинам меҳмонхоналарда жонимга теккунча турар, жонимга тегдими, дарҳол бошқа ерга кетар эдим», деган эди. Ҳеч қандай ошиқча юк ҳам керак эмас, деган эди у. Кир кўйлакни ювишга бергандан кўра ташдаб юборган маъқул. Чунки янги кўйлак олиб кийиш

анча мароқли ва осон. Костюм, ботинкаларни ҳам. Чамадонда ён дафтарлар, қоғоз ва ўрганиб қолган бир неча майда-чуйдалар бўлса бўлди.

— Кулдонингизга ўхшаган-а?

— Худди шундай.

У бу гапларни ҳазил оҳангида айтган эди-ю, лекин, ўйлайманки, бу гапда ҳақиқатнинг катта бир бўлаги ётарди.

Менга Бунинларнинг лашкаргоҳда яшагандай, бировларнинг уйида, бировларнинг мебели, дарпардалари, идиш-товоғи, чироғи орасида яшаши қаттиқ таъсир қилган эди. Фақат кийимлари, тўшаги ва хорижий отелларнинг ёрлиқлари ёпиштирилган иккита япа-лоқ инглиз кўк чамадонгина уларнинг ўзлариники эди.

Дарвоқе, ёрлиқлар ҳақида.

Бунин бир куни, менинг: «Ўзингизни қайси оқимга мансуб деб ҳисоблайсиз?» — деган саволимга жавоб бериб, шундай деган эди:

— Эҳ, бу оқимларнинг ҳаммаси нечоғлик беҳуда гап! Танқидчилар мени ким деб эълон қилишмади: декадент ҳам бўлдим, символист ҳам, мистик ҳам, реалист ҳам, неореалист ҳам, художўй ҳам, натуралист ҳам, хуллас, менга ёпиштирилмаган ёрлиқлари қолмади. Оқибатда мен, бутун дунёни айланиб келган, сиртига ялтироқ ва бақироқ ёрлиқлар ёпиштириб ташланган сандиққа ўхшаб қолдим. Бу нарса менинг санъаткорлик моҳиятимни тирноқча бўлса ҳам ифода қила оладими? Йўқ, тирноқча ҳам ифода қилолмайди! Мен — бу менман, ер юзида яшаётган ҳар бир киши сингари ягона, такрори йўқ менман, масаланинг асосий моҳияти ҳам мана шунда. — У менга «чеховча» қилиб кўз қирини ташлади. — Сизни ҳам, муҳтарам

жаноб, мана шу насиба кутяпти. Чамадонга ташаб, ҳамма ёрингиз ёрлиққа тўлиб кетади ҳали. Ушанда менинг гапларимни эслайсиз!

Унинг, ўзи учун ниҳоятда хавфли бўлган Одессадан чиқиб, бирон хорижий юртга кетиш имконияти жуда кўп эди. Айниқса унинг — ҳали айтганимдай, — юки енгил ҳамда шаҳарлар ва мамлакатлар бўйлаб тентираб юришни яхши кўрарди. Лекин у Одессада ушланиб қолди: унинг муҳожир бўлгиси, танадан узилиб қолган бир парча бўлгиси келмасди; қайсарлик билан ҳали ҳам мўъжиза юз беришидан — большевикларнинг тугаши, Совет ҳокимиятининг ҳалокати ва Кремль қўнғироқлари остида Москвага қайтишдан умид қиларди. У ўзи қайтадиган Москванинг қанақа бўлишини унчалик аниқ тасаввур қилмасди. Қадимги, ўзи кўниккан Москвагами? Эҳтимол, фақат шунинг учун ҳам у, ўн тўққизинчи йил баҳорида Одессани Қизил Армия қисимлари ишғол қилиб, шаҳарда бир неча ойгача Совет ҳокимияти ўрнатилганида ҳам бу ердан кетмагандир.

Бу пайтга келиб, Бунин ўзининг аксилинқилобий қарашлари, — дарвоқе, у бу қарашларини ҳеч қачон яширмасди, — туфайли шу қадар обрўсизланиб қолган эдики, уни ҳеч қандай гап-сўзсиз отиб ташлашлари мумкин эди. Агар у билан бир уйда, уйнинг чордоғида, чордоқ бўлганда ҳам оддийгина чордоқда эмас, Бунин «Чанг тушлари»да тасвирлаганидек, «гиламлар тўшалган, қадимий мебель билан жиҳозланган, деворларига суратлар ва кимхоб газламалар осилган иссиқ, папирос ҳиди уфуриб турган» чордоқда истиқомат қилувчи дўсти, одессалик рассом Нилус бўлмаганида, балки отиб ташлашарди ҳам.

Шундай қилиб, ўша Нилус елиб-югурмаганида, — у Москвага, Луначарскийга телеграмма юборди, Одесса ревкоми раисининг оёғини ўпғудай бўлиб ялинди, — ишнинг нима билан тугаши номаълум эди.

Ҳар қолда, нима қилиб бўлса ҳам, Нилус академик Буниннинг ҳаёти, мулки ва шахсий дахлсизлигини «қўриқлаш ёрлиғи» деб аталган махсус гувоҳномага эга бўлди. Бу гувоҳномани Князь кўчасидаги хос уйнинг лақланган, қалин эшигига кнопка билан ёпиштириб қўйишган эди.

...Хос уй дарвозаси олдига алоҳида бўлимнинг қуролланган матрос ва солдатлардан иборат отряди келиб тўхтади. Деразадан кўк ёқа таққан ва тўқ сариқ калта пўстин кийган қуролли кишиларни кўриб, Вера Николаевна девор бўйлаб товуш чиқармасдан ўрмалаб пастга тушди-ю, ҳушидан кетди. Бунин эса пош-наси билан янги артилган паркетни ёқимсиз дукилла-тиб, эшик ёнига келди-да, мушталари қисилган қўлларини ғалати тарзда орқага ташлаганича, михлангандай туриб қолди. Унинг ранги ўчиб кетган, юзи ва соқоли талвасада титрар, кўзлари даҳшатга тўла эди.

— Агар кимда-ким уйимнинг остонасини ҳатлаб ўтар экан... — бақирмасдан, жағларини хунук ўйнатиб, сарғайibroқ кетган, ўткир ва қаттиқ тишларини қандайдир даҳшатли даражада ғижирлатиб деди у, — мен мана бу тишларим билан унинг кекирдагини ғажиб ташлайман. Майли, кейин мени ўлдираверишсин! Мен жонимдан тўйган одамман!

Шу заҳотиёқ эсимга унинг қуйидаги сатрлари тушди:

«...олиб бор-да, бошимни тез тўнкага қўй, бир зарб билан чополмасанг, ўзингдан кўр: зумда ғажиб ташлагайман мен ҳаммани!»

Мен даҳшатга тушдим.

Лекин иш хайрли тугади: отряд аъзолари эшикка осилган совет муҳри ва имзо қўйилган қўриқлаш ёрлиғини ўқиб кўриб, ҳаддан ташқари ҳайрон бўлиб қолишди, ҳатто кимдир ревкомнинг онасини оҳиста

сўқди, лекин ўзлари учун муқаддас бўлган Совет ҳокимиятининг қарорига қарши боргилари келмай, дағал, кул ранг-қорамтир қобиғининг сарғиш пўстлоғи кўз илғар-илғамас даражада кўриниб турган акация дараклари ёқалаб, сокин ва кимсасиз кўча бўйлаб орқаларига қайтишди.

Бу воқеа давомида мен деразадан кўча томонга қараб турар эдим. Ташқарида, мен билан отряднинг ўртасида катта термометр осилган бўлиб, симоб солинган соққасида деярли кўкламникидай анча ёрқин, лекин ҳали барибир хирароқ қуёш акс этарди.

Мен отряддагиларни кузатар эканман, бундан беш йил бурун Ковалевский дачасида кўрганим ва Буниннинг маслаҳати билан тасвирлаганим ўша қизчани кўриб қолдим. Мен уни бир кўришдаёқ таниган эдим.

Ҳозир у ўн еттиларда эди; ҳарбий калта пўстинининг тугмалари ечилган, бошидаги сибирча телпаги олхўри сингари қорамтир, терлаган пешанасидан гарданига суриб қўйилган ҳолда солдат ва матросларнинг орасида туриб қўриқлаш ёрлиғини ўқирди. У кичкина, лекин бақувват қўлида драгунча милтиқ ушлаб олган, тишлари қисилган, энгаги кавушга ўхшаб олдинга чиқиб турар, қорамтир юзида эса кичкина, ёвуз, лекин шу билан бирга аллақандай сеҳрли, жозибали кўзлари чақнаб турарди.

Нигоҳларимиз тўқнашган эди, у менга — аксилиниқилоччи Буниннинг уйида турган, ўзига душман бўлган нотаниш йигитга — тепкисининг босилишига маҳтал бўлиб турган калтагина милтиғини бир ўқталиб қўйди.

Биз яна бир-биримизни маълум бир муддатгача

кўздан йўқотдик. Бир лаҳзада Гюгонинг бир саҳифасига айланиб қолган ҳаёт эса ўз маромида давом эта бошлади.

Шуниси қизиқки, кўп ўтмай уни яна учратганимда, дарҳол таний олмадим.

«Меҳнат, ташкилотчилик даври бошланди», — деб ёзган эдим мен ҳали ўша воқеаларнинг ҳовури ўчмасдан туриб «Гражданлар уруши ҳақида хотиранлар»да.

«Янги большевиклар ҳокимияти шаҳарда қолган барча одамга бир жойда тўпланиб, ўз турмуш тарзларини биргалликда муҳокама қилиш ҳуқуқини берди. «Адабий тўтарак» деб аталмиш уюшманинг яқингинада фрак кийган малайлар, бахмал куртка кийган эстетлар ва кўзлари бўялган актрисаларга хизмат қилиб турган катта, жуда — ўша пайтда менга шундай туюларди, — нафис залига энди арзон стуллар, қорювулхонадан олиб келинган скамейкалар қўйилган эди. Бу стул ва скамейкаларда одатдаги турмуш мароми бузилган, кўпчилиги шимолдан қочиб келган, безовта одамлар ўтиришарди. Улар ўзларини ниҳоят Қора денгиз соҳилида тутиб олган Совет ҳокимиятига бўлган муносабатларини аниқлаб олишлари керак эди».

«Бунинг бир бурчакда, энгагини йўғон ҳассасининг тутқасига тираб ўтирарди. Унинг ранги заҳил, қиёфаси ёвуз, ажинлари бўртиб кетган эди. Рангдор қўйлагининг қотирма ёқасидан чиқиб турган ориқ бўйни пружинага ўхшаб қисилган, йиғлаганга ўхшаб шишиб кетган кўзлари ўткир ва ваҳший боқарди. У ҳадеб титраб-қалтирар, бўйнини, худди ёқаси сиқиб юбораётгандек, айлантиргани айлантирган эди. У ўтирганларнинг ичида энг муросасизи эди. У бир неча мар-

та ўрнидан сакраб туриб, ҳассасини жаҳл билан полга уриб-уриб қўйди».

Кейинчалик Олеша ҳам тахминан шунга ўхшаш гапларни ёзган эди.

«...У артистлар, ёзувчилар ва шоирларнинг йиғинида бизга, ёшларга қараб ҳассасини дўқиллатиб, шубҳасиз, тажанг чол бўлиб кўринганида, эндигина қирқ икки ёшга кирган эди. Лекин у ўша пайтда ҳақиқатан ҳам чол эди-да! Чол бўлганда ҳам оддий чол эмас, айнан тажанг, суяклари бўртиб чиққан чол—бува эди!»

Олеша Буниннинг ёшида янглишган бўлса ҳам,— ўшанда Бунин элликларга бориб қолган эди,— бу ерда гап ёшнинг ўзида эмас, у берган таассуротда эди. Олешанинг таассуроти меникига мос тушарди. Бунин ўшанда ҳақиқатан ҳам тажанг бир чол эди.

Биз, ўшанда Бунин бизга қараб ҳассасини дўқиллатган ёшлар эса, Багрицкий, Олеша ва мен эдик...

Шаҳарда биз ҳақимизда бир оз ҳайрат ва бир оз ҳайиқиш билан гапиришарди:
— Мана шу учаласи!

Йўлларимиз тобора айри бўлиб кетаётгани аниқ ва равшан бўлса ҳам мен Бунинларникига бориб туришни канда қилмасдим. Мен ҳамон уни эҳтирос билан яхши кўрардим. Бу ерда: санъаткор сифатида, деб қўшиб қўймоқчи эмасман. Мен уни бутунлай, шу туришича, инсон сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам яхши кўрардим. Гарчи у инқилоб ваҳарлаган замондоши, ёш йигитнинг ўзи учун мавҳум бўлган қалбини англаб етиш, юрагининг тубида ётган энг махфий сирларини уқиб олиш ниятида мени тез-тез, синчковлик билан

узоқ кузатганини сезган бўлсам ҳам, менга бўлган муносабатининг салгина бўлса-да, совиганини билмайман.

У ҳатто гоҳида ўтакетган майдакаш, инжиқ бўлиб қоларди. Масалан, бир куни қўлимга билагузукка ўхшаган қандайдир попукли олтин занжир тақиб юрганимни кўриб қолди.

Қовоғи солиниб кетди.

— Бу қанақа олифтагарчилик? Сиз хоним эмасизки, олтин билагузук тақиб юрсангиз.

— У ҳеч ҳам олтин эмас,— дедим мен,— мис. Олтин суви югуртилган, сохта.

— Аға холос. Ҳақиқий олтин бўлсаям бир нави эди. Сайқал берилган, яна бунинг устига қалбаки бўлса — бундан ҳам баттар қабиҳлик бўладими. Шунинг эсингизда тутиб қўйинг: инсон фойдаланмоқчи ёки безанмоқчи бўлса, фақат ҳақиқий, асил нарсадан фойдаланиши, ҳақиқий, асил нарса билан безаниши керак... Биронта ҳам ясама, қалбаки нарсаси бўлмаслиги керак! Анави, осилиб турган нарсаси нимаиди?

— Бу — сонимнинг юқори қисмидан ажратиб олишган снаряд парчаси,— дедим бир оз мақтаниброқ, лекин барибир сочларимнинг учигача қизариб кетди.

Бунинг қўлимни олиб, занжирга осиб қўйилган, уч сонли рақам ўйиб битилган мис бўлаги — немис снарядининг парчасини кафтига туширди-да, — бу парча бошимга текканида борми, ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлардим,— уни ҳар томонидан диққат билан қараб чиқиб, сўради:

— Мана шу нарса танангизда ётганмиди?

— Ҳа, сонимнинг юқори қисмида,— мамнун такорладим мен.

— Ундай бўлса, оддий, пўлат занжирда тақиб юравериш керак эди. Қайтага яхши бўларди. Манави қалбаки Америка олтини эса танангиздан чиққан асил — у бу сўзни таъкидлаб айтди,— снаряд парчасига му-

носиб эмас. Уни фақат ерга уриши мумкин, холос. Бу воқеа қандай юз берган эди? Фақат тўқиманг.

— Бирдан учиб кетдим. Бир пайт кўзимни очиб қарасам, юзим тупроқда, тепамдан ҳар хил нарсалар учиб тушяпти, ҳамма ёқ чанг, яқин жойда юз берган портлашдан куйган целлулоид тароқ ҳиди келяпти.

— Бўпти, аслингиздагидан кўра бойроқ кўрингиз келса тақиб юраверинг, — деди Бунин бир оз ўйлаб тургач.

Ёз жазирамаси авжига чиққан, шаҳар бўшаб, саҳродай ҳувиллаб қолган, дўконлар берк, қишлоқдан келган мужиклар унни шаҳардаги нарсаларга жимгина алмаштираётган бозор ҳам гўё сукутга кетган, тамаки билан гугурт йўқ эди.

Мен Бунинга қарагайдан қилинган сариқ қути — Афон манзарасидан бузиб олганим, катта қилиб кўрсатадиган ойнани келтириб бердим. Бу манзарани биз чет элга саёҳат қилганимизда сотиб олгандик, у жуда қимматбаҳо буюм ҳисобланар ва уйда ойимдан қолган пианино ҳамда аллегри лотереясидан ютиб олганимиз зангли соатдан кейин учинчи ўринда турарди.

Жез илгакли қутининг қопқоғига ўрнатилган бу катта қилиб кўрсатадиган юмалоқ ойна манзарадаги атрофини миноралар қуршаб турган машҳур Айя-София мачити ёки юпқа пўстлоқдай тиниқ осмон фониди қора сарвларга ўхшаб кўринадиган, мусулмон қабрлари устидаги оқ мрамар устунлари кўриниб турган Скутаридаги қабристоннинг тасвирларини сеҳрли тарзда катта қилиб кўрсатарди.

Мен бу сеҳрли ойнани энг яхши қоғозларимдан бирига ўрадим-да, қоғозга шу сўзларни ёздим:

«Иван Бунинга ушбу катта қилиб кўрсатадиган ойнани тақдим қилаётиб, шунини айтишга журъат этдим.

Устоз, хонаи ҳуршидингизга ҳаётбахш иссиқ бахш этувчи, ўжар тақдирнинг иродаси, «гугурт масаласи»ни четлаб ўтиб, хушбўй тамакингизни тўплатўғри қуёшдан ёндириб берувчи ушбу сеҳрли ойнани қабул қилиб олишингизни ўтинаман.

Инқилобий, серташвиш ва ҳақ-ҳуқуқларни тенглаштириш даврида самода айрим мажусий худоларгина ҳукм суришарди. Мана, самога ташаккурлар бўлсинки, худоларга ҳам навбат етди. Сиз Фебга жуда кўп хизмат қилдингиз, энди Феб ҳам Сизга хизмат қилсин».

Бунин менинг жимжимадор услубимга эътибор ҳам бермай, энг бемаза қора тамаки қолдиқларини ўраб папирос ясади-да, ойнани олиб, папироснинг учи-га ўлик бир сукунат ичида ётган шаҳар томондан чанг босган дераза ойнасига тушиб турган қуёш нури-ни тўғрилади.

Фокуснинг нуқта қадар ингичкалашган доирачасида, қайдадир, узоқ бир саҳрода сомон уюми ёнгандай, кўкиш тутун пайдо бўлди. Бунин папирос тагига ўша, менга таниш кулдонни қўйиб чека бошлади. Кулдон бу гал менга илгариги сингари ярқиратиб тозаланмагандай, ис босган самоварга ўхшаб туюлди.

— Саломат бўлинг,— деди Бунин қўлимни сиқиб.— Ҳожатимни чиқардингиз. Сиздан ўла-ўлгунча қарздорман!

Кузга келиб ҳокимият яна ўзгарди. Шаҳарни деникинчилар эгаллашди. Бир куни, хўмрайган, худди Парижники сингари ёмғирли тонг маҳали мен Бунинга энг янги, ҳозиргина тузатилиб, оққа кўчирилган ҳикоямни ўқиб бердим. Ҳикоямнинг бош қаҳрамони бўлган

йигит, — мен уни бу гал ўжарлик ҳисси туфайли студент қилган эдим, — Пушкиннинг Германни сингари, ўзини бутунлай, нима қилиб бўлса ҳам картадан кўпроқ пул ютишга бағишлаган қиморбоз эди. Иккинчи йигит эса, — мен уни яна ўша ўжарлик ва қарама-қаршилиқ ҳисси туфайли кичкина бачкана миниатюра театрининг актёри қилиб олган эдим, — студентга ҳақсад қилар, уни револьвер билан отиб ташламоқчи бўлар, агар тасодиф юз бермаганда этиб ташларди ҳам. Бу воқеалар, Қизил Армия эгаллаган, ҳалокатга маҳкум қилинган, чириб бораётган, ўзининг сўнгги кунларини кечираётган шаҳарда ва албатта жозибали балерина инштирокида юз берарди. Ҳозир англашимча, ҳикоянинг қиммати, асосан, инқилобий қўзғолон арафасидаги социал ҳалокатга маҳкум қилинган ҳолатни тўғри ва жонли равишда кўрсатиб беришида эди. Ҳикояда ёзилишича, яширин қўзғолончилар шаҳар чеккаларида ва ишчи маҳаллаларида бекитиб қўйилган қуролларни топиб, одамларга улашар, «фабриканинг қоп-қора мўрилари ортидан ёрқин минтақа очиб туфилаётган янги кун Вавилоннинг сўнгги кунини эди».

Бунинг лакланган столга тирсагини тираганича, ҳикояни жим туриб эшитди. Мен қўрқув ичида унинг юзида гашлик ёки жаҳл — бундан бошқа нарсадан умид қилиб бўлмасди — аломатлари пайдо бўлишини кутардим. Лекин унинг кўзлари ҳорғин қисилган, — гўё у ҳақиқатан ҳам қоп-қора фабрика мўрилари ортидаги қонли инқилоб тонгини кўраётгандай, — узоқ-узоқларга қадалган эди. Унинг бутун вужуди, ҳатто мис кулдон устида тутаб турган папиросни тутган бўшашган бармоқларида ҳам ҳаддан ташқари ранжиш, деярли яшириб бўлмайдиган алам ифодаси кўриниб турарди.

— Мен бу ерда сизнинг симфоник проза усулингизни қўллаб кўрмоқчи бўлдим, — дедим мен ҳикояни ўқиб бўлгач.

У менга қаради-да, худди ўзининг фикрларига жавоб бераётгандай, алам билан деди:

— Нима бўпти? Шундай бўлиши мумкин эди. Лекин мен бу ерда ўзимни кўрмаяпман. Сиз мендан оғиб, Леонид Андреев томонга кетяпсиз. Бироқ менга шуни айтиб беринг-чи: наҳотки сиз — қаҳрамонингизга ўхшаб — бировнинг ҳамёнига эга бўлиш учун одам ўлдироласиз?

— Мен ўлдиrolмайман. Лекин қаҳрамоним...

— Ёлгон! — деди кескин Бунин. У деярли бақириб юбораёзди: — Айбни қаҳрамонингизга ағдарманг! Ҳар бир қаҳрамон — ёзувчининг ўзи.

— Бу қанақаси бўлди? Ахир Раскольников...

— А-ҳа! Ҳозир шу номни айтишингизни билардим! Қўлтиғига болта қистириб олган қорни оч йигит. Достоевский мана шу Раскольниковини яратаётганида нималарни кечирганини ким билади. Бита фамилия нимани ҳам билдирарди! Мен ўйлайманки, — деди Бунин сескин, — ўша дақиқаларда Достоевскийнинг ўзи Раскольников бўлган. Уша Достоевскийингизни мен ёмон кўраман! — бирдан даҳшатли хитоб қилди у. — Ҳамма нарса ни уйиб ташлайверадиган, атайлаб ҳеч ким ҳеч қачон гапирмаган ва гапирмайдиган аллақандай ғайри табиий, ўйлаб чиқарилган ифлос тил билан ёзадиган, ҳамма нарса ни жонга тегадиган, толиқтирадиган қайтариқлар, чўзиқликлар, дудуқликлардан иборат ёзувчи у... У ҳар доим қулоғингиздан тутуди-да, ўзи ўйлаб чиқарган, чидаб бўлмайдиган маънавий мажруҳлик, қабихликка бурнингизни ишқайверади. Бунинг устига, буларнинг ҳаммаси шу қадар олифта, шу қадар сохта, шу қадар ғайри табиий бўладики, қўяверасиз. Баҳайбат шафқатсиз одам ҳақидаги афсона! — деб хитоб қилди Бунин жирканиш оҳангида ва қаҳқаҳа урди. — Бугунги кунда Россиянинг бошига тушган ҳамма нарса: декадентлик, модернизм, инқилоб, ҳар бир ҳужайрасигача достоевскийчилик билан заҳарланган, — ҳаёт.

да йўли йўқ, ўзини йўқотган, уруш туфайли руҳан ва жисман майиб бўлган, кучи, қобилияти, катта, баҳайбат истеъдодини нимага сарф қилишини билмайдиган сиз сингари ёшлар — ҳамма-ҳаммаси ана шундан келиб чиққан... Эҳ, нимасини айтасиз! — у умидсизлик билан қўл силтаб қўйди.

Эҳтимол, у дунёда биринчи бўлиб, йўқолган авлод ҳақида гапиргандир.

Лекин, бизнинг рус авлодимиз — менинг авлодим йўқолган эмас эди. У, гарчи ҳалок бўлиши мумкин бўлса-да, ҳалок бўлмай қолди. Уни уруш майиб қилди, лекин Улуғ Инқилоб қутқариб, унинг жароҳатларини даволади. Мен, қандай бўлишимдан қатъий назар, ҳаётим ва ижодим учун Инқилоб олдида бурчлиман. Фақат Унинг олдида бурчлиман.

Мен Инқилоб ўғлиман. Балки ёмон ўғилдирман. Лекин барибир унинг ўғлиман.

Бу воқеа бизнинг мангуга ажралишимиздан бир неча ой бурун юз берганди. Мана, ўша пайтдаги Буниннинг, мени ўзининг одатдаги расм-русм доира-сига сифмаганлиги билан ҳайратда қолдирган баъзи мулоҳазалари:

— Биласизми, Лев Толстой доҳий ёзувчи бўлгани билан, санъаткор сифатида унчалик даражада бенуқсон эмас. Унинг хом, ортиқча нарсалари жуда кўп. Мен пайти келиб бирон кун, масалан, «Анна Каренина»ни олиб, қайтадан кўчириб чиқмоқчиман. Ўзимнинг услубимга солиб қайтадан ёзмоқчи эмас, айнан кўчириб, барча чўзиқликларни олиб ташлаб, нималарнидир тушириб қолдириб, қаерлардадир жумлаларни аниқроқ, нафисроқ қилиб, ўзимдан биронта ҳарф ҳам қўшмай,

унинг ҳамма нарсасини дахлсиз сақлаган ҳолда, албатта, — агар таъбир жоиз бўлса, — оққа кўчириб чиқмоқчиман. Эҳтимол, қачондир мен бу ишни қиларман. Матбуот учун эмас, тажриба тариқасида, бутунлай ўзим учун, албатта. Матбуот учун бўлганда ҳам, аминманки, шу тахлитда — аллақандай Страхов эмас, катта, ҳақиқий санъаткор томоҳидан — таҳрир қилинган Толстой яна каттароқ завқ билан ўқилар ва китобхонлари сафига шу пайтгача, услуб жиҳатидан қайта шланмагани учун унинг романларига тиши ўтмаган китобхонлар ҳам келиб қўшилган бўлар эди.

Устозим оддийгина, одатдаги гап оҳангида, ҳеч қандай олифтагарчиликсиз ёки ўша пайтдаги ибора билан айтганда, «эпатация» қилиш истагисиз, лекин ҳақиқатнинг ўзидан ҳам кучлироқ таъсир қиладиган қудратли ишонч билан баён қилган бу фикрлар менинг заиф, ёш қалбимда қай даражада қарама-қарши туйғулар ғалаёнини уйғотганини тасаввур қилса бўлади.

Достоевский ва Толстой ҳақида бунақа гапириш! Бу мени ақлдан оздираётган эди. Лекин... Нима учун гапирмаслик керак экан ўзи? Мен ўшандаёқ санъаткорнинг энг қимматли фазилати — унинг ўз мулоҳазаларида тўла, дадил ва мутлақ мустақил бўлишида эканлигини гумон қилган эдим. Ахир, ўша буюк Лев Толстойнинг ўзи ҳам, мутлақо бемалол, ҳеч нарса билан ҳисоблашмасдан, Шекспирдай одамни йўқ қилиб юборар даражада танқид қилган, унинг фикрларининг қимматига шубҳа билдирибгина қолмасдан, ўзини ўта ўртамиёна, тўғрироғи, ҳеч нарсага арзимайдиган уйдирмачига чиқариб, устидан кулган эди-ку. Толстой Вагнер ҳақида, замонавий француз шоирлари, буюк Бодлер, Верленлар ҳақида нималар демади!.. Ақл бовар қилмайди. У умрининг охирида Пушкиннинг ҳам адабини бериб қўймоқчи эди. Ҳа-ҳа, Пушкиннинг ҳам!

Хўш, нима бўпти?

Толстой Толстойлигича, Шекспир Шекспирлигича, Вагнер Вагнерлигича, Бодлер Бодлерлигича қолди. Ҳамма ўз жойида қолди. Ҳатто Лев Толстойдек баҳайбат полвон ҳам олам торларини титратолмади.

Лекин мен буларга анча кейин, қалбим ва ақлим тўлишганидан кейингина тушуниб етдим. Уша пайтда эса, устозимнинг сўзларини ширин бир даҳшат ичида тинглар эдим.

Менинг Скрябин, унинг янги музыкаси, қандайдир йўл билан товуш ва рангни қўшишга интилиши, ғалати оркестровкаси, мислсиз контрапункти ҳақида берган саволимга Бунин тахминан шундай жавоб берди:

— Скрябинми? Ҳм-м... Сиз Скрябин киму унинг музыкаси, мисол учун «Экстаз достони» қанақалигини билмоқчисиз, шундайми? Айтиб беришим мумкин. Москва консерваториясининг Катта залини кўз олдингизга келтиринг. Қандиллар нур сочиб турибди. Буюк композиторларнинг тухумсимон шаклдаги портретлари, баҳайбат орган, унинг олдида ўз симфоник оркестр — скрипкалар, пюпитрлар, ҳар қайси ўз соҳасида машҳур бўлган созандаларнинг кўзни қамаштирадиган пластрон ва оқ галстуклари. Залда энг нозик томошабин: москвалик машҳур музыка шинавандалари, курсисткалар, профессорлар, артистлар, бойлар, шаҳарнинг мана мен, деган гўзал хонимлари, офицерлар — Москва зиёлиларининг гули жам. Ҳаммада «ана бошланади, мана бошланади» безгаги. Зал электрлангандай таранг ва-зиятда. Зўрға тутиб турилган сабрсизлик энг юқори нуқтасига чиққан. Шу пайт дирижёр таёқчани силки-тади ва замонавий модернистик ва декадентлик музикасининг энг сўнгги, инқилобий сўзи бўлган машҳур симфония бошланади. Хўш-ш... бу симфонияни сизга жўнгина қилиб қандай тушунтириб берсам экан? Ҳа-

ракат қилиб кўраман. Шундай қилиб, «камончалар ишга тушади». Биров боғдан келади, биров тоғдан. Лекин ҳалиям, машҳур Москва консерваторияси биносида бўлгани учун, шу ерга хос ҳолда, унча-мунча чидаса бўлади. Шу пайт бирдан, кутилмаганда скрипка сўйилаётган чўчқачага ўхшаб: «И-и-и-х! И-и-и-их!» — деб жон ҳолатда чийиллайди, — бу гапларни айтаётганида Буниннинг юзи жаҳлдан тиришиб кетди ва у уялмай, бутун уйни бошига кўтариб чийиллади. — Кейин трубаларнинг мудҳиш, даҳшатли дод-войи кўтарилади...

— Иоанн, сен мутлақо ақлдан озибсан! — деб даҳшат билан хитоб қилди хонага югуриб кирган Вера Николаевна қулоқларига жимжилоқларини тиқиб.

— Мен Скрябиннинг «Экстаз достони»ни жўн қилиб тушунтириб беряпман, — деди қуруқ қилиб Бунин ва менга ўткир нигоҳини қадаб. — Сиз эса, ёш шоир, Достоевский ва Леонид Андреевнинг мухлиси сифатида бу «янги музыка»дан ҳайратда бўлсангиз керак, а?

— Мен ҳеч қачон Скрябиннинг симфоник асарларини эшитмаганман, лекин фортепьяно учун ёзган асарлари менга жуда ёқади, — дедим мен мустақил бўлишга ҳаракат қилиб. (Мен ҳатто бош қаҳрамоним Скрябиннинг прелюдиясини чаладиган ҳикоя ҳам ёзмоқчи эдим...)

Лекин Бунинга қараб, унинг бавосилникига ўхшаган юзидаги заҳарли ифодани кўриб, бўшашган ҳолда кўшиб кўйдим:

— Лекин қаҳрамоним Григнинг музыкасини чалиши ҳам мумкин...

— Балки Чайковскийникини чалар? — сўради Бунин тушуниб бўлмайдиган оҳангда.

— Чайковскийникини чалса ҳам бўлади, — дедим мен.

— Ана, — қандайдир бир лаҳзалик қувончли овозда гапирди Бунин. — Григ ёки Чайковский, Левитан-

нинг ғамгин табиати, Чеховнинг юмшоқ юқори...
Маъшуқа собиқ актриса бўлса керак албатта. Сар-
ғиш япроқлар. Ёлғизлик. Акварель бўёқлар...

Тўсатдан сўраб қолди:

— Андерсенни яхши кўрасизми?

— Ҳа..

— Мен ҳам шундай бўлса керак, деб тахмин қил-
ган эдим. Вера, қара, бу киши Андерсенни яхши кў-
рар экан. Энди Андерсенни яхши кўриш расм бўлди.
Ёки ҳатто Александр Гринни ҳам. Менга қаранг, ҳи-
коянгизни ёзаётганда Григ, Чайковский, Левитан ва
Чеховдан ташқари Андерсенни ҳам унутманг: бечора
қалайи солдатча билан кўмирга айланган қоғоз гулни
ёки шунга ўхшаган бирон нарсани тиқиштириб кетинг.
Агар уdda қилолсангиз, буларга Гриннинг, қўлида
трубка ва шафтоли ароғи тутган биронта капитанини
ҳам қўшинг — шу билан ўрта яшар маҳаллий зиёли
хонимлар ўртасидаги муваффақиятингиз таъминлана-
ди. Йўқ-йўқ, бекорга жилмаяпсиз, муҳтарам жаноб.
Айнан шу хонимлар — Грин ва Григнинг мухлисла-
ри — ёзувчининг шуҳратини оширишади, унга роман-
тик, ҳатто классик деган обрў келтиришади. Таъқиб
остидаги адабиёт бўрасининг гапига ишонаверинг. Бу
гапларимни ҳали жуда кўп эслайсиз. Эҳ, — деди у бир-
дан ўзгариб, — ахир гап бунда эмас-ку! Энг муҳими —
оддийгина қилиб ёзишни ўрганишда.

— Нима, сиз оддий қилиб ёзмайсизми? — хитоб
қилдим мен.

— Йўқ, гап унда эмас. Ундай эмас. Бутунлай, била-
сизми, бутунлай оддий ёзишда. Шундай оддий бўлса-
ки, ундан ўтадигани бўлмаса! От, феъл ва нуқта, хўш,
яна — эҳтимол! — энг зарур эргаш гап бўлса бас, бола-
нинг гапидай аниқ бўлса. Масалдай. Дуодай. Эртақдай.
Булбул уларнинг шовқинига учиб келди. Қарға пиш-
лоқни кўрди ва дарҳол мафтун бўлди. Эҳтимол, мана
бундайдир: «Эчки ҳақида эртақ».

У қандайдир хунук, сирли, паст овозда шеър ўқишга тушди:

«Ўрмонча четидаги дарахтлар танасида милтиллаган бўрининг кўзларими ё юлдуз? Кеч кузнинг ярим тунни, аёз жазавасида. Юлдуз нурида титрар тепамда яланғоч дуб, кумуш хазон ғичирлар сёқларим тагида. Ёз бўйи тепкиланган сўқмоқлар тошдай қотган. Сен ёлғизсан, даҳшатли куз эртагин Эчкиси! Анави, темир каби аёзда ёнаётган, билгилки, Бўрининг илоҳий кўзи».

Бу ерда ҳам оддийлик бор эди, албатта, лекин бу оддийлик Бунин айтганидай эмас эди: ҳозир у ўқиган нарса масал ёки дуо эмас, эртақ ҳам эмас, ривоятга ўхшаган бир нарса эди. Бу, аниқроғи, хаёл эди. Эчки ва Бўри ҳақидаги хаёл. Эчки ҳам, Бўри ҳам катта ҳарф билан айтиладиган Эчки ва Бўри эди. Қорамтир, деярли қиш осмонида кумуш ҳарфлар билан ёзилган ривоят — даҳшатли пайғамбарона хаёл: юлдуз нурида титраб турган яланғоч дуб дарахти, унинг тагида эса ёлғиз, бутунлай, мана шу ярим тунда жон сақлаш илинжида юрган, даҳшатли даражада ёлғиз, қари, қовурғалари саналиб қолган, Буниннинг нуруний, сўлғин, машаққатлар чеккан қиёфасидаги, йиғидан кўзлари шишиб кетган жабрдийда, оқпадар қашшоқ рус эчкиси. У рўпарасидаги, қировда милтиллаган қадимий қашқирникидай, темир аёзда яшнаб, даҳшат солиб ёниб турган илоҳий қотил кўздан назарини олиб қочишга ҳам ожиз. Бу ориқ, сариқ тишларини шақиллатиб турган бўри ҳам гўё — бир вақтнинг ўзида ҳам будда кўзли Эчки, ҳам Бўри, ҳам қурбон, ҳам узун кавалерия шинели кийган, чўққи соқолли жаллод, ҳам шайтон, ҳам худо бўлган — ўша Буниннинг қиёфасида эди.

Энг даҳшатлиси шунда эдики, мен тасвирлаб бўлмайдиган тушлар дунёсининг оғир, хаёлий дунёсига ғарқ бўлиб борганимча, бошимдан учиб кетаётган ҳуш

устидан назорат қилолмай қолган эдим. Мен фақат Цельсий ҳисоби бўйича қирқ даражали ҳароратда қайнаган қонимнинг қўрғошин овозини ҳис қилар ва навбатма-навбат, аёзда тошдай қотган сўқмоқда бир-бирини қувиб кетаётган Эчки билан Бўрига айланиб қолар эдим.

Қутб совуғидан бутун аъзойи баданим титрар, қалтирар, тишим тишимга тегмас, томоғимга ўлим олдидаги кўнгил айниш тиқилиб келар, атрофда — ташлаб кетилган пўлат бронепесезддаги каби — поёнсиз кенгликлар, мангуга яхлаган Муз океани госпиталининг мана бу юпқа кўрпалари орасида тирноқча ҳам илиқлик йўқ эди. Туйнукда шимолий ёғдунинг калтагина нимпардаси шишамунчоқдай ялтираб, совуқни кучайтиргандан кучайтирар, шундоққина тепамга келиб тўхтаган Қутб юлдузининг яланғоч электр чироқчаси эса кўзимга тикилар, ўзининг заиф қувватли ўтқир кўзини мендан ҳеч узмас, тикилиб тўймас эди.

Мени пайгамбарона хаёллар босиб келаверар, мен уларни дарҳол эсимдан чиқариб қўярдим. Лекин уларнинг биттаси барибир хотирамда заиф бўлса ҳам из қолдирди.

...давлат қоҳини унвонига эга бўлган, энг шафқатсиз, даҳшатли ламалардан бири бўлмиш Чойжин-лама монастирининг тош терилган, қизиб ётган ҳовлисида бир одам ҳарсиллаб қочиб боряпти. Қачонлардир Чойжин-лама Маньжурия императоридан ўзининг монастирига ном қўйиб беришни илтимос қилган ва «Пурҳиммат» номини олган, бу ном ҳозир бош ибодатхона дарвозаси олдидаги тахтага маньчжур, мўғул, хитой ва тибет тилларида ёзиб қўйилган эди.

Уни қувиб келишарди. У учи ва сиртига одамнинг кесилган боши ва ички аъзоларининг тасвирлари ҳар хил рангдаги ипак тасмаларда илиб қўйилган ибодат-

хонага қочиб кирди. Бу тасвирлар дин душманларининг рамзи бўлиб, бедин ва бидъатчиларни ўлгандан кейин мана шу насиба кутади, деган маънони англаштириши керак эди.

Бу одам Инқилобчи бўлиб, Исёнкор Ламалар вақтинча босиб олган Шаҳардан қочиб келарди. У ибодатхонага кириб, чап қатордаги курси орқасида жон сақлаб қолмоқчи эди. Ибодат пайтларида бу курсида ламаларнинг энг улуғи — Халибо-лама ўтирар, унинг олдида диний маросим буюмлари — қўнғироқчалар, шиқилдоқлар, карнайлар, чиганоқлар, пўлатдан қилинган, қоҳинга куч ва инсон ҳаёти устидан ҳокимлик бахш этадиган ибодат ҳассаси териб қўйилган бўларди. Атрофда жаннатнинг, шунингдек, азоб чекаётган гуноҳкорларнинг яланғоч жасадлари кўришиб турган қайноқ ва совуқ дўзахнинг тасвирлари бор эди. Даҳшатли худо Жамсаранни ифодаловчи учта баҳайбат маржон ниқобнинг юмилмайдиган кўзлари курси орқасига бекинган одамга тикилган, одам ибодатхонанинг тор йўлагидан қочиб кираётиб, елкаси билан бронза жомга тегиб кетгани учун эса, ҳар замон-ҳар замонда кумуш патнисларга кўкиш кулини тўкиб турган ингичка ва узун шамларнинг кўкимтир алайғасини тебратганича, ҳавода бўғиқ бир сурон тўлқинланиб турарди.

Кейин мўғул этиклари кийган оёқ товушлари эшитилди, ибодатхонага душманлар чолиб киришди-да, ингичка белли, эчкиникидай қийиқ лабларида табасум балқиб турган, киприклари макрли юмилган, қалаштирилган силлиқ оёқларининг олтин суви югуртилган товони қандайдир йўл билан юқорига, осмонга қаратиб қўйилган аёл — будданинг кичкина, олтин югуртилган ҳайкалчасига иккала қўли билан ёпишиб олган одамни тутиб олишди.

Одам ўзини ерга ташлади. Лекин уни яна ушлашди-да, судраб олиб бориб, олтин нақшли кўк устунга тақаб қўйишди. Шу пайт сочи қирилган Лама тишларини ғичирлатиб, белидан сандал дарахтидан қилинган, енгилгина кумуш суви югуртилган қинли пичоғини олиб, чуқур тарновчали энсиз тигни Инқилобчининг кўксига санчди ва очилиб турган гулга ўхшаб қолган қип-қизил жароҳатга елкасигача яланғоч, полвон, пайдор қўлини тиқиб, юракни юлиб олди-да, одамнинг чалқанча ётган жасадини, ўлимтик сингари, оёғи билан тешиб, чеккага чиқариб ташлади.

Мана шу Одамнинг жасади Мен эдим. Менинг юрагимни аксилинқилобий исён байроғига хитойи ипак тасма билан боғлаб қўйишди ва у чавандозлар, сариқ кўкноргулларни тақалари билан эзиб кетаётган отларнинг ҳилпираган ёллари, Хинган тизма тоғларининг баланд қоялари, хитойи ипак шамол тинмасдан вишиллаб турган Гоби саҳроси узра уча бошлади.

...Мен, юрагим юлиб олинган ҳолда, қизиб ётган монастырь ҳовлисида ётардим. Яшил жун билан қопланган, қурбақага ўхшаган кичкина бронза шерлар менга қараб туришар, нашахоналар узра қуруқ гиёҳларнинг қуюқ тутуни буруқсар эди. Залворли, лекин чиройли черепица томининг бурчаклари юқорига кўтарилган, овози чиқмайдиган қўнғироқчалар осиб қўйилган монастырь дарвозасининг олтин суви югуртилган қизил устунлари орасидан Богдо-Гэгэннинг сариқ извоши лип этиб ўтиб кетди. Мен шу лаҳзадаёқ, бир марта — бундан қирқ йил кейин — фашистлар портлатган Роттердамнинг ғиштин вайроналари орасида кўрганим — қўлининг бўлакчалари машаққат билан қайрилиб, юқорига кўтариб қўйилган, тўғри бурчакли гавдасининг ўртасидан йиртиб тешик очилган, қўпол тарзда пайвандланган ўша темир одамга айланиб қолдим. Мудҳиш шимол денгизининг чағалайлари кўксимдаги,

қачонлардир юрагим уриб турган, тешик орқали у ёқдан-бу ёққа учиб ўта бошлашди...

О, юраги юлиб олинган, бетон пойдеворда мангу ҳаракатсизлик ва сукутга маҳкум этилган темир одамшаҳар бўлиб, айна шу пайтнинг ўзида жонсиз очиқ кўзларида миттигина Қутб юлдузи акс этганича, муз устида чўзилиб ётишнинг нақадар азоб эканини бирон киши билса эди!

Мана шу, бу азобга ортиқ тоқат қилолмай, муз устидаги ўйиққа, афсонавий яшил сувнинг муз даҳлизида сигарага ўхшаган «Наутилус» кемаси ва унинг қўлларини қовуштирган капитани Немо сузиб юрган теран чуқурликка мангуликка тушишга тайёр ҳолда, кислороднинг сўнгги томчиларини титраб-қақшаб симираётган пайтимда, мени яна шундай самовий гўзалликка эга бўлган илоҳий хаёллар босиб кела бошладики, бечора ер вақти тўхтаб, қандайдир бошқа, вужудимни мангу ўлмайдиган вужудга айлантирувчи олий бир вақт бошланди.

Мен қандайдир, — ўзининг тасаввурдаги энг юқори чўққисига, энг олий кайф-сафо даражасига чиқиб, бутун умрга ўша ерда қолган, — скрипканинг паст шивирини босиб кетаётган карнайларнинг қулоқни қоматга келтирувчи шовқинидан иборат «Экстаз достони»га ўхшаш, — руҳий завқ-шавқ ҳиссини кечирар эдим.

Ҳар замона-ҳар замонда мен юзага қалқиб чиқар ва Қутб совуғини тутиб қолишга қодир бўлмаган юпқа лазарет кўрпаси ёпиб қўйилган дармонсиз, заиф вужудимни жуда заиф бўлса-да, ҳис қила бошлар эдим.

Туйгуларим қисман қайтиб келар ва мен ўшанда йодоформ ва карболканинг таниш бўлиб қолган ҳидини сезардим. Бу ҳид мени қуршаб олган ғалати бўшлиқни бетон шовқин-сурони, қўл юқларига тўлиб қет-

ган бахайбат вайрона вокзалга — босинқирашларим бунёд этган аллақандай терлама шаҳарчасига — айлантириб қўйган, бу ерда бирдан, шундоқ яқингинамда, эски юпқа пальто ва қандайдир кампирлар киядиган олачипор қўлқоп кийган отам ҳамда куя еб кетган туя терисидан тикилган қулоқчин кийган укам Женининг — бўлажак Евгений Петровнинг — таниш шарпалари кўришиб қоларди. Улар қўлларини умидсиз ҳолда осилтирганча рўпарамда туришарди. Мен отамнинг юзи ва оқ оралаган соқолидан оқиб тушаётган кўз ёшларини, Женининг алам, қайғу ва даҳшат тўла мурғак кўзларини кўриб турардим.

Улар, мени ўлапти, мана ҳозир кўзимиз олдида жон беради ёки бўлмасам, ўлиб бўлгану энди бадани совияпти, деб ўйлаётганларини англаб турар, лекин шу билан бир пайтда, хатарнинг ўтиб кетгани аниқлигини, энди жуда узоқ, жуда узоқ, балки мангулик қадар яшашим мумкинлигини уйғониб келаётган, тантана қилаётган қалбим билан сезар, қуйилиб келаётган ҳаёт томчиларини ҳис қилар, лекин уларга ҳеч нарса дея олмас, ҳатто илжаяёлмас ҳам эдим...

Мен уларнинг исмимни такрорлаётган, гўё узоқлашиб бораётгандай, заиф овозларини эшитардим, лекин уларнинг овозидан ташқари уларнинг овозидан ҳам узоқдаги, шаҳардаги аҳвол, унинг Қуршовининг энг охирги соатлари, пароходлар қичқириқларининг яланғоч ўрмонига жамланган эвакуация ҳақида менга қандайдир тарзда тушунча бераётган уруш овозларини ҳам эшитардим.

Эҳтимол, менинг Буниним ўша дақиқаларда ватанини мангуга тарк қилгандир!

Мен яна бахтиёр тушларим оғушига фарқ бўлдим, бир пайт уйғониб кўз очганимда эса, ҳар хил белги ва нишонлардан билдимки, энди атрофимда қандайдир янги бир ҳаёт бошланган эди. Ёш шоирлар шеърларини дуч келган нарсага: ўнғай бўлсин учун тўғри бур-

чакли қилиб кесилган Менделеев даврий жадвалининг орқа томонига; эски оламнинг юпқа, оч қирмизи — аптека қоғози деб аталадиган, жуда мўрт, бу даврдан нарига ўтишга қодир бўлмаган, деярли вазнсиз, қўлга ушласангиз кулдай титилиб кетадиган қоғозига ёки бўлмасам, эски тузум пайтида маҳбусларга келган пулни ҳисобдан ўтказиладиган, ҳали сарғайиб улгурмаган саҳифаларида қора сиёҳда аниқ қилиб: «Тартиб номери», «Фамилияси, исми, отасининг исми», «Келган пул, сўм, тийин», «Нима олиш учун», «Ижозат берилган ёки рад этилган» деган катаклар чизилган, шаҳарни Котовскийнинг отлиқ армияси ишғол қилиб, қамоқхона қасри вайрон бўлганидан кейин, бу даргоҳнинг бутун архиви билан бозорга тушиб, «ёзув қоғози» сифатида сотилган қамоқхона дафтарларидан йиртиб олинган пишқиқ, қалин қоғозларга ёзаверишар эди.

Мана ҳозир — ўшандан қирқ йилдан ошиқроқ кейин — четлари вақтнинг олтингугуртида ёқилгандай ҳилвираб қолган, тўзиган варақларни сараладим (ёки саралаб ўтирибманми?).

Шеърларим, тўғриси айтиш керак, ҳозир ҳам худди ўша пайтдагидай ёмон эди, лекин бу шеърлар тирнаб ёзилган қоғоз парчалари менинг ҳали унча яхши шаклланмаган дастхатим изларини сақлаб қолган эди. Эҳтимол, бош мия пўстлоғи ҳам ҳаётдаги барча таассуротларнинг изини, фан ҳали калитини тополмаган хотира механизмининг ишончли ҳимоясида сақласа керак.

Ўшанда «бундан кейин» бўлган нарсалар энди «бундан муқаддам» бўлиб қолди.

Бу папкадаги қандайдир мўъжиза туфайли сақланиб қолган, чириб битаёзган қоғозларни кўздан кечириб, саралар эканман, ўзим ҳам билиб-билмаган ҳолда, мана шу онгсиз ҳолатимнинг унсиз минтақала-

ри аро жонсиз тушларимнинг зимистон омборлари сари — уларни қайтадан тирилтириш умидида — пайпаслаб йўл очгандай бўлдим. Тасаввурим шу қадар кучли эканки, мен торгина пахса уйнинг ичини қайратда қоладиган, қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган даражада аниқ ва тўла ҳолда кўз олдимга келтирдим. Унинг учдан икки қисмига хушбўй похол тўшаб қўйилган, четлари доира шаклида қайрилган, бўр билан сувалган печканинг огзи эса қандайдир ёнгин манзараси ўйналаётган саҳнанинг пештоқига ўхшаб кўринар, унда ёнаётган олов ягона томошабин — қўлда тикилиб, пиёз нўстлоғи билан безатилган юбка кийган қизни қандайдир ташвишли ёритиб турар эди.

У печка олдидаги скамейкачада, дағал, лекин чиройли қўли билан каноп толасини титиб ўтирарди. Пишиқ эшилган жун ипнинг учига осилган урчуқ ерга тегай-тегай деб чириллаб айланар, сакраб-сакраб ўйнар эди. Қизнинг тирноғи яқинда олинган калта бармоқли яланг оёқчалари ҳафсала билан чарх тахтачасини босар, айланаётган чархнинг шамоли юзга урилар эди.

Қампир ҳар замон-ҳар замонда печка устидан тушиб, чўнқайиб ўтирганича, қоп-қора қўллари билан бир қучоқ похол олиб печка оғзига тикарди.

Поҳолнинг ёниш жараёни анчагина тез ўтарди.

Дастлаб у даста орасидан сизиб чиқаётган сут ранг, оқиш, қуюқ тутунга ўралар, бир лаҳзадан кейин эса ҳамма томондан ссф олтин алангага қуршалган ҳолда лов этиб ёнарди. Бу алангада гўё июлдаги туш пайгининг, ўзининг шифобахш нафаси билан юзларни куйдирадиган, бардош бериш қийин бўлган жазирамаси жам бўлгандай бўлар, лекин у шу заҳотиёқ бирдан қандайдир қирмизи ранг касб этиб, маъюс кўринар; кейин қорая бошлаб, охири қоп-қора, қоғознинг кулдай тунд рангга кирар эди. Шунда печканинг ичи ҳам,

декорациялари йиғиб олинган, гўё ҳеч қандай томоша кўрсатилмаган, ҳувиллаб ётган саҳнага ўхшаб, зерикарли тарзда бўшаб қоларди.

Яқингинада ҳаёт ва ҳароратга тўла бўлган бу торгина уй тўсатдан, бирданига шу қадар қабрга ўхшаб қоронғи, совуқ бўлиб қолар эдики, кичкинагина дераза олдидаги қириб тозаланган стол устига қоғозларини ёйиб ўтирган йигит ўз хатини зўрага ўқирди.

Бу йигит — кўринишдан ҳали жуда ёш ўспирин — мен эдим.

Тўғрироғи, у мен бўлишим мумкин эди, бунинг учун мен ўзимнинг ўша, қадимги, ёш нусхамни қайта жонлантира олиш қудратига эга бўлишим керак эди. Лекин мен бундай сеҳрли қудратга эга эмасман, шунинг учун ҳам, ҳозир, мана шу сатрларни ёзаётган пайтимда, мен уни, ўша, ёзишдан ҳам кўра кўпроқ тирнайдиган тўртинчи сон қалам билан ёзувга тўлдириб ташланган, увадаси чиққан қоғозлар тусида моддий из қолдирган вақтдаги — агар вақт ҳақиқатан ҳам мавжуд бўлса, бу нарса ҳали исботланмаган! — ўзим ҳақимда ҳозирги тасавуриمنىнг мукамалроқ гавдаланиши, ўзимга бир оз ўхшайдиган кимса деб ҳисоблашим мумкин, холос.

Ўша, аввалги, ёш мен энди йўқ. У — мен — бу пайтларга етиб келолмади. Қалам ёзилиб тугади. Кукун сингари енгил қоғозга тирналган шеърлар эса — мана улар! — қолди. Мана шунинг ўзи мўъжиза эмасми ахир?

«Деҳқон қиз жозибаси, медуза совуқлиги уезддаги илҳомим парисида мужассам. Унинг азиз бошида буғдой кулчаси каби ўралган кокилининг ҳар биттаси бир тутам».

«Зерикарли эмасдир бирга бўлсак қиш туни: куря товуқдай тинмасдан қақақлайди ғилдирак. Кегайларнинг сояси бурчак-бурчакка қўниб, қулоқни батанг қилар чийиллаш ва қалдироқ».

«Нимани гаплашардик? Мен чекиб, ўйга гарқман, у ойнага урилган қорга жимгина боқар. Баравар ҳансираймиз. Кечикиб отган тонг ҳам бизни битта оғушда қўшалоқ қолда топар».

«Жанубий рус мактаби» руҳида ёзилган бу станслар, айниқса, «деҳқон қиз жозибаси билан медуза совуқлиги мужассам» бўлган жойи авторнинг ўзига ҳаддан ташқари-ёқарди. Бу сатрлар кенг юз, катта, бир оз совуқ қотгандай, ҳеч қандай ифодасиз, бинафша ранг — ранги менга яхши таниш бўлган Қора денгиз медузаси рангидаги — кўзлар ёки, аҳтимол, ҳатто, ўша романтик даврнинг бир оз мифологикроқ услубига мос келадиган қолда — Медуза Горгоннинг бошига ўхшаган қиёфа тасаввурини бериши керак эди.

Агар, ҳозир бу чиройлигина қишлоқ таракуцка¹ сининг кўзларини тасвирлашим лозим бўлиб қолса, — умуман олганда, бунинг нима ҳам кераги бор? — мен бу кўзларни Врубелнинг расмидаги Паннынг қўй кўзлари билан тенглаштирган бўлардим, чунки ўша уйнинг кичкина деразасидан ҳам, — агар хотирам алдамаётган бўлса, — чалқанча ётган сарғиш ойнинг ўроғи шохга ўхшаб кўриниб турарди. Лекин бу нарса ишнинг моҳиятини ўзгартирмасди: шеърлар, жуда кўп манзара шеърлари сингари, бир тийинга қиммат, моҳият эътибори билан охирги бир байт учунгина ёзилар эди. Бу байт ҳам аслида ёлгон эди, чунки кечикиб отган тонг ҳеч қачон шоир ва унинг қишлоқдаги илҳом парисини бир-бирининг оғушида ётган қолда учратма-

¹ Т а р а к у ц к а — Украинада қишлоқ болалари ўйнайдиган кичкинагина қуритилган қовоқча. Чиройли, юмалоқ юзли қизларни ҳам ҳазиллашиб шу сўз билан аташарди.

ган: бокира қиз одатда печка устига чиқиб, кампир билан ётар, шоир эса стол тагига кириб, қуруқ ерда, товуқ ахлати билан похол қолдиқлари устида, қўлёмалар солинган сафар халтасини бошига қўйиб, С. Ингуловнинг қоғози бўйича губревкомнинг хўжалик бўлимидан олган деярли янги ўлжа инглиз шинелига Балтадаги бозорда зўрға алмаштириб олган, чандилмаган жойи қолмаган, қўй терисидан тикилган пўстинни устига ёпиб ётарди.

Бу шеърлар, йигитнинг ҳисоби бўйича, командировкага кетишидан салгина олдин танишгани бир граждандан кучли таассурот уйғотиши керак эди. Аслида у бу граждандани ҳали унча яхши билмас, ўрталарида ишқий савдо ҳам бошланмаган, лекин шаҳарга қайтиб келиши биланоқ ишнинг барча кам-кўстини тўлдиришга аҳд қилиб қўйган эди.

«Гражданданка» деб ёзаётганимнинг боиси шуки, ўша афсонавий даврда инқилобгача истеъмолда бўлган «ойимқиз» ёки «мадемуазел» сингари сўзлар муомаладан тушиб кетган, кейинчалик Маяковский томонидан кундалик таомилга айлантирилган «яхши қиз» сўзи эса ҳали муомалага кирмаган, соф адабий сўз сифатида қабул қилинар эди. «Ёш хоним» дейилса, жуда ҳам Диккенс руҳига ўтиб кетиларди, кейин, бу сўз ҳам эскирган, шунинг учун кулгили ва ҳатто одобсизлик бўлиб туюларди. «Гўзал қиз» — бундан ҳам баттар кулгили. «Хоним» — ҳақоратомиз. Демак, энг яхшиси шу — «гражданданка» эди. Бу сўз давр руҳига тўла мос келарди, чунки у Анатолий Франсининг «Чанқоқ худолар» китобини эсга солар эди. Бу китоб Гюгонининг «Тўқсон учинчи йил»и билан бирга — совет инқилобий романлари бўлмаганлиги туфайли — бизнинг ҳар доим олиб юрадиган китобимиз бўлиб қолган, биз барча инқилобий сурурни, эстетика ва ибораларни шу китоблардан олардик.

Ҳозир мен оддийгина қилиб, «яхши қиз» деган бўлардим, лекин ўша пайтда фақатгина «гражданка», ҳеч бўлмаганда «яхши гражданка» дейишдан бошқа иложим йўқ эди!

...Лекин у таракуцкага ўхшамасди...

Мен — ёки, тўғрироғи, у йигит — ҳали, эр етган, юзи шамолда қотган, таассуротларга тўла, бир оз истеҳзолироқ, нозикликдан асар ҳам йўқ, ҳатто дағалроқ ҳолда бирдан «шоирлар гуруҳи»да ёки Югростанинг «денеша зали»да пайдо бўлиб, янги шеърлардан иборат бир даста қоғозни алвон ёпилган стол устига ирғитиб, кейин уларни — ҳаммасини эмас албатта, фақат энг яхшиларини — ёддан, қироат билан ўқийдиган кун албатта келади, деб ишонар ва шу куннинг лаззатли орузси билан яшардим. Аввал битта ёки иккита шеър ўқийман. Кейин эса, қойил қолган, лекин билетсиз кирган мухлислар қаттиқ талаб қилиб қўймаганидан кейин ҳаммасини: ўн иккита лирик шеърни, беш мисралик бандда, оқ шеър билан ёзилган анчагина узун инқилобий дostonни, «Темир» туркумига кирган эски сонетлардан бир нечтасини ўқийман. Лекин биринчи галда ўқийдиганим:

«...Кечикиб отган тонг ҳам бизни битта оғушда қўшалoқ ҳолда топар», — бўлади.

Мени — ёки агар сизга маъқул бўлса, ўша йигитни — қишлоққа ижодий командировкага кетган экан, деб ўйлаш керак эмас. Янги туғилган Совет республикаси ўзининг шоирларини бутунлай бошқача командировкаларга ҳам юбориб турарди.

У, қўлида ревкомнинг мандати, ҳар куни чиқадиган бюллетенлар учун кўпроқ волость ва қишлоқ мухбирларини жалб қилиш учун тошшириқ олиб, Югроста бўлими томонидан энг узoқ уездларнинг бирига командировка қилинган эди. Шу мақсадда унинг қўлига ил-

гаритдан тайёрланган, муҳр босилган қоғозлар берилган эди. Бу қоғозларга жалб қилинган волость ёки қишлоқ мухбирининг фамилиясини ёзиб, унга барча ҳақ-ҳуқуқ ва вазифалари қайд этилган босма кўрсатмани топшириш керак эди.

Ҳақ-ҳуқуқлар кам, лекин вазифалар жуда кўп, ўша пайтда одат бўлган ибора билан айтганда, бир вагон, уларнинг энг муҳими, биринчи галда маҳаллий ҳокимиятнинг ўз ҳокимиятини суистеъмол қилиши ва муқаддас инқилоб қонунчилигининг бузилишига қарши дадил курашиш вазифаси эди.

Айнан мана шу — кўрсатмада биринчи бўлиб кўрсатилган пункт менинг, — ёки, жоиз бўлса, бу қисса қаҳрамонининг, — ҳаётимни сақлаб қолган. Мен бу ҳақда мана шу саҳифаларда вақти билан ҳикоя қилиб бераман.

Ревком берган мандатда эса, бу ҳужжат эгасига транспортнинг истисносиз барча турларидан, аэроплану мотодрезин, ҳарбий эшелонлар ва ҳатто паровоздан ҳам фойдаланиш учун ҳуқуқ берилгани ёзилган, истисносиз барча шахсларга, муассасалар ва ҳарбий қисмларга унга ҳар томонлама ёрдам бериш таклиф қилинган эди.

Командировкага келганлар амалда кўпинча аравадан фойдаланишар эди. Бу араваларни ҳам маҳаллий ҳокимият ўлганининг кунидан, бўйнини хомутдай қисиб турган мажбурият юзасидан қўшиб берарди.

Мен унга вужудимни ўраган тери пардасини, уриб турган юрагимни бердим, лекин қандайдир, соясиз одамга ўхшаб қолишдан қўрқиб, исмимни беришни истамадим.

Мен уни Рюрик Пчёлкин деб атадим. Ун тўққизинчи асрнинг охирида, шундай инқилоб бўлиши олдида, нима учундир, тўсатдан нафис, князларга хос: Игорь, Глеб, Олег, Рюрик, Святослав сингари исмлар одат

бўлган пайтда туғилган рус йигити учун бу исмнинг нимаси ёмон?

Мана шундан кейин, энди ҳамма ташвишларимни бировнинг елкасига ортиб, енгил нафас олдим.

Рюрик Пчёлкин аравага миниб, куни бўйи уездда санқир, волость бошқармаларига кириб мандатини кўрсатар, волижроком ранси унга бирон-бир уйдан жой кўрсатар, бу уйга уни юз боши¹ бошлаб бориб, ўз ҳокимиятининг рамзи бўлган қорақат таёқчаси билан уй деразасини чертар эди.

— Эй, бека, вакилни қабул қилиб ол!

— Ҳа, худо олсин! Нега ҳадеб менга ёпишавера-сизлар? Бошқаларнинг ҳам уйи бор-ку, ўшаларникига қўйсаларинг бўлмайдими одамларингни?

— Бўлмайди: бугун навбат сизникида.

— Падарингга лаънат.

Шундан кейин, Пчёлкин эшик олдида, ярми ерга кириб кетган силлиқ ковак тош устида бир оз вақт турарди-да, темир лўкидонни бармоғи билан босиб, бўшашган ҳолда остона ҳатлаб қоронғи даҳлизга, кейин ундан ҳам қоронғироқ, товуқ пати, кесак ва буғдой сомонининг ҳиди ўтириб қолган уйга кирарди.

Ниҳоят, кўзи кўчадаги чироқ ёруғидан кейин қоронғиликка ўргангач, у олдида ўтирган, ўзи тиккан катак юбка кийган кампирни кўрар, қишлоқча муомалани биладиган мустақил одам бўлиб кўриниш учун сочи устарада олинган оқиш мовий бошидан кепкасини секин олиб қўярди. У кўзларини яширганича, қўлини кенг ёзиб, иконага намойишкорона чўқинар, кейин бошини ҳаддан ташқари эгиб, таъзим қиларди.

— Ўзинг худога ишонмасанг керак-а?— сўрарди кампир киноя билан.

¹ Аслида сотский. Сотский — чор Россиясида қишлоқ полициясига ёрдам учун ажратилган деҳқон. (Тарж.)

— Ишонаман, бувижон.

— Ёлгонни ҳам ямламай ютар экансан-а. Скамейкага ўтир. Шу ерда ётасан.

— Миннатдор қулингизман.

— Бунинг олипталигини қаранг! Ҳали онасининг қорнида ётадиган бола-ю, вакил бўлиб юрипти. Кечирасиз, сиз қайси иш бўйича вакилсиз? Тақсимот бўйича ғалламизни тортиб олишга келган бўлсангиз, кечикдингиз. Ҳеч бало қолмаган. Аллақачон тозалаб кетишган. Агар самогон бўйича келган бўлсангиз, самогон пиширмаймиз. Бу иш билан шуғулланмаймиз.

— Йўқ, мен журналистман.

Кампир ажин босган лабларини, халтачанинг ипини тортиб оғзини бургандай, жирканиб йиғиб оларди.

— Демак, идора ходимсиз, а?

Журналист ким эканлигини унга тушунтириб беришнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Бу орада печка устидан, яланг товонини печка поғоналарига аста қўйганича, кўкнори солинган товоқни кўксига босиб, чиройлигина таракуцка тушиб келарди. У, ёшгина вакил йигитнинг қанақа эканлигини билишга қизиққанидан юзлари ловиллаб ёнаётган бўлса-да, ўзини гўё у билан мутлақо иши йўқдай қилиб кўрсатарди. Унинг тузланган бодринг сувидан доғ бўлиб қолган юмалоқ юзида, қирмизи оғзининг ёнида, лола ранг лунжида оппоқ бодринг уруғи ёпишиб қолган бўларди.

Пчёлкин бир кун ёки икки кунга, ҳатто «виждонингиз йўл қўйганича» принципи бўйича уч кунга тўхтаб, катта лаззат оладиган ҳар бир қишлоқда тахминан мана шундай ҳол юз берар эди.

Шаҳарда очлик билан кечган кунларидан кейин, у бу ерларда бўз бугдой кулчаларига, тузланган чўчқа ёғига, тузланган кўк помидорга, сўк ошига, жўхори бўтқага, хуллас, одамлар карточка билан—аслида бу

карточкалар ҳам фақат рамзий маънога эга, уларга ҳам ҳеч нарса берилмасди,— кун кўрадиган шаҳарда анчагина ютоқиб қолган бу ижарачига кўникиб қолган аёллар берадиган дағал, лекин тўйимли қишлоқ неъматларига тўйиб олар эди.

...Перекоп олинганидан кейин кўп ўтмай...

Эҳтимол, эркак мезбонлар унга бу қадар меҳрибончилик кўрсатмаган бўлишарди, лекин оқсоқол бу ёлғиз вакилни, ёзилмаган бир қонун бўйича, деярли ҳар доим бирон-бир бева, эри жангга кетган хотин ёки кампир, ишқйилиб, анчадан бери эркакнинг суҳбатига зор бўлган одамнинг уйига юборарди. Хуллас, командировкада қорин тўйдириш масаласи қисман ҳозирги дам олиш уйларига берилган йўлланмани эслатарди.

Ўша ёзилмаган қонун бўйича, агар командировкадаги одам ўзи турган уйда муддатидан бир неча кун ортиқ ушланиб қолса, у ҳолда, хотинларга эркак бажариши керак бўлган ишларни бажариб берар, хуллас, нонини текин эмас эди.

Пчёлкин жисмонан унча кучли одам эмас, бунинг устига шаҳарлик бўлгани учун жисмоний ишга ўрганмаган, шунинг учун уй бекаларига ёрдами кам тегар эди. Лекин у ҳеч қачон ишдан бош тортмас, текин овқат еяётганидан хижолат бўлиб, ҳатто ўзи иш сўраб олар, эски гўнгнинг сарғиш қуруқ қатламларини паншаха билан титиб ҳам, гўла ёки жўхори сўтаси солинган, унча оғир бўлмаган уч-тўртта қопни орқалаб ташиб ҳам хурсанд бўларди. Шунисига ҳам шукур!

У қора кўзли, ёқимтой йигит эди. Сочини устарада олдиргани учун кўнгли бўш хотинлар яқинда тепкили терламадан турган бўлса керак, деб унга раҳмлари келар, яхшилаб қорнини тўйгазишар, ҳатто ҳар замонда тўқ яшил, жилвираган, қуруқ тамаки барглари ҳам бериб қўйишарди. У бу баргларни қаламта-

рош билан юпқа қилиб кесиб, қоғоз топилмаган вақтларда жўхорининг юпқа баргига ўраб чекарди. Лекин у ҳам қарздор бўлиб қолмас эди. Унинг сафар халтасида ҳар доим мол айирбошлаш мақсадида Одесса бозоридан атайлаб сотиб олинган, қора конвертчаларга солинган бир нечта игна, икки ғалтак қирқинчи ип, кумуш ранг картон қоғозга ёпиштирилган садаф тугмалар ва шунга ўхшаган атторлик нарсалари бўларди. Мол айирбошлаш деган илмий ибора ҳозир муомаладан тушиб кетган, фақат дарсликлардагина қолган, лекин ўша пайтда у иқтисод ғилдирагини айлантириб турган ўқ эди.

Ҳар бир гражданин иш жойидан бир ойлик паёк олиб, унинг бир қисмини қишлоқда айирбошлашга ярайдиган нарсаларга алмаштирар, бу нарсаларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига айирбош қилиб, бу маҳсулотларнинг бир қисмини ўзи истеъмол қилиб, қолган қисмини эса эҳтиёж ва талабни, нарх-навонинг ўзгариб туриши ҳамда ҳарбий коммунизм давридаги сиёсий иқтисоднинг шунга ўхшаш нозик томонларини ҳисобга олган ҳолда, яна ўша бозорнинг ўзида айирбош қилинган энг зарур нарсаларга алмаштириб оларди. Мол бутунлай ишдан чиққанигача бу ҳол давом этар, кейин одам камарини сиқиброқ боғлаб, чидам билан янаги ойнинг паёгини кутар ёки бўлмасам, уйдаги нарсалардан бирини бозорга олиб чиқарди.

Қишлоқда мол айирбошлаш ҳар хил даллоллар, чайқовчилар, жаллоблар кишининг пўстини шилиб кетадиган шаҳарга қараганда анча жонли бўлар ва — илмий қилиб айтганда — асосий капиталга шаҳардагига қараганда кўпроқ даромад келтирар эди.

Хуллас, бир сўз билан айтганда, Маяковский «Гегелдан ўрганмадик биз диалектикани», деганидек, биз ҳам иқтисодни Маркс таълимоти бўйичагина ўрғанганимиз йўқ.

Лекин қишлоққа командировкага бориш фақат айш қилишдан иборат экан-да, деб ўйлаш керак эмас. Бундай эмас. Бу сафарлар жуда хатарли эди. Уездларда деникинчилар, врангелчилар, петлюрачилар, махночиларнинг қолдиқлари, Заболотний, Зелёний, Фаришта, ҳатто қандайдир Маруська Никифорованинг тўдалари гужгон ўйнарди, улар хилват йўлларда босқинчилик билан шуғулланар, чеккадаги қишлоқ Советларига ҳужум қилар, отлар ва араваларни тортиб олар, озиқ-овқат йигувчи аскарлар, қишлоқ коммунистлари, губревкомнинг, кейинчалик губижрокомнинг марказдан экин майдонини кенгайтириш ишини уюштириш учун юборилган — экин майдонларини кенгайтириш зарур эди, чунки ҳар томондан йилнинг ҳосилсиз, қаҳатчилик келиши ҳақида ёвуз хабарлар келиб турарди — ҳар хил инструкторларини ўлдириб кетишар эди.

Бу тўдалар халқ хўжалигини тиклаш йўлида олиб борилаётган ишни бузар, одамлар орасида ҳар хил ваҳималар тарқатчшарди. Уларни таг-томири билан қўпориб ташлаш қийин эди. Улар асосан чегара бўйларида юришар, салгина хавф туғилса, Днестр дарёсидан ўтиб, Руминия қироллигида бекиниб олишарди.

Қишлоққа командировкага боришни фронтга, унинг энг олдинги позицияларига бориш билан тенглаштирилса, бўрттириш бўлмасди.

Агар биронта тўданинг қўлига тушиб қолиб, омонатини топширса, ҳеч ким хабар топмайдиган мана шу чекка ерларда юриб, ўзига мухбир жалб қилаётган Югроста вакилининг фаолияти мана шундай вазиятда кечарди. У қаламдан бошқа қурол олиб юрмас эди, шунинг учун, аҳвол танг бўлиб қолганида ўзининг сўзамоллиги ёки оёқларининг чаққонлиги, ёки бўлмаса бирор мўъжизагина унинг жонини сақлаб қолишдан умид қилса бўларди.

Командировка охирлашиб қолган эди. Икки-учта волостни айланиб чиқиб, марказга қайтса бўларди.

Мухбирлар асосан қишлоқ зиёлиларидан: волость мирзалари, қишлоқ муаллимлари ва Пчёлкиннинг ўзига ўхшаган, ўқитувчилик семинариясини тугатар-тугатмас иккинчи даражали имтиёзли ҳарбий хизматчи, кейинчалик эса — «товуқ хўроз бўлолмас, прапоршчик — офицер» деган ҳақоратомиз мақолга нишон бўлиб, — прапоршчик унвонида урушда қатнашишга улгурган, думбул ёшлардан тўпланар эди.

Бир қарашда иш жуда осон кўчадигандай туюларди: яхши одам, тенгдош, эҳтимол, ҳатто фронтдош ўртоқ билан юракдан гаплашиб, икки оғиз гап билан уни ташвиқ қилиб, ўроқ, болға ва бошоқ расми туширилган юмалоқ совет муҳри босилган босма кўрсатмани берилса бўлди, у ёқ-бу ёққа анқайиб қараганча хаёлда шеър тўқиб, йўлда давом этаверса бўлади. Кейин, кечқурун тўхтаган уйда мойчироқ ёки ҳатто учқунлари отилиб, кейин пастга, тоғорадаги сувга тушиб, вишиллаб ўчадиган чўпчироқнинг ёруғида ўтириб, чархнинг тақа-туқи остида бу шеърларни дафтарга кўчириб ёзиш қандай маза!

Эй, худойим-ей, чўпчироқ эсимда экан-да! Ахир яқингинада телевизорда сунъий ер йўлдошларимиз суратга олган Ойнинг манзарасини кўрсатишган эди-я!

Бироқ ҳамма ўқитувчи ва мирзалар ҳам совет муҳбири бўлишга жон деб рози бўлишавермасди. Айрим кишиларни жуда узоқ аврашга тўғри келарди. Баъзилар эса, юмшоққина қилиб бўлса-да, маълумоти етишмаслиги, шарманда бўлишдан қўрқиб, матбуотда чиқишга юраги дов бермаслиги ёки бу ишдан — очмиғини айтганда — бирон-бир кўнгилсиз ҳодиса (қанақа ҳодиса эканлигини билганингча тушунавер) чиқиб қоли-

шидан хавотирда эканлиги ва шунга ўхшаш кўплаб баҳоналар билан қатъиян бош тортар эди.

Гоҳ-гоҳида Пчёлкин бунақа баҳоналардан тўйиб кетар ва бу одам оёғи етмайдиган ерлардан тезроқ жўнаб қолгиси келарди. Ахир бу ерларда арзимаган нарса учун ўлиб, изсиз йўқолиб кетиш ҳеч гап эмас, сенинг ёш Совет ҳокимияти учун қаҳрамонларча ҳалок бўлганингни биронта одам билмайди!

Илгарилари у аравада бир ўзи юрарди. Бу гал уезд ижрокомининг транспорт бўлими бошлиғи улов воситаларини иқтисод қилиш мақсадида Пчёлкинни бошқа бир ўртоққа қўшиб қўйди. Бу ўртоқ ҳам марказдан командировкага келган бўлиб, экин майдонларини кенгайтиришни ташвиқ қилиш ҳамда ўрта ҳол ва камбағалларга қулоқларнинг таъсир кўрсатишига қарши курашиш учун рессорли бричкада уезднинг энг узоқ волостларига бориши керак эди.

Бу ўртоқни ҳам қишлоққа ўша тиниб-тинчимас Сергей Ингулов юборган эди, шекилли.

Ўртоқ уижроком раисининг кабинетида, — столга тўқ қизил бахмал тўшалган бўлиб, унинг устида ичидаги суви сарғайиб кетган графин, чайдиган идиш, ёриқ стакан турарди, — ўзимизнинг одессалик большевик Емельян Ярославский таҳрири остида Москвада чиқадиган безакли «Худосиз» журнали саҳифаларига мукка тушиб ўтирар, шунинг учун унинг юзини ғалати, ҳатто бир оз ёвузроқ туюладиган Моор тахаллусли расомнинг мисли кўрилмаган графикаси тўсиб турарди. Бу — водевилбоп, эски услубдаги пенсне таққан, лекин ярғоқ боши устида юмалоқ бир ёғду чиқиб турган худо — Саваоф, кейин елкасида қора, йўл-йўл тумори бор гажакдор раввин, унинг ёнида бошига саримсоқнинг бошига ўхшаган салла ўраган мулла ва ниҳоят мастликдан кўзлари сузилган, бурни земляникага ўхшаган ўзимизнинг православ ҳазратлари тас-

вирланган карикатура бўлиб, тасвир тагига биринчи пролетар шоири Демьян Беднийнинг шеъри ёзилган эди. Бу карикатура—бориб турган шаккоклик эди, унга ҳали одамлар кўникмаган, шу туфайли шу қадар даҳшатли туюлардики, агар ҳозир осмон ёрилиб, тепадаги қоп-қора булутдан кўзни қамаштирадиган даражада оппоқ, қинғир-қийшиқ чақмоқ тушса-ю, бир лаҳзада бу осий журнални редактори, карикатурачилари, шоири ва йиллик обуначиларининг ҳаммасига қўшиб кулга айлантирса, ҳеч ким ажабланмас эди.

Ўртоқ ўзига қадалган ёт назарни сезиб, журнални туширди ва мутлақо кутилмаганда чўққи соқол, чечакдан сал заҳа еган қирра бурунли, пайғамбарникидай такаббурона эгри-бугри чимирилган қоши остидаги кўзлари хўрозникидай шаддод боқиб турган поп бўлиб чиқди. Қора тасмаси қулоғига, узун сочлари остига қистириб қўйилган пўлат пенсне бурни устига тушиб, уни одатдагидан кўра анча сиқиб турар, бу ҳол унинг юзига кишининг гашига тегадиган қандайдир бир ёқимсизлик бахш этган эди.

— Хўш-ш, яхши йигит,— деди у димоғдан гапириб,— шундай қилиб, менга шерик қилиб қўйишган киши сиз бўлсангиз керак-а? Гарчи мен, биласизми, ҳамроҳларсиз, яъни яккахон саёҳат қилишни афзал кўрсам ҳам, ёш Совет ҳокимиятимиз ҳали ўзининг ҳар бир гражданига алоҳида арава топиб берадиган даражада бой бўлмагани учун, сизнинг драндулетимдаги жойдан фойдаланишингизга қаршилиқ қилмайман. Лекин огоҳлантириб қўяй: мен сиқилиб ўтиришни ёқтирмайман, агар сиз ўриндиқда типир-типир қилаверсангиз, ён томондан мени сиқаверсангиз, хусусан, йўлда лақиллайвериш бошимни қотирсангиз, шу заҳотиёқ драндулетимни тарк этиб, йўлингизда пиёда ҳолда давом этишингизни илтимос қиламан.

Бу киши Пчёлкин илгари эшитган ўша «қизил

поп» бўлиб чиқди, у ҳозир ўз ихтиёри билан энг узоқ волостларга одамларни экин майдонини кенгайтиришга ташвиқ қилиш учун бораётган эди. Лекин унинг бундан бошқа, марказга маълум бўлмаган мақсади ҳам бор эди: у яқинда ўзи ўз тасаввурида яратган янги инқилобий-христиан черкови ғояларининг тарғиботчиси ҳам бўлиб, бу сафардан қандайдир диний тўнтариш қилиб, унинг фикрича, аблаҳлик ботқоғига ботиб қолган, қудратли черков князларидан тортиб, маҳаллий руҳонийларгача, хуллас, бутун Россия черков монархиясини бошдан-сёғигача қулатиб, қулаган эски черков-харобалари устида ўзи асос солган янги, соф мистик христианлик байроғини тикламоқчи эди.

У билан битта бричкада кетиш ҳаддан ташқари оғир эди.

У бадгумон, инжиқ, ўтакетган ўзбилармон, ҳар сўзида бир чақиб оладиган, обрўталаб, ўзи ҳақида жуда юксак фикрда бўлган одам бўлиб чиқди. Эски тузум пайтида рус православ черковининг расмий мутасаддилари, барча «консистер каламушлари» унинг архиерей мансабига чиқиб олишларидан қўрқиб, бир умр сиқиштириб, иғво-найранглар уюштириб келишипти. У эса ўзини худонинг назари тушган одам, қўлида олов қиличи ушлаб турган ҳаворий деб ҳисоблар эди.

Ғадир-будур, қип-қизил бўйни уни курка хўрозга ўхшатиб турарди.

Йўлга чиқишганидан бошлаб, бутун йўл давомида у, ҳамроҳининг ҳар бир сўзи ва ҳатто ундовига ёпишганича, тўхтамасдан гапириб кетди. Ёнидаги йигитнинг шоир эканлигини орқаваротдан билиб олгани учун, у янги шеърят ва тасвирий санъатга заҳрини сочиб сўкар, импрессионист ва барбизончиларнинг расмларини пиёз қўшилган тухум қуймоқ, ҳамроҳи қаршиларида таъзим қиладиган Врубель ва Чюрленисларни эса, «расм» сўзидан келиб чиққан рассом деб

атарди. Бунинг устига у ҳамроҳини оғир, суяклари катта-катта гавдаси билан тобора сиқиб келар, ҳамроҳи орқасидан ботаётган темир суянчиқнинг оғриғига зўрға дош бериб, ўриндиқ четида бир амаллаб ўтирарди.

Поп энди «қулоғини айиқ босиб олган», шоир деб, мана, Алухтинни айтса бўлади, деб Маяковскийни ҳақоратлашга ўтганида йигит чидаб туролмади, овозининг борича унинг ўзи санъатда балони ҳам тушунмаслиги, ашаддий консерватор ва аксилинқилобчи эканлиги, унга ўхшаган нусхаларга янги, коммунистик бугунда жой йўқлиги, у билан даврада бирга бўлишни истамаслигини айтиб, бутун чўлга жар солди.

Пчёлкин шу сўзларни айтди-да, бричкадан сакраб тушиб, тагчарми кўтарилиб турган бошмоғини кучининг борича арава излари ботиб кетган, музлаб ётган йўлнинг ўнқир-чўнқирига урганича, жаҳл билан анча жойгача пиёда кетди. Атрофда далалар қиш охирлаб қолганига қарамасдан қорсиз музлаб ётар, ҳар жой-ҳар жойда йилнинг ҳосилсиз, эҳтимол бутунлай оч келишидан дарак бергандай, нимжонгина кузги экинлар юпун, мудҳиш тарзда қорайиб кўринарди.

У дарров оёғини қаттиқ уриб олиб, қонатди, кейин гўё орада ҳеч қандай воқеа юз бермагандай, бричкага чиқиб ўтириб олишга мажбур бўлди. Бу ҳол бир неча марта такрорланди. Айниқса, поп Бунинни, шеърларидан биридаги «қизил қушлар йиғляпти», кейин «шудгорларда бинафша ранг лой» деган сатрлари учун жирканч декадент, деб атаганида жанжал энг авжига чиқиб кетди.

— Декадентларча бемаънилик! Қушлар қандай қилиб йиғлар экан, бинафша ранг лой, кўряпсизми, қанақа бўлар экан? Бинафша ранг лойни қаерда кўргансиз? Сунъий, жимжима, модернизм!

— Ахир у классик, классик!— йиғламсираб қич-

қирди Пчёлкин.— Академик ҳақида бундай гапирингизга мен йўл қўймайман! Ва ниҳоят, мен унинг шогирдиман.

— Шогирдлингиз кўриниб турибди. Бинафша ранг лой! Ха-ха-ха!

Ниҳоят, кечқурун қўналгага етиб келишганида Пчёлкин йўлни у билан бирга давом эттиришдан бутунлай бош тортиб, ўзи тунагани бошқа уйга кетди.

Қишлоқда дарҳол марказдан ҳаддан ташқари «қизил поп» келгани, эртага якшанбалик ибодатга унинг ўзи бош бўлиши, ваъз ўқиши ҳақида шов-шув тарқалди. Бу шов-шув нима учундир ҳаммани безовта қилиб қўйди.

Пчёлкин эрталаб нима бўлаётганини кўриш учун черковга келган эди, меҳроб олдидаги майдончада анча тўзиган бўлса ҳам ҳали олтин ҳаллари кўзни қамаштирадиган ялтироқ пасха ризаси кийган, хоч тутган қотма қўлини биринчи қатордаги ясанган, қўрқиб кетган кампирлар устидан чўзиб турган ҳамроҳини кўрди.

Маҳаллий руҳоний, мулойим қария, болаларникидай калтагина қўлларини қаерга қўярини билмай унинг ёнида турар, асабий типирчилаб, гоҳ пастга — гўнг изи ўтириб қолган эски мужик этиги кийган оёғига, гоҳ юқорига — хонаки рассом гумбазга, серюлдуз зангори осмон фонида қўпол қилиб чизган ярқироқ учбурчакдаги қодир назарга қарар эди. Уша осмондаги булутлар тўдаси орасида, ўзи ҳам бир тўда булутга ўхшаб, пастдаги, келгинди протоиерей нима деётганига жаҳл билан қулоқ солаётандай, пахмоқ Саваоф чол савлат тўкиб ўтирарди.

«Қизил поп» эса аввал экин майдонларини кенгайтириш кераклиги ҳақида тобора қизишиб гапирди, кейин бирдан, кутилмаганда ёнидаги руҳонийга, донни кўриб қолган хўроздай назар ташлади-да, зудлик

билан тойчасига ўтириб, гўё муқаддас, гўё православ, гўё ҳаворий монанд черковнинг ўзи ёмон кўрадиган князларини, ҳатто уят ибораларни ишлатиб, сўкиб кетди.

— Шуларни ҳаворий деб бўладими! — қичқирди у тобора қизишиб. — Христоснинг ҳаворийлари қўлидаги косалари ёғочдан эди-ю, лекин бошлари олтиндан эди, мана бу, таъбир учун маъзур тутгайсиз, қаллоб ҳаворийларнинг эса, косалари олтиндану бошлари ёғочдан!

У майдонча панжарасини қоқсуяк бармоғи билан пўписа қилиб тақиллатди-да, ғужанак бўлиб турган руҳонийга хочини ўқталди:

— Мечкай, ароқхўр, бузуқ!

Фахрли жойда — майдончанинг шундоққина олдида, ўртада турган попнинг хотини, унинг сўнгги сўзларидан аввал ранги оқарди, кейин юзига қон тепиб, типирчилай бошлади, лекин аёллар уни ўртага олиб тинчлантиришди. Қўй жунидан тикилган оқ, байрамда кийиладиган, қора ёқали узун пўстин ёки барлари титилиб, сарғайиб кетган ҳарбий сафар шинели кийган, барон Врангель тор-мор қилингандан кейин Польша панлари билан урушиб, яқиндагина уйларига қайтган эркаклар, — хохол ва молдаванлар — эса, мўйловларини маъюс осилтирганча жим туришар эди. Пчёлкиннинг назарида ҳавода шабада бўлиб шабада эмас, шарпа бўлиб шарпа эмас, нимадир, қандайдир даҳшатли бир нарса учиб ўтгандай бўлиб туюлди, бирдан бўғинлари бўшашиб кетди, ёт назарлардан ҳурпайганича айвонга чиқди ва квартирасига қараб жўнади.

Тонгда уни деразани секин, лекин қатъият билан чертган овоз уйғотди. Бу — кеча волость мухбирлигига жалб қилинган ёш ўқитувчи эди.

— Ҳамкасаба, — деб шивирлади у, — гапимга қу-

лоқ солинг. Вақтни бой бериб қўйманг, ҳали кеч эмас, ҳозироқ бу ердан жўнаб кетинг. Мен яхши одамлардан арава олиб келдим. У сизни қўшни волостга ўтказиб қўяди. Қани, тезроқ бўлинг, жўнанг, жўнанг.

Пчёлкин ҳамкасабасининг овозидаги хатарни илғаб олди, бошидан-оёғигача бир титроқ кирди, бутун вужудини кундузи черковда жуда аниқ ҳис қилгани, ўша ўлим шабадаси қуршаб олди.

У пайтларда одамлар бир-бирини фақат оғиз очипи билангина эмас, ярим нигоҳдан, ярим нафасдан, ҳатто ярим сунутдан англаб олишга ўрганган эди.

Пчёлкин қоғозлари солинган сафар халтасини қўлтигига урди. У бир дақиқадан кейин, шошилишда похол ташлаб улгуришмаган араванинг яланғоч тахталари устида сакраганича, музлаб, қотиб ётган катта йўлда кетиб борарди. Атроф аста-секин ёриша бошлади. Кейин бутунлай ёришиб кетди. Атрофда, ҳар жой-ҳар жойда эски похол ғарамлари уйилиб турган, музлаган дала қорайиб ётар, шамол тегирмонлар, қаёққадир қочиб кетаётгандай, уфқда парракларини силкитарди.

Пчёлкин ўзини босиб олди, атрофга назар ташладида, одати бўйича, атрофини қуршаб турган табиат мавзусида хаёлан шеър тўқий бошлади. Бу гал у табиатни мана шу қиёфада шакллантирди:

«...Узун кокилларин ёзиб юборган, хом бўз кўйлак кийган қизалоқ каби, Баҳор далаларда чопади кулиб. Кузги доннинг яшил майсаси бўлиб ёнади ортидан чўлнинг зулмати».

Яланг оёқ чопиб юрган Баҳор «уезддаги илҳом париси» — таракуцканинг бошқа бир шакли эди-ю, лекин, гарчи қишлоқ черковининг мудҳиш қўнғироқхо-

наси аллақачон тепалик ортида қолиб кетган бўлса ҳам, тарқалмаётган руҳий безовталиikka тўла мос келмас эди.

У қишлоқдаги уйлар деразасида ёниб турган шамларни, худодан далаларга қор сўраб, черковда ибодат қилаётган кампирларни эслаб, кўз олдига келтирди. Бу манзара унинг руҳий ҳолатига анча мос келар эди.

«...Ризқи рўз учун қор тилаб кўқдан, одамлар кўкка қўл чўзган дамда, айланар эди ҳар бир кулба ҳам милтиллаб турган илтижо шамга. Қурғоқчилиги бўлсин деб адо, жоҳил вужудда умид ва алам, ҳар бир кампирнинг тилида дуо, чўқинар эди ҳар бир бола ҳам...»

Шеър, скрипкада чалинаётган куйдай авжига чиққан эди, бирдан, ер остидан чиққандай, отлиқ отряд пайдо бўлиб, унинг йўлини тўсди. Бу отряд Пчёлкинга дастлаб қизил кавалерия эскадрони бўлиб туюлди. У ҳатто қизил армиячиларимизни энди яхши кийинтира бошлашибди, деб қувонишга ҳам улгурди: чунки ҳамма яхши кийинган, фуражкаларга яп-янги қизил юдузлар тақилган эди.

Лекин шу заҳотиёқ, унинг шундоққина тепасида югани таранг тортилиб турган от оғзидан яшил кўпик сачратиб, кишнаб юборди-ю, уқаси елкаси оша тушиб турган оқ қулоқчин кийган чиройли командир эгарда ўтирганча, Пчёлкиннинг устига энгашди:

— Кимсан, онангни эмгур? Вакилмисан?

— Журналистман.

— Хўш, идора сичқони, қани, аравадан туш!

— Журналист — мутлақо сиз ўйлаётган одам эмас, — деди шивирлаб Пчёлкин, зўрға жилмайган ҳолда.

— Нима ўйлаётганимни сен қаердан биласан?

— Мен газетага ёзадиган одамман.

— Газетага? Қани йигитлар, думбасига бир бошлаб туширинглар-чи. Уни қара-я! Қишлоғимизда ўзининг уйидагидай хўжайинлик қилармиш. Сал нарсага — арава бер, арава бер.

— Ўртоқ, англашилмовчилик бўляпти. Шундай дейишга ҳаққим бор. Қўлимда ревкомнинг мандати бор.

— Бу ўртоқнинг дадиллигини қаранглар. Ҳу, сени, кети қизил сиркани! Уни жўхоризорга олиб боринглар, арава орқасига қайтиб кетаверсин.

Бу воқеаларнинг ҳаммаси бир лаҳзада содир бўлди. Бирданига ўтган йили ўрилмай қолган, сариқ япроқларини шитирлатиб, ҳар томондан сиқиб турган жўхори поялари орасига тушиб қолган Пчёлкин қизил армиячилар кийимидаги тўда қўлига тушганини, керосин ва милтиқ мойи анқиб турган драгунка қўндоқлари билан елкасидан туртиб, уни отишга олиб кетишга ётганини пайқади.

Унинг юрагини ваҳима қоплаб олди, бу ваҳима зеҳнини ҳам дарҳол ўтмаслаштириб қўйди, аъзойи бадани бўшашиб, ички аъзолари бирдан тортишиб, шол бўлиб қолган асаб марказининг буйруғига итоат этмай қўйди-ю, бирдан шармандаларча иштонига ичи ўтиб кетди. Бу пайтда тўда атамани комбригларнинг бахмал ёпинчиғи ташланган эгар устида қўлини белига тираб, Пчёлкиннинг сафар халтасидаги қоғозларни олиб, бепарво ҳолда бирин-кетин ўқий бошлаган эди. У босма кўрсатмага келганда бирдан тўхтаб қолди. Кўрсатманинг биринчи пункти маҳаллий Совет ҳокимиятининг ҳар қандай номаъқулчиликлари ва қонунчиликнинг бузилишига қарши курашдан иборат бўлгани учун бу кўрсатма уни қизиқтириб қўйди.

Қанчалик ажабланарли, қанчалик ғалати бўлмасин, айнан шу нарса Пчёлкиннинг ҳаётини сақлаб қолди.

— Қўйворинглар, йигитлар,— деди атаман.— Аввал кўринглар-чи, жуҳуд эмасмикин, агар жуҳуд бўлмаса, қўйворинглар, тўрт томони қибла. Лекин энди ҳамма жойга бурнини тиқавермасин, бу ерда қорасини кўрмайлик.

Пчёлкиннинг яҳудий эмаслигига жуда тез ва қўпол тарзда амин бўлишгач, йигитлар, унинг орқасига тизза билан яна бир тепишди-да, сумкасини қоғозлари билан қўлига тутқазиб, қўйиб юборишди. Орқасидан: «Чоп студент!»— деб бақирди-ю, боши устидан бир неча марта ўқ ҳам узишди. Ўқлар мудҳиш хўмрайган март тонгини ёйсимон кесган ҳолда унинг тепасидан чийиллаб ўтиб кетди.

Бу ўткир учли, чўққайган ўқларнинг ҳар қайсиси адашиб, унинг бошига тегиши, уни парча-парча қилиб учуриб юбориб, Пчёлкиннинг ягона, такрори ва баҳоси йўқ ҳаёти деб ҳам аталган ўша, муҳаббат, гўзаллик ва шеъриятдан иборат илоҳий дунёни мангуга йўқ қилиб юбориши мумкин эди. Бу ҳаёт, бу дунё Пчёлкиннинг ўзиники ва бировларники бўлган, туғилган ва ҳали туғилмаган шеърлари ёки у ҳозиргина англаб етган Валемир Хлебников ва Николай Бурлюкнинг мана бу телбаларча сеҳрли сатрларидан иборат эди:

«Мана, интиқом зарб этилган сиймо қингир-қийшиқ йўллар билан бўлса-да, сузиб бораётир улкан бурж аро. Бош эса пичоқлар захридан чақа... Зулматдаги кўрkning шарпаси, бека! Ўзи вабога тенг бўлган малика! Йўқ, обкаш учиди турган челақлар чақа қилгани йўқ елкани ҳали. Осилиб турибди узун гажаклар гиж-жакчининг мунгли саси мисоли».

Ғайри табиий ўлим таҳдид қилиб тургандагина миёда мана шунақа девога сатрлар уйғониши мумкин!

«Ҳар ким ҳам сув ичар — ким стаканда, ким эса

соҳилда бедор, тун, ярим, тентираб баҳорги қуюқ туманда, шалолага босар чанқоқ лабларин. Юлдузлар кўринмас, ойдиндир лекин кумуш деворларга қулаган вулмат. Далада кўкламни тополмадим мен, лахтак кўпикларга дуч келдим фақат. Лекин... бир сас кесар туманни бирдан силкитиб толларнинг эгик бошини, ёлини ёйганча, телбалик билан келади бетоқат баҳор тошқини...»

Баёвгина Ватанининг музлаб, қорайиб ётган дала-лари ўртасида мангуга йўқ бўлиб кетиш хавфида, ҳаёти қил устида турган пайтдагина Пчёлкиннинг ҳаёлидан маъна бу сатрлар кечиши мумкин эди:

«Менинг кўҳна, қадимий ўлкам яланглиги, жарлари бўйлаб, ўрмонлари, гулзорлари, ҳам ҳайдалмаган ерлари бўйлаб, дарёлари, ботқоқларида, шовиллаган ўтлоқларида, қилмай нотинч кунларни писанд, секин, енгил хўрсиниш билан кезиб юрар тунлари узоқ қолдан тойган, бемор бир одам. Кўзларига босилган мудроқ баҳор тафтин уфурар ҳар дам. Тушиб тунги либосда сувга, дарё юзин чалпиб ўтади ва беҳосдан соҳилда қумга тақа изин солиб кетади».

Мен табиатни — юлдузлар, ўрмон, аёз, денгиз, тоғлар, шамол, ҳар хил одамларни тасвирлайман. Буларнинг ҳаммаси менинг бўёқларим. Лекин инсон даҳосидан яралган адабиёт, шеърят табиатнинг бир қисми эмасми? Мен нега ундан, унинг ёрқин бўёқларидан фойдалана олмас эканман, ахир ҳали мен юлдузларни қайта яратишим, сўзда гавдалантиришим керак-ку. Деҳий, девона шоирларнинг шеърлари эса аллақачон гавдаланган, тайёр,— уларни мангу табиатнинг бир қисми сингари ол-да, ўзингнинг эркин прозага қўшиб қўйвер!

...Унда албатта Пчёлкиннинг барча аҳтирослари, жумбоқлари, севгига доим ташналиги, шаҳарга қай-

тиш ва унга лаззат бағишлашга ваъда берган ўша қиз — «гўзал гражданка» билан висол интиқлиги ҳам бўлсин...

Унинг жонини олиш учун юборилган Азроил қора, қоғоз ва кул қанотларини мудҳиш силкиганича, баҳайбат аридай гоҳ юқорига кўтарилиб, гоҳ пастга тушиб, эгри-бугри тўлғанди-ю, мўлжалдан адашди...

«Қандай қўрққан эдим! Қандай қочгандим! Бирдан Эрмий ўзи пайдо бўлди-ю, олиб қочди мени ўраганча жим, муқаррар ўлимдан сақлаб қолди у».

Пчёлкин қоқилиб ва йиқилиб, бошига урилган жўхори пояларини синдирганича, сумкасини бағрига босиб, йўл-йўлакай кийимларини тўғрилаб, овчилардан қочиб бораётган қуёндай қочиб борарди. Босқинчилар тўдаси отлари тақаларининг овози узоқлашиб, ўчиб кетгунга қадар у шу тариқа чопиб кетди.

«Қумда қолган тақа изи».

Ниҳоят, оламга жимлик чўкди. У тирик эди-ю, лекин ўлик жони чўян ердаги жўхори поялари устида тирилишини кутиб ётарди. Унинг шунга ўхшаган бошқа бир жони кўп вақтдан бери Сморгонью яқинидаги батареяда ўлимдан қорайиб ётар, яна бир бошқа жони эса, тепкили терлама госпиталининг каравотида, Менделеевнинг элементлар жадвалига ўхшаш муқаддас Лама ёзувлари битилган будда ноғоралари шовқинида танаси билан азобли видолашарди.

Уларнинг ҳаммаси албатта қайта тирилади, чунки улар ўлмасдир.

Шитирлаган жўхори пояси устида қайта тирили-

шини кутиб, ялпайиб ётган жони билан видолашган, заиф танасида янги бир жон туғилишини ҳис қилган Пчёлкин бошқа ҳеч кимнинг кўзига кўринмасдан уезд шаҳрига етиб олиш учун қишлоқ ва хуторларни четлаб ўтиб, яшил ва қорамтир далалар бўйлаб кетиб борарди.

У зўр бериб аҳоли яшайдиган пунктларни айла-ниб ўтиб, қордек оппоқ похол ғарамлари, тошдай, сарғиш-каҳрабо донли жўхори бошлари устида тунаб, йиғим-терим даврида тасодифан қолиб кетган битта-яримта лавлаги топиб еб, икки кун деганда Балтага етиб олди.

«Ювинардим тунда ҳовлида, нур сочарди дағал юлдузлар. Туз сингари юлдуз нурида бочкадаги тўла сув музлар... Туздай эрир бочкада юлдуз, музлаган сув ҳам қорароқдир. Ўлим покроқ, кулфат — шўр, сертуз, ер ростгўй ва даҳшатлироқдир».

У Мандельштамнинг шу сатрларини такрорлагани-ча, пастига тушиб турган чексиз осмон остида, бо-ши узра қуюқлашиб, антрацит бўлагидай тобора оғир-лашиб бораётган, порох сингари кўкимтир булутлар остида ёлғиз ўзи гандираклаб, судралиб борарди.

Буларнинг барчаси — ғалати! — унга илоҳий маъ-но ва ғайри инсоний кўркка тўла, мислсиз инқилобий санъат асари сингари гўзал, улуғвор бўлиб туюларди.

Шўрлик, даҳшатдан бутунлай телба бўлиб қола-ёзганди.

Изғирин эсди. Қор ёга бошлади. Қор бўрони тобора авжига чиқиб, ер билан осмонни ажратиб бўлма-й қолди. У тўхтади. Назарида, гўё худо Саваоф одам-ларнинг ёлворишларини инobatга олиб, «юзлари даҳ-шатдан кўкариб, қаҳрли қошларин чимирди, ерга оқ уруғдан сепинг, деб бўронларга шу дам букюрди»...

«Қуршаган ваҳима, қорбўрон, Худойим, қаршингда мен танҳо. Ўламан, кетаман бенишон бу қорга кўмилган йўл аро».

Худо Пушкиннинг Пётр шаклидагина кўринарди: «Даҳшат қиёфали, сергак ва чаққон, худонинг қаҳридай бетимсолдир у». Пчёлкин бу даҳшатли қиёфани бўроннинг чўянсимон кўк ранги ҳамда қуюн билан янада бойитди, лекин барибир, қорга кўмилган йўл аро беному нишон йўқ бўлиб кетиши мустақил жаранларди.

Кейинчалик, — бундан кўп йиллар кейин, — мен Россиянинг ҳар даврда ҳар хил ном билан яшаган яккаю ягона ўлмас шоири, миллий даҳоси борлигига ишонч ҳосил қилган эдим.

Бизнинг давримизда ҳам шундайлар бор эди. Улардан бир нечтаси менинг хотирамда сақланиб қолган.

Ҳатто ҳаёти қил устида турган дамларда ҳам Пчёлкиннинг хаёлидан ўша аёл, «гражданка» бир зум бўлса-да, нари кетмас эди. У Пчёлкиннинг қалбини жароҳатлаган, энди бартараф қилиб бўлмайдиган бир гоё сингари, на кечаси, на кундузи тиним билмай уни таъқиб қилар, шундай нафаси сезилиб тургандай яқинлиги, асллиги, бутун вужуди ҳамда барча фазилатларининг мукаммаллиги билан унинг хаёлини банд этган, лекин шу билан бирга Пчёлкиннинг унга эришиш ташналигини қондиролмас эди. Чунки Пчёлкин уни бор эҳтироси билан севар, у эса — албатта — бу ҳақда ҳатто ўйлаб ҳам кўрмас, эҳтимол, уни аллақачон унутиб юборган бўлиши ҳам мумкин эди. Ахир улар бир-бирини «депеша зали» ва «шоирлар давраси»нинг ғала-ғовурида бир неча мартагина кўришган,

мана шу пайтларда ҳам бор-йўғи бир неча мартагина ҳеч қандай аҳамияти йўқ гаплардан гаплашишган эди, холос.

Шундай бўлса ҳам Пчёлкин уни — тобора кучлироқ, тобора шиддатлироқ — севарди, балки шундай туюляптимиқан, холос? У эса, узун қулоқчинлари иккита соч ўримидай кўкрагига тушиб турган мўйна телпагини кийганича, кечаю кундуз, ҳатто ажал шундай бостириб келган дамларда ҳам унинг қаршисида тураверарди.

Бир марта у телпагини ечганида, бошида яна бир телпак бордай бўлиб туюлган эди: унинг узун, қўнғироқ, қора сочлари экан. У бошини бир силкитиши билан телпак остида босилиб қолган сочлари ёйилиб кетган эди.

Пчёлкин унинг қандай кийимда эканини унутиб қўйган эди. У эгнига енглари ҳаддан ташқари узун солдатча қавима куртка кийган,— мармардай оппоқ тирноқлари анча нотекис, дағал қилиб олинган кичкина, қорача қўлининг бармоқлари чиқиб турсин учун енгини қайириб қўйган эди,— нозиккина, лекин бақувват белини серҳалқа офицер камари қисиб турар, эски мовут юбка тиззасини зўрға бекитган, оёғида солдатча қора обмотка ва болаларникидай кичкина, тугмали бошмоқ бор эди шекилли.

У қорачадан келган, жилосиз, лекин чиройли, кўзлари бир оз маъюсроқми, ҳар ҳолда анча ёввойироқ; маъсум ёноғида кўкиш порохдек кичкина холи бор; эҳтиросли, шу билан бирга бокира ва айёр кўринадиган оқиш лабининг устида сезилар-сезилмас қорача туқлар кўриниб турар эди.

Ана шу сузиб бораётган лаблар ҳар доим Пчёлкиннинг кўзи олдида турар, тушида ҳам, ўнгида ҳам, киши ҳеч қониқмайдиган сўнгсиз бўса сингари, унинг лабларига яқинлашар, яқинлашиб чўзилар, чўзилаверар эди.

Пчёлкин биринчи марта уни шу ҳолда кўрган эди. Кейин унинг тапқи қиёфаси бир оз ўзгарди. У қишда ичтерлама ёки қайтармали терлама билан оғриган шекилли, озиб кетган ҳолда «депеша зали»да қайта пайдо бўлиб, қулоқчини узун телпагини ечганида, боши пўсти арчилган ёнғоқдай бўлиб қолди: сочи қирилган, касалхона саргарошининг машинкаси юрган нотекис издан ора-сира кичкинагина бошининг оппоқ териси кўриниб турарди. Унинг қулоқлари бошига нисбатан анча катта, биттасига эса бўёқ чапланиб қолган эди.

Унинг губчеканинг маъмурий-хўжалик бўлимида машинистка бўлиб ишлаши, губерния маориф бўлими ҳузуридаги совет партия мактабига қатнаши ва Москвадаги Свердлов университетига киришга тайёрланаётгани маълум эди.

Адабиётдан билимини чуқурлаштириш учун бўлса керак, у ҳафсала билан ҳар куни пропагандист ва ёзувчилар қатнашадиган «шоирлар давраси» билан Югрозанинг «депеша зали»га қатнарди. У доим бир ўзи келар, олий табақага мансуб одамдай, олдинги қаторда мустақил ва бир оз ижирғанган қиёфада ўтириб шеър ва ҳикояларни тинглар, лекин юзига ҳеч қандай ифода қалқиб чиқмасди.

— Гражданка, сизни бу ерда анчадан бери кўрман,— деди унга бир куни Пчёлкин.— Сиз шеърининг мухлиси бўлсангиз керак, а? Ёки эҳтимол шоирларнинг мухлисидирсиз?

— Мен бу ерда ўзимнинг умумий савиямни оширяпман,— жавоб берди у.

— Савиянгиз оширилишга муҳтожми?

— Албатта.

— Менинг шеърларим-чи, сизга ёқадими? — жиддий, лекин бир оз ишва билан сўради Пчёлкин.

— Ёқади,— жўнгина жавоб берди у.

— Бошим осмонга етиб кетди. Узим-чи?

— Ўзингиз ҳам.

Бу иқдор бирданига Пчёлкиннинг у ҳақдаги, маҳаллий Теруань де Мерикур, ўзини инқилобга алоқадор санайдиган чаён аёллардан бири, майда буржуазия богемасидан, нафратланадиган, муҳаббатга енгил-елпи муносабатни тан олмайдиган қуп-қуруқ партия ходими, деган тасаввурини парча-парча қилиб ташлади. Лекин ҳазиллашиб айтган гапларига унинг лаққа туша қолганидан Пчёлкиннинг бир оз ҳафсала-си пир бўлиб, уни ўз мухлислари сафига қўшиб қўйди-да, анча совиди. Бу ғалаба қўлига жуда енгил киргандай туюларди. Лекин Пчёлкин ундан бутунлай бош тортгани йўқ, фақат яқинлашиш лаззатини бир оз чўзиш ниятида, у билан чуқур танишишни бир оз орқага сурди, холос.

— Ўйлайманки, сиз шоира бўлмасангиз керак?— сўради Пчёлкин беписандроқ.

— Ўйлайверинг,— жавоб берди у. Мана шу лаҳзада Пчёлкин, ниҳоят, унинг юзидаги энг муҳим латофатни: қорача ёноғидаги порохнинг бир донасидай кўкиш-мовий, кичкинагина холни пайқаб қолди. Бу хол унинг, сираям ўғил болага ўхшатиб қўймаган, қайтанга аёлларга хос назокатини баттар таъкидлаб турган сочи қирилган бошига жуда ҳам ярашиб тушган эди.

— Эҳтимол, сиз билан тезда кўришиб ҳам қолармиз,— деди Пчёлкин яна беписанд.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— жавоб берди у Пчёлкиннинг кузатиб қўяман, демаганига ажабланиб.

— Салют ва қардошлик!— деди Пчёлкин қўлини боши узра кўтариб.

У жавобан табассум қилиб қўйди.

Пчёлкин ўзини ғолиб ҳис қиларди. Лекин кечаси, олов ёқилмаган, деворидаги гулқоғозлар қировдан ол-

мосдай ялтираб турган уйдаги сим каравотда бирдан уйғониб кетди-ю, бемаъни иш қилганини англади. У сира хаёлидан кетмас эди. Гапни олиб қочмасдан, темирни қизигида босиш керак эди. Пчёлкин хаёлан уни оғушида кўрар, у билан ўпишар ва олдиндан шеър тўқир эди:

«Итоаткор гижжакнинг титроқ пардаларидай но-вик, момиқ қўлингни узатган дамларингда табассум атиргулин куйлаган боларидай камонча қатъиятин кўраман лабларингда».

«Табассум атиргули», Пчёлкиннинг дўсти Юрий Олешанинг бисотидан ўмарилган эди албатта.

Пчёлкин унинг табассумининг оқ атиргулини кўриб турар, кичкинагина хол эса, ана шу атиргул устида учиб юрган каттакон боларига айланган эди. Ахмоқ! Мунақа, тасаввур қилиб ўтириш ўрнига унинг ўзидан лаззатланиши мумкин эди-ку.

«Баъзи шоирнинг иши,— шеър тўқишда давом этарди Пчёлкин ёстиқларга қиров қўниб қолган муздай уйнинг зулмати ичида,— санаб юрак уришин, сўнгра, «бўса куйлар» деб ёзиб, қайнаб-жўшмоқдир. Йўқ, аслида у эмас, эҳтиросга яраша ифода тополмаган доно шоир хушбахтдир».

Пчёлкин ўз эҳтиросига яраша ифода тополмас, шунинг учун вақтнинг бемаҳаллиги ва қамал ҳолатига қарамасдан, унинг олдига югуриб боришга тайёр, лекин унинг адресини билмайдигина эмас, қатто исмини ҳам сўраб қолмаган эди.

Пчёлкин бошқа ухлай олмади. У, бир вақтлар, ўн тўққизинчи асрда Пушкин номи билан яшаган шоир кишини қўрқитадиган бир идрок билан «қалбим жароҳатисан» деб номланган туйғуни кечирар эди. Ҳа,

айнан жароҳат. Унинг қалби аллақачон жароҳатланган, заҳарланган эди. Бу жароҳат тобора газак олиб борарди. Пчёлкин бу жароҳатдан бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмас эди. У Пчёлкиннинг қаршисида, барча ўй ва истакларига ҳоким, кўзларидан ойникидай ёғду сочиб, собит туриб олган эди. Пчёлкин янги учрашувга қадар қандай қилиб чидашини тасаввур ҳам қилолмасди. Лекин эртаси куни унга зудлик билан уездга жўнаш ҳақида буйруқ берилди. Хаёлига бу буйруқдан бош тортиш ҳақида фикр келиши ҳам мумкин эмас эди, чунки ўша пайтдаги ҳар қандай топшириқ Муқаддас Инқилобий Бурчни адо этиш бўлиб ҳисобланарди.

Инқилобнинг ўзи одамларнинг тақдирини ҳал қиларди.

...Пчёлкин атрофни оппоқ қилиб, юзга чимчилаб урилаётган, чирпирак бўлиб айланаётган қорбўрон ўртасида турарди. Кечаси билан йўлсиз, тахминан юриб, қандайдир бир қишлоқнинг орқа томонидан чиқиб қолди. У бутунлай ҳолсизланган, устини қор кўмган чета деворнинг тагига ётиб, рафлат уйқусига кетишга тайёр эди. У, бирон нарсани ўйлашга ҳам қурби етмай, чироқ ёниб турган бир деразани тақиллатди. Уйга кирган заҳоти олтинсимон, оташ нафас чиқараётган печка ёнига тўшалган қуруқ жўхори барглари устига ўзини ташлади-да, ўликдай қотди-қолди. Эртаси куни анча кеч уйғонганида, деразадан кўк-ламдагидай тиниқ осмон кўм-кўк бўлиб кўриниб турарди. Кейин маълум бўлишича, у барча ойналари ва черков устидаги хочлари қуёшли ғуборда шаффофдай кўриниб турган Балтадан бир неча верстгина бериди тўхтаган экан.

Ҳовлида, ҳиди бурунга нашатир спиртиникидай урилаётган гўнг уюмлари орасидан оқиб ўтган ариқча

ойнадай ялтираб, қоронғиликка ўрганган кўзини қамаштирар, нам қора тупроқ ҳиди анқир, узоқдан черков қўнғироқларининг овози эшитилар эди.

У шаҳар чеккасига етганида кимхоб черков байроқлари кўтарилганини кўрди. Бу ғалати маросимда уезд муассасаларининг қизил байроқлари ҳам бор, диний қўшиқлар орасида духовой оркестр товушлари ҳам эшитилиб қоларди.

— Бугун қанақа байрам? — сўради у елкасида ярми ўралган чўчқа ёғининг катта бир бўлагини кўтариб келаётган хотиндан.

— Байрам эмас, — жиддий жавоб берди хотин. — Шўролар черков билан бирга ўша қаҳрамон қизил полни, яна, билмадим, иккитами, учтами озиқ-овқат йиғувчи аскарни дафн қиляпти. Яна, тақсир Заболотний тўдаси Ожила қишлоғида ўлдириб кетган одессалик қандайдир бир идора ходимини ҳам, дейишади. Нима, эшитганингиз йўқми?

— Эшитганим йўқ, — дами ичига тушиб жавоб берди Пчёлкин.

— Вой, бун қаранг-а! Эрталаб Қизил Армия кийимини кийиб келишибди-да, ётган уйларида олиб чиқиб отиб ташлашибди. Ўзлари шу заҳотиёқ орқага, Днестрдан ўтиб, нариги томонга, Руминияга қайтиб кетишибди.

Шаҳар устида дафн жомининг товуши — қўнғироқлар кишини зериктирадиган даражада танаффус билан ля-бемоль ҳавосида жарангларди, — кезиб юрар, духовой оркестр тактлари, мис карнайларнинг оғир хўрсиниши, турк ногораси зарбаларига аралаш дафн қўшиғи эшитилар, қатрон гиёҳли бухўрнинг чучмал ва ўткир тутуни димоққа урилар, Пчёлкин эса шеър билан тўла сафар ҳалтасини кўксига босганича, ўзининг дафн маросимида қатнашаётгандай, беҳол турар эди. У Одессанинг «Известия»сида журналист¹

шоир Пчёлкиннинг жанговар постда ҳалок бўлганлиги ҳақида телеграмма босилиб чиққанидан, отаси, қария Пчёлкин тахта ёнида туриб, сирач билан ёпиштириб қўйилган газетадаги телеграммани ўқиб, аввал қўллари худди сузаётгандагидай ҳаракатлантириб, тротуарга ўтиргани, кейин эса юзини уйнинг девори томонга буриб, ухлашга ўнғайроқ бўлсин дегандай, оёқларини букиб ётганидан, ётаётганида юпқа қўймоққа ўхшаб букилган, ўртасидаги чарм жияги терлайвериб ранги ўчиб кетган, эски мансабдорлар киядиган, лекин нишонсиз фуражкеси учиб кетиб, бошидаги қизариб турган кал жойи очилиб қолганидан, қоп-қора қанотларини силкитиб, ўз вақтида етиб келган ажал фариштаси унинг жонини уста дантист сингари тез ва оғритмасдан суғуриб — суғуриб ҳам эмас, қонли қўлини айлантириб, бураб чиқариб — олгани ва унинг танаси секин-аста, ҳузур билан совий бошлаб, ниҳоят, атрофдаги ҳаво ва лава тахтачалари терилган тротуардаги ҳароратга — Цельсий ҳисоби бўйича ўн беш даражали ҳароратга тенглашгани, бундан кейин ҳам атрофидаги муҳитнинг — касалхонанинг қабулхонаси, шаҳар ўликхонаси, олов ёқилмаган бўм-бўш черков ва ниҳоят коммунал бўлимдан қўшнилarga бепул берилган қизил тобут устига уйилган қабристон тупроғининг ҳароратини ўзлаштира борганидан беҳабар эди...

Унинг ўғли дафннинг учинчи куни деганда — ҳали ҳеч нарса билмасдан — командировкадан қайтиб келиб, воқеадан хабар топди-ю, даҳшатга тушди. Мана ҳозир у қаршисида очилган ўлимнинг тубсиз қаъри олдида қандайдир бир даҳшат билан, мустақиллик, эрк, етим қалбнинг сирқираши ва отасига нисбатан кечиккан меҳр ҳисси билан қоғоз гулдан тўқилган, сариқ коленкор лента билан ўралган, яна ўша коммунал бўлимдан текинга олинган, газета ҳарфларидан

терилган ёзувли икки-учта гулчамбар остида чўка бошлаган тупроқ уюми — қабр олдида турибди.

Бу янги қабрнинг ёнида тепасида қайин рангида бўялган, самоварнинг мўрисида пайванд қилингандай темир хоч, мрамарга ўхшатиб бўялиб, қора босма ҳарфлар билан онасининг исми ёзиб қўйилган харсанг тош турган эски қабр ҳам бор эди.

Шу ернинг ўзида, Пчёлкин кўрмаган буваси ва бувисининг зўрға билиниб турган қабрлари устида ҳам ҳар томонга қийшайган дуб хочлар қорайиб турарди. Пчёлкин онасини ҳам унча яхши эслолмасди, унинг тасавурида онаси ҳар доим патли шляпада, мулойим, лекин нигоҳи бошқа ёққа қараб тургандай, музлаган, жиддий қиёфада пайдо бўлар, ўлганидан кейин унинг йўқ бўлиб кетганига ақл бовар қилмас, ҳар доим тупроқ тагидаги торгина тобут ичида белида кит мўйловидан тўқилган корсет, эгнида этаги попукли узун муҳайр қўйлак, оёғида гулдор туфли — хуллас, қунт билан кийинган, муз пешанасида қоғоз тасма турган аёл ётгандай бўлиб туюлар эди.

У ерни бўйлаб қолган, янги туғилган қабристон майсаси орасида, азобли бир ачиниш ва меҳр, энг муҳими, отаси олдидаги оқлаб бўлмас гуноҳларининг тоши остида турарди. Ахир, у отасини ўзи билмаган ҳолда, бутун умри бўйи: қизамиқ чиққанида ҳам, бўлма бўлганида ҳам, қизилча чиққанида ҳам, денгизда узоққа сузиб кетганида ҳам, неча марталаб ўлдирган эмасмиди. Урушда унга тегмай ўтиб кетган ҳар бир ўқ, ҳар бир снаряд парчаси отасига тегиб, уни соат сайин, секунд сайин минг марталаб ўлдирган, немисларнинг заҳарли, бўғадиган фосген гази уни ҳар кеча заҳарлаб, хлорциан ҳақидаги тасаввурнинг ўзи ўпкасини емириб, охири қон тупуришгача олиб келган эмасмиди... Отаси мана шундай, кунига минг ўлиб, минг тирилган пайтда, у, — унинг ўғли — бу нарса-

ларни хаёлига ҳам келтирмай, Ҳалим ҳақида Ҳйлаб ҳам кўрмасдан, Ҳз билгича яшаган, ҳаётини аяб Ҳтирмай, неча марта лаб Ҳлимга тик бориб қайтган, шу билан бирга, туғилиб, яшаши насиб қилган мана шу ҳаёт, уруш ва Инқилоб даврининг мислсиз буюклигидан лазлатланиб юрган эди.

У бошини эғиб, сарғиш ва қора тупроқ тагидаги чеккалари гажимли тобутни ва отасининг киприклари қорайган, бир оз чўккан юзи устида турган ноқулай, тунука «Фаластин бутоқлари» қоқилган қоқоқни аниқ кўргандай бўлди.

У дунёда ёлғиз Ҳзи қолган, ғалати, нафасни бўғадиган эрк туйғусини ҳис қилар, бу туйғу кишини Ҳна, Ҳз эркига қўймайдигина эмас, аксинча, у шу пайтга қадар тасаввур ҳам қилиб кўрмаган даҳшатли бир алам билан ерга қапиштириб қўяр эди. Лекин, барибир, бу ҳақиқатан ҳам эрк эди, унинг тўла — мислсиз даражадаги — эрка айланиши учун уни отаси билан боғлаб турган ҳамма моддий нарсадан ажралиши, халос бўлиши керак эди. Ҳамма нарсани йўқотиш керак эди. Отасига меҳридан бўлак ҳамма нарсани. Меҳрни йўқотиб бўлмас эди.

Отасининг, ҳатто деворга ёпиштирилган гулқозларидан ҳам чолнинг ҳар хил ҳидлари Ҳрнашиб қолган, димиққан, қаровсиз хонасида тўсатдан бошига анъанавий қамоқ, лекин эғнига совет даврининг толстовкаси кийган, емирилган эски дунё харобалари тагидан чиққан икки чол—эски буюмларни сотиб оладиган кишилар пайдо бўлди-да, марҳумнинг кийилавериби титилиб кетган мовут шими, жужунча ниджаги, таг чарми ейилиб тешилаётган деб қолган, илмоқли, ингичка учли ботинкасини ёруққа солиб кўргач, тўшаб қўйилган бўз мато устидаги уюмга ташлаб, унинг бор

мулкени баҳолай бошлади. Бу ҳол — шиддат, жонжаҳд ичида юз бераётган мардона бир ҳол, ўз-ўзини ёндириш лаззати эди.

Пчёлкин бегона одамдай, эшикка суянганича тамаки чекиб турар, унинг ҳали боланикидай ёноқларидан кўз ёшлари қуйилар, рўпарасида тубсиз жардай пайдо бўлган тўла-тўкис эркнинг юракни қийма қиладиган лаззати томоғига тиқилган ҳолда, у бўз мато устидаги уюмга келиб тушаётган ҳар хил нарсага: тақир-туқур шахмат тахтасига, сарғайиб кетган ёқалар ва «композиция» деб аталган енг учларига, манишкаларга, ўртасида пашшалар қотиб қолган сиёҳдонга, жез қистирғичли оилавий бахмал альбомга, катталаштириб, қора ёғоч чорчўпга солиб қўйилган онасининг суратига қимир этмай қараб турарди. Ҳа, у онасининг суратини ҳам бериб юбораётган эди! Унинг ҳеч нарсаи қолмаслиги керак! У янги ҳаётга ҳамма туйғу ва буюмлардан халос бўлган ҳолда кириши керак!..

Мен шу ерда Пчёлкин билан видолашман...

«Аниқларми ҳижрон даражасини айрилиқ сўзини эшитган одам. Хўроз қичқириви англатар нени қалъа тепасида олов ёнган дам, янги ҳаёт тонги отаётганда...»

Янги ҳаёт тонги отаётган дам... Янги ҳаёт тонги отаётган дам... Янги ҳаёт тонги отаётган дам...

Ўзимга катта қизиқиш ва ҳатто шавқ билан қараб турган назарларни ҳис қилган ҳолда «депеша зали» саҳнасига чиқдим-да, янги шеърларим ўрамини столга ташладим. Кейин саҳнанинг олдига келиб, ёддан шеър ўқий бошладим. Бутун умидимни тиккан ма-на бу:

«Кечикиб отган тонг ҳам бизни битта оғушда қўша-
лоқ ҳолда топар», —

сатрига келганимда, овозим виолончелникадай эшилиб кетди. Лекин барча ҳаракатларим бекор: у менинг кечамга келмаган эди.

— Афсус,— деди менга саҳна орқасида шоир дўс-
тим Э.,— сен уездда қишлоқ мухбирларини жалб қи-
либ, душман тўдалари билан жанг қилиб, шалвираган
япроқдай тентираб юрган пайтингда маъшуқанг ду-
минга хода боғлаб кетди. У ҳозир, аввалги олифта-
лигига қарамасдан, шаҳар транспортини йўлга қўйиш
учун терлаб-пишиб, губтрамотада ишлаётган ўша
Петька Соловьёв билан юрибди.

Э. гапини тугатди-ю, синиб тушган битта тишининг
ўрнидан тупук сачратиб, заҳарли тарзда вижиллаб,
менинг муваффақиятсиз ишқий савдом хусусида ёз-
ган анчагина беодоб эпиграммасини ўқиб берди.

Мен шу куниёқ уни қизил денгизчилар клуби рў-
парасидаги Фельдман бульварига кўрдим. Уни найнов
Петька Соловьёв қўлтиқлаб олган эди. Петька Со-
ловьёвни мен шу пайтгача асосан узоқдан билар, уни
Ришелье гимназиясининг энг яхши теннисчиларидан
бири, деб эшитган эдим. Бир марта гимназиянинг спорт
майдончасида курткасининг иккинчи тугмасига тен-
нис ракеткасига ўхшаган ҳалқа тақиб олган,— жуда
чиройли ва башанг ҳолда,— ҳам кўрган эдим. У
урушда тўпчи эди. Ҳозир эса эгнига толстовка, оёғига
ёғоч таг чармли шиппак кийган ҳолда, менинг собиқ
маъшуқамни қўлтиқлаб олиб, унга мулойим эгилганча
келарди. Қизнинг қўлида бир даста дарслик, ўзидан
анча баланд Петька Соловьёвга бўйинини бир оз чў-
зиб, шўх табассум билан қарар эди. Уничг қоп-қора
қийиқ кўзларида сирли равишда ой нури чарақлаб
кетгандай бўлди. Мен уларга етиб олдим-да:

— Саомайкўм...— дедим.

— Саомайкўм...— деди Петька мени таниб ва қўлини кеккайиш билан нишонсиз тўпчилар кепкасига қўйиб.

Қиз бахт ва муҳаббатдан ёришиб турган юзини мен томонга бурди.

— Салют ва қардошлик, гражданка!— дедим мен қўлимни кўтариб у билан саломлашар эканман.— Қалбингиз ҳавойи бўлиб чиқди-ку!

У кўзини сузиб, қовоғини уйди, иягини қайсарлик билан қимтиди-да, «ўзингдан кўр!» демоқчи бўлгандай, болага ўхшаб менга тилини чиқариб кўрсатди... Шу лаҳзада бирдан мен у н и т а н и д и м.

Бу — бир пайтлар Ковалевский дачасининг шағал йўлкасидан Бунин иккаламизнинг ёнимиздан ўтиб кетган матрос кийимидаги қизалоқ, кейин, орадан бир неча йил ўтгач эса матрослар тўдасида Князь кўчасидаги хос уйга бостириб кирмоқчи бўлган, ҳозир эса совет партия мактабида таҳсил кўраётган, мен бундан кўп йиллар кейин ҳам ҳаётимнинг ҳар турли онларида: аввал ўрта яшарлигида, кейин кексароқ ва ниҳоят қирқ даражали Урал қишидаги ярқираб турган буғу шохлари ҳамда ўрмон бўлиб кетган Магнитогорск мўриларидан қўйларга ўхшаб ўрмалаб чиқаётган рангдор тутунлар орасида, бутунлай кекса кампир ҳолида бир лаҳзагагина учратадиганим— ў ш а эди.

У мендан юзини ўгириб, жингалак сочли бошини Петька Соловьёвнинг кўксига қўйди. Улар Фазини деган рассомнинг Матиссга тақлид қилиб ишлаган баҳайбат плакати — броненосецларнинг тумшуги кўриниб турган тўқ кўк денгиз фониде кенг почали шим кийиб, белига маузер осиб олган иккита инқилобчи матрос сурати ёнидан ўтиб, бурилишди-да, ЯМЖ-

нинг — Ягона Матлубот Жамияти — ошхонасига кириб кетишди. Эҳтимолга кўра, улар у ерда талон билан овқатланишса, яъни устига бир неча томчи яшил машина мойи томизилган қуруқ арпа шавласидан бир плитадан еб, бир кружкадан сабзи чойи ичишса керак.

Юрагимни бир зумда ўтли эҳтирос, рашк, қайғу қуршаб олди-ю, лекин қандай қуршаган бўлса, ўрнини бошқа эҳтирослар, бошқа муҳаббатга бўшатиб бериб, шундай тез ўтиб ҳам кетди.

Мен унинг исмини ҳам билолмай кўздан йўқотдим.

Петька Соловьёвга келсак, у офицерлик пайтида бир аксилинқилобий фитнага аралашган экан, афиша ёпиштириладиган тахтадаги отиб ташланганлар рўйхатида унинг ҳам номини ўқидим. Ўша пайтда кенг тарқалган Вертинскийнинг «Уч ёш бачча тарк этди жонажон қиргоғини» деган сентиментал қўшиғи оҳангида қамоқхонадаги қандайдир бир қизиқчи тўқиган лапар ҳам, эҳтимол, Петька Соловьёв ҳақидадир.

«Уч нусха қамоқни этаётир тарк: эсер, олибсотар ҳамда офицер. Учаласининг ҳам кўзи ёшга гарқ, қайдадир машина қилади тир-тир».

(Ўша пайтда маҳбуслар гаражда отиларди.)

«Бирини озод бўлиб кетмоқда буткул. Гараждан ҳам ўтди у омон-эсон. У давлат содаси қилган экан пул, кимнингдир файтонин ҳам сотган экан. Бошқаси гаражга йўл олаётиб жилмайиб қўяди ўзича мамнун. Серғалва оламдан хилватда ётиб, қоғозларни пулга чаққан у бутун. Учунчиси эса штабс-капитан. У га-

раж томонга юриб борар тунд. Наган дарча очди пешанасидан, Врангель хизмати, жосуслик учун. Штабс-капитанлик даъво қилса ким, мана бу гаражга марҳамат қилсин!»

Барибир, унинг исмини билмаганим менга азоб берар эди.

...Исмсиз гул бўйлаб ўрмалаб бораётган чумолига менинг гулга тегиб турган бармоғим гулнинг давоми бўлиб туюлади шекилли, у бармоғимга ўрмалаб чиқади, кейин денгиз сувидан шўрлаб кетган яланғоч қўлимга ўтиб, туклар чакалагига кириб кетади, панжачалари қуёшда куйган теримнинг ҳароратини сезади-ю, барибир бу майда белгилардан менинг баҳайбат, мураккаб вужудимни, унинг сирларини, минглаб ва миллионлаб асаб тугунлари, кўрадиган, ҳид биладиган аъзолари, мия марказлари — хуллас, менинг яхлит ўзимни бир санъат асари, шахс, ҳеч бир такрори йўқ унсур, галактика сифатида бутунисича тасаввур қилолмайди. У менинг нима деб аталишимни, исмимни ҳам билмайди. Бу нарса унга азоб беради: мен унинг учун бирон-бир ҳаётий мақсад ёки бирон-бир ғоядан маҳрум, гавдалантирилмаган буддаман, холос.

Мен баҳайбат олам вужудининг сертук қўлида ўрмалаб юрибман, лекин мен чумолидан ҳеч бўлмаганда: нота белгисига ўхшамаганлигим, менинг ҳаёлим борлиги, мангуликни мангулик деб, вақтни эса,— гарчи нималигини билмасам ҳам,— вақт деб атай олишим билан фарқ қиламан.

Мен ўзимдаги ҳар қандай ғояни кўриб, ушлаб бўладиган нарсага, бадий образга айлантира оламан. Албатта, бу иш, доимо жуда сермашаққат келади,

лекин бу машаққат менинг образ ярата олмаслигимдан эмас, гоёнинг, гавдалантирадиган нарсанинг йўқлигидан туғилади.

Аммо уни гавдалантириб, унга исм бериш фикри қамраб, ана шу истак эҳтироси ёндирган юракнинг бахтиёрлигини кўрсангиз эди...

Ниҳоят, менинг ўзим унга исм қўйдим: Клавдия Заремба. Ҳа-ҳа, худди шундай: Клавдия Заремба. Ёки Зарембоми?

Мени у ҳақда, ҳатто яхшигина таниш ҳам бўлмаган, балки ўйлаб чиқарилган аёл — Клавдия Заремба ҳақида ёзишга ундаётган нарса нима? Умуман, ёзиш, тўқиш, ўйлаб чиқариш одатимми? Бундай деб ўйламайман. Юрагимга ҳар доим ташқаридан таъсир қилаётган турадиган миллионлаб сезиларли ва сезилмас қўзғатувчи унсурлар гоҳида бирдан даҳшатли бир қайсарлик билан уларни қандайдир моддий, ушлаб кўрса бўладиган нарса сифатида гавдалантиришимни талаб қилиб қолишади.

Инқилобнинг дастлабки йиллари қаҳрамони бўлган ёш аёлнинг қиёфасини чизишга мажбур қилаётган бу қатъий талаблар қаёқдан пайдо бўляпти?

Уша йилларда Сергей Ингулов ёш ёзувчиларни сюжет йўқ, қаҳрамон йўқ деб, Инқилоб ҳақида ёзмай, бир четда жим туришда айблаган эди.

«Ҳа,— деб ёзган эди Ингулов Харьковнинг «Коммунист» газетасида,— бу қаҳрамон инқилоб даври адабиётида Тургеневнинг Еленаси, Гончаровнинг Верочкиси, Чеховнинг Елена Павловнаси ўрнини босадиган қаҳрамон эмас. У давримизга мос эмас, лекин у мана шу даврдан чиққан. Шунинг учун ҳам у ҳақда гапириб бермоқчиман». Кейин эса хатарли инқи-

лобий фитнани фош қилишда губчека органларига ёрдам берган совет партия мактабининг талабаси, ёш коммунист қиз ҳақида гапириб берган эди. Фитначи ташкилотни қўлга олиш учун унинг сафига губчеканинг ўз одамини киритиш керак эди. Ташкилотнинг бошида ёш врангелчи штабс-капитан турар, ишни унинг ўзидан бошлаш керак, аммо бу жуда қийин эди. Офицер ҳаддан ташқари аҳтиёткор, ҳеч ким билан танишмас, ташкилотнинг ўзида ҳам ишга ўзи жалб қилган бир неча офицерлар билангина алоқа қилар эди. Лекин у ўзида бир неча кундан бери кўчада ва ЯМЖ ошхонасида учратаётгани қиз билан танишиш истагини енгадиган куч тополмаган. Заифлигига йўл қўйиб берган. Қиз билан танишган. У қизнинг кимлигини билмаган, қиз унинг кимлигини. Қизни губчекага чақириб, танишган одамнинг кимлигини айтишган ва уни ўзига мафтун қилиш ҳақида буйруқ беришган. Топшириқ ошиғи билан бажарилган: қиз уни ўзига мафтун қилибгина қолмасдан, ўзи ҳам унга ошиқу беқарор бўлиб қолган. Буни ўзидан ҳеч нарсага қарамасдан ишни охиригача олиб боришга сўз олган губчеканинг махфий-оператив бўлими мудиридан ҳам яширмаган. Қиз уни шоширган. Бу қийноққа ортиқ чидай олмайман, деган. Лекин ташкилотнинг фақат бошинигина эмас, думини ҳам қўлга олиш керак бўлганлиги учун фитнани тугатиш анча чўзилган. Қиз ўзининг партиявий инқилобий бурчини қатъий адо этган: бирга ҳибсга олинганларига қадар бир зум бўлса-да, ошиғини кўздан қочирмаган. Ёнма-ён камераларда ётишган, деворни уриб гаплашишган, бир-бирларига хат ёзиб чиқаришган. Кейин у отиб ташланган. Қиз озодликка чиққан.

«Эркак ва аёл ёзувчилар,— ҳайқирган эди Ингулов,— трагиклар ва шоирлар, акмеистлар ва неоклассиклар, бизга кимлар ҳақида гапириб берайсиз?

Сизлар санъаткорсизлар, демак, синфлар эмас, табақалар эмас, гуруҳлар эмас, инқилобдаги айрим одамларнинг инқилобий турмуши, ҳаётини идрок этмасликларингиз мумкин эмас...»

«Шоир ва шоиралар, сиз Данте ва Беатриче муҳаббатини куйлай олгансиз-ку, наҳотки штабс-капитан билан совет партия мактаби талабасининг фожiona муҳаббатини тасвирлаш қўлингиздан келмаса?»

«Нега жимсизлар ахир?»

Ёши мендан каттароқ бўлган ўртоғим ва дўстим Сергей Ингуловнинг соғлом, хом гўшт рангидаги, бағбақаси помидорга ўхшаб осилган сержаҳл юзини ҳозир ҳам кўриб тургандайман. Унинг — подпольечи большевик, содиқ ленинчининг кўзига ойналари қалин, гардишсиз пенсне тақилган, Аркадий Аверченкога бир оз тақлид қиладиган маҳаллий фельетончиникига ўхшаш лаблари истеҳзоли қимтиниброқ турган, шу билан бирга, ўша унутилмас йиллар алангасида тоблангандай шиддатли, ҳатто бир оз хайбатли, шафқатсиз юзи шундоққина кўзим олдида турибди.

Лекин вақти келиб, ўлим фариштаси уни ҳам аямади: ўзининг қора шойи либосининг қатларини ёзиб, унинг устида қанот қоқди-да, ҳатто тўхтамадан, ёниб турган юрагини юлиб олиб кетди.

«У, партия мактабидан чиққан бу қиз ким эди ўзи?» — деган саволига жавоб олиб улгурмаган одамнинг ялпайиб ётган жонсиз танаси ерда — қаердалиги ҳам номаълум! — қолиб кетаверди.

...Қуёш қиздирган гулнинг борса-келмас ўзаги сари йўлини тўсиб турган ички аъзоларини қаноти

билан енгилгина қайирганича, дағдаға билан жавраган ари бағрига ўрмалаб кириб бораётган бигнония гулидек алангаланган ўша жазирама июль кунда ечимни кутиб ўтирганида, у кўнглидан нималарни кечирди экан.

Бутун шаҳар — унинг бўм-бўш тош кўчалари, ҳаракатсиз, сокин денгиз, акацияларнинг парсимон япроқлари, сувсиз фонтанлар, порт маёғи,— ҳаммаси, ичкарасида бугун кечқурунга атаб нимадир тайёрланаётгандай, бошқа ҳамма иморатни босиб, оталик қилиб тургандай баҳайбат кўп қаватли бино, хуллас, бутун шаҳар қуёш аямай оташ пуркаб турган мана шу соатларда гўё қайтадан туғилган гулнинг ичига бутунича кириб олгандай эди.

Клавдия Заремба б у н и н г қандай бўлишини аниқ билмасди. Лекин унинг ўзи бу бинодаги камералардан бирига солиб қўйилган, атрофда, унинг шундай яқингинасида содир бўлаётган ҳамма нарса эса унинг тахминларини мутлақ ҳақиқатга айлантириб қўяётган эди.

Бигнония гулининг яна битта: текола деган исми бор эди.

Клавдия Заремба бу уйни бошидан охиригача: барча кўча эшиклари, яширин зинапоялари, пастқам жойларигача биларди.

Бу уй яқингинада — инқилобга қадар — парк рўпарасидаги қисман шаҳар ташқарисига қарайдиган кўчага жойлашган қандайдир акционерлик жамиятининг янгигина, машҳур даромад уйи эди. Бу уйда беш, олти, ҳатто саккиз хоналик тўрабоп, қимматбаҳо квартиралар ижарага қўйилар, уларда бой оилалар истиқомат қилар, ҳамма қулайликлар: ванна, сув би-

лан ювиладиган ҳожатхона, газ, лифт, ҳовлида ошхона ва гараж, гулзор, доира ҳовуз, мрамар скамейкалар, майсазорлар ўртасида япон мажнунтоллари, тобланган темир панжара дарчасидан электр чироқлари кўзни олмайдиган даражада заиф нур сочиб турган кўча эшикларига олиб борадиган асфальт йўлаклар муҳайё эди.

Ҳозир бу уйнинг ҳамма эшикларида алоҳида вазифага эга бўлган қисмнинг посбонлари: хитойлар, латишлар, Франциядан қайтиб келган экспедиция корпусидаги рус солдатлари турар эди.

Бу уй истеҳком сингари, шаҳар устида бўй чўзган, кечаси эса зулматга шўнғиган барча уйлар ўртасида ёлғиз ўзи ёрқин электр нуридан бошидан-оёғигача ёришиб турар эди.

Бу уй уйқу нималигини билмас, инсон онгининг, аҳтимол, эски дунё ахлоқидан туғилган жинояткорона фикрлар уя қўйган энг пастқам бурчакларини ҳам виждон сингари шафқатсиз равишда ёритиб турарди.

Лекин бу уй ёзнинг қайноқ пайти, машаққатли узун июль кунининг сўнгги даврларида, — декрет бўйича вақт уч соат олдинга суриб қўйилган, қуёш бўйича соат беш бўлганида шаҳар соатлари саккизга занг уриб, комендант соати кучга кирар, бундан кейин алоҳида рухсатномасиз кўчада пайдо бўлган одам жойида отиб ташланарди, — яна ҳам даҳшатлироқ бўлиб кўринарди.

Кўзни қамаштирадиган қуёш ҳали анча баландда турар, шаҳар эса мудҳиш даражада кимсасиз, бўм-бўш, кўчаларнинг тротуарларида дераза ойналарининг акси қинғир-қийшиқ титрар, ёлғиз патрулнинг қадам товушлари эшитилар, уйлар ҳар замонда берк дарвозалар ёнидан ўтиб кетган ҳарбий юк машинаси зарбидан енгилгина титраб қўяр эди.

Унинг хотирасида ўша кунлардан нима қолган?

Устига тўшалган кўк мовут устида ёғоч ғилофли маузер ётган баҳайбат, ҳашаматли ёзув столи, чарм диван қўйилган бўм-бўш хонанинг девори. Диванинг шундоқ тепасида, қимматбаҳо гулқоғоз устига йўғон, олтин ҳарфлар билан, катта қилиб: «Аксилин-қилобга ўлим!» — деган сўзлар ёзилган.

Бу хона махфий оператив бўлим бошлиғининг кабинетини бўлиб, унинг венецианча деразасидан Александр паркиннинг тепаси учиб кетган қуббалари оша, уфқда на биронта елкан, на сал-пал тутун кўринган, кўкиш, нил ранг ёввойи денгизнинг бир минтақаси кўзга ташланарди.

Клавдия Заремба орадан жуда кўп йиллар ўтгач, ўша пайтда ўша столда ўтирган одам билан учрашганида, унинг эсига гулқоғоздаги ўша ёзувни солган эди, у Клавдия Зарембага ажабланиб қаради:

— Унақа ёзув йўқ эди, азизим, сен нима биландир адаштиряпсан.

— Сени ишонтириб айтаманки, бор эди. Ҳозиргидай кўриб турирман.

У қовоғини уйди.

— Сенга шундай кўрингандир.

— Қасам ичишим мумкин.

— Бўлмаса иккаламиздан биримиз руҳий касалмиз.

— Демак, сен касалсан.

Орадан яна жуда кўп вақт — бундан кейин — ўтгач, улар марказий поликлиникада, тиш врач кабинетининг шумтолдан қилинган, ярқиратиб қўйилган мис тутқичли вазмин эшиги олдида, сунъий мрамрдан қилинган квадрат устунлар билан Сивцев Вразжекнинг эскирган хос уйлари ҳамда миноралар, ҳайкаллар, пастаккина минора найзаси қуршовидаги баланд бинонинг юмшоқ мовий шарпаси кўриниб

турган баҳайбат деразанинг иссиқ, қалин тоқчасидаги чинни тувакларда ўсаётган манзарали гиёҳларнинг ўртасида учрашишди.

— Салом, Викентий.

— Салом, ўртоқ Заремба. Ҳар ўн етти йилда учрашаётганимизга ҳеч аҳамият бердингми? Сен бутунлайми?

— Бутунлай.

— Мен ҳам. Ҳатто пенсияга ҳам чиққанман. Шахсий пенсионерман. Шунақа, оғайни. Қоплама тиш қўйдирмоқчиман.

— Мен ҳам. Тишимнинг ярми ҳам қолмади.

— Лекин бу орада анчагина тўлишибсан. Қанча келасан? Етмиш килоларга борасанми?

— Аниқлаш шартми?

— Нозиккина қизча, шоирнинг орзуси эдинг.

— Ҳеч қачон нозик бўлмаганман. Озгин бўлсам ҳам, лекин пишиқ эдим. Барибир мен гапимдан қайтмайман, гулқоғозга «Аксилинқилобга ўлим!»— деб ёзилган эди. Нима десанг де, лекин ёзув бор эди.

— Биласанми, ҳақиқатан ҳам бор эди,— кулиб юборди у.— Мен кейин эсладим. Ҳатто сенга телефон ҳам қилмоқчи эдим, лекин биз томонларда, тасаввур қиласанми, биронта ҳам автомат телефон йўқ эди.

— Жуда хушчақчақ бўлиб кетибсанми?!

— Нима қипти? Бу воқеа қандай юз берганини биласанми? Бўлимда Биринчи Май намоёишига тайёрланаётган эдик. Байроққа қандайдир бир шиор ёзишимиз керак эди. Алвон байроқни ёзиб, икки томонга таранг қилиб торгдик, Ажал Фариштаси эса — Ажал Фариштаси лақабли дўстимиз Коля Березовский эсингдами? Чиройли йигит эди, яхши расм чизарди жойинг жаннатда бўлгур,— йўғон чўткани олди-да, олтин ранг бўёқ билан: «Аксилинқилобга ўлим!»— деб ёзди. Бўёқ байроқдан ўтиб деворга ҳам ёзилиб қолибди.

— Кўрдингми? Сен бўлсанг, баҳслашиб юрибсан.

— Кечир, жоним. Лекин сен ўшанда бизга жуда катта ёрдам берган эдинг-да. Қандай азоб чекканларингни биламан!.. Жуда оғир иш эди!

Улар бир-бирига қараб турар ва хотираларида бир-бирининг ўша пайтдаги қиёфасини тиклашарди. У Клавдия Зарембани ўз кабинетида, ўлжа олинган инглиз френчи кийган, сочи ўгил болаларникига ўхшатиб олинган, очликдан озғин, чарм диван тепасидаги олтин ҳарфли ёзувга тикилган, ҳаракатсиз кўзлари бир оз чўккан ёш қиз қиёфасида ғира-шира тасаввур қилди. Клавдия Заремба эса уни ўттизларга бориб қолган, бир оз ҳовлиқмароқ, майда косиб қиёфасидаги одам ҳолида эслади. У ҳақиқатан ҳам инқилобгача косиб — чит кўйлак, орқасида кўкиш тўқали белбоғи бор жилет кийиб юрадиган, душманларини ер юзидан битта ҳам қолдирмай йўқ қилиб юбормагунича шафқатни ҳам, раҳмдилликни ҳам, чарчоқни ҳам билмасдан курашишга қасам ичган, уларга бўлган нафратидан тортишиб кетган пучуқ, плебейларга хос юзидан доим хушчақчак бир ифода аримайдиган, типик омадсиз рус уезд тикувчиси эди. Унинг гилосдай қора кўзлари суҳбатдошига диққат билан, гўё нимадандир огоҳлантираётгандай тикилиб турар ва у ҳақда оқ кўнгил, ҳатто раҳмдил одам деган таассурот уйғотиши мумкин эди. Лекин бу таассурот ҳаддан ташқари хато бўлар: у шафқатсиз, ҳеч қандай аврашларга кўнмайдиган, принципиал одам эди.

У болалигиданоқ ҳаётда жуда кўп — аввал ҳайвон хўжайинидан, кейин эса буюртмачиларидан — алам, адолатсизлик ва камситишларни тотиб кўрган эди. Буюртмачилари бўлган чеккадаги бир гарнизоннинг пиёда қисм офицерлари унинг ишидан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилишмас, кўпинча ҳақини ҳам тўлашмас, тикиб берган кийимини яна минг марталаб

қайта тиктиришар, башарасига туширишар, пишган кўзларининг таги кўкарган, моматалоқ юзини рангдор рўмол билан ўраб олган ҳолда пулини сўраб келганида йиғилишларидан ҳайдаб чиқаришар эди. Ма-на шу алам ва камситишлар туфайли уларни шу қадар ёмон кўрар эдики, қони қайнаганидан чакка томирлари бўртиб кетар, нафаси бўғилар ва улар ер юзида қанча бўлмасин — ҳаммасини, кун-тун демасдан, чарчоқ нималигини билмасдан, ашаддий совуқ-қонлик билан бир бошдан қиришга, то ер юзида Адолат ҳукм суриб, Меҳнат Оламнинг Султони бўлгунига қадар фақат шу иш билан шуғулланишга тайёр эди.

Ўша куни унинг ёзув столи устида бўёқ билан чизилган аксилнқилобий офицерлар ташкилотининг рангли схемаси ёзиғлик турарди. Схемага ташкилотнинг ҳамма тармоқлари ва алоқа қиладиган нуқталари туширилган, бу жинойий ташкилотнинг ҳар бир аъзоси доира чизиқ, учбурчак, ромб, тўртбурчак чизиқ сингари шартли белгилар билан белгиланиб, ёнига исми ҳам ёзиб қўйилган эди. Заремба схеманинг энг ўртасида турган, фитнанинг барча иплари келиб уланган яшил учбурчак ёнида ошиғининг фамилиясини ўқиган эди.

У Зарембани расмият учунгина сўроқ қилган, бир оз ҳовлиққан, ўзини яхши мезбон қилиб кўрсатишга тиришган ҳолда, узук-юлуқ гапирган эди:

— Ҳозир югуриб бориб қайноқ сув олиб келаман... Иккаламиз бир чой ичамиз... Қани, ландринкадан, нондан ол. Жуда қорнинг очиб кетган бўлса керак. Сен бизга жуда катта ёрдам бердинг, бунинг учун Инқилоб номидан катта раҳмат. Бўлди, кўп куяверма. Юзингни арт. Ма, рўмолча. Гапимга ишон, ўша аблаҳ, штабс-капитанинг кўз ёшига арзимайди. Агар қўлидан келганида, у бизни темир йўлни кесиб ўтадиган жойлардаги чироқларга осиб қўйган бўлар-

ди. Ҳеч нарсага қарамасдан, сени ҳам осган бўларди, бунга амин бўлсанг бўлади. Ё биз уларни енгишимиз, ё улар бизни енгиши керак эди. Чойни ич. Эрталабга-ча чида. Бугун уларнинг ҳаммасини йўқотамиз. Эртага бемалол ишга чиқаверсанг бўлади.

Заремба кечқурун камерасида ўтириб, уларни машинада қамоқхонадан олиб келишганини, кейин битта-биттадан қаергадир чақиришганини эшитди. Бир оздан кейин эса даҳлизда оёқларнинг тапиллаши, олишаётган одамларнинг оғир ҳансирашлари ва қичқириқлари эшитила бошлади. У эшикнинг туйнугига ёпишиб олди. Туйнукдан деворларига ёпиштирилган гулқоғозлар кир бўлиб кетган нимқоронғи тор даҳлиз ва пашшалар ёпишиб қолган, йўғон симга осилган лампочка кўришиб турарди. Лампочка эндигина ёниб, атрофни хира қизғиш нури билан ёрита бошлаган эди. Даҳлиздан конвойлар машҳур қароқчи, йўлтўсар, ўғри, бутун бир оилаларни ҳеч иккиланмасдан, кампирми, болами демасдан, болта билан чопиб ташлайверадиган, бундан ташқари Бош Одесса темир йўл станциясидаги чорраҳада бир неча ўнлаб ишчи коммунистларни шахсан осган, Деникин аксилинқилобий ташкилотининг кўнгилли жаллоди — баҳайбат, озғин, оёқ ва қўллари маймунникидай узун, чечакдан вайрон бўлган юзи терлаган, дўнг, тор пешанали, энсаси ҳаддан ташқари чиқиб кетган Ухов фамилияли йигитни қўлидан тутиб, елкасига уриб судраб олиб ўтиб кетишди. Энди уни олган даромадларининг чиқимини кўрсатмоқ учун камерадан олиб чиқиб кетишаётган эди, у бўлса кўрқувдан ҳўнграр, қутурганга ўхшаб, ҳар замон-ҳар замонда ҳушидан кетар ёки конвойларнинг қўлидан чиқиб қочиш, бирон жойга — скамейканинг тагига бўлса ҳам, — бекиниш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилиб қолар, қўлидаги қалам учини дўрдоқ лабида ҳўллаб, гулқоғозга ўзининг фамилиясини иложи борича аниқроқ

қилиб, катта-катта ҳарфлар билан ёзмоқчи бўлар эди. Конвойлар уни судраб кетишар эди-ю, у гулқоғозларни тимдалаб, йиртиб, бир-бирининг кетидан ўз фамилиясини ёзарди: Ухов, Ухов, Ухов, Ухов... Охири уни қўлтигининг тагидан олиб судраб кетишди, қалам эса гулқоғозни сўнгги бор тирнаб йиртди-да, синиб тушди.

Заремба Петя Соловьёвни сўнгги марта кўриб қолмоқчи эди. Лекин уларни суратга тушириш учун шу қадар тез, деярли югуртириб олиб ўтиб кетишдики, у севгилисини илғай олмай қолди. Сўнгра ўзи ётган умумий камеранинг бурчагига бориб ётди-да, ҳушидан кетди. Кейин бу ҳушсизлик ғалати бир, деярли сакта уйқусига айланиб, бир неча сутка давом этди. У кўзини очганида ўзини касалхона каравотида ётган ҳолда кўриб, нима юз берганини зўрға эслади.

Шундан кейин икки йиллар чамаси уни санаторийдан санаторийга олиб ўтиб даволашди. Ниҳоят, кейин тузалиб кетди.

Биз у билан бир неча марта бир лаҳзагагина тўқнаш келдик, лекин бир-биримизни гоҳ танир, гоҳ танимас эдик. Гоҳ бир-биримизнинг ёнимиздан жимгина ўтиб кетар, гоҳида эса бир-икки оғиз гаплашиб қўярдик. Шунда мен унинг ўзгариб кетган, тобора кексарайётган юзида матросча кўйлак кийган ўша қизчанинг ёки шу қадар эҳтирос билан шу қадар қисқа муддатга севганим — ўша совет партия мактаби талабасининг хислатларини илғаб олардим.

Бир марта уни поликлиниканинг мармар зинасида учратиб қолдим. У тўлишиб кетган, сочлари деярли оппоқ, семиз оёқларига баланд пошнали тор туфли — туфли оёғини сиқиб, азоб бераётгани кўриниб турарди, — кийган, юқоридан ҳансираб тушиб келарди.

— Салом, яхши йигит, — деди у ғамгин. — Аҳволинг қалай? Аллақачон бобо бўлгандирсан? Мана мен бувиман. Ёшлигимизни ҳеч эслаб қўясанми? Бўпти, боравер, боравер.

Марҳум дўстим ва оғам Сергей Ингуловнинг маслаҳатини бажарай, совет партия мактабидан чиққан ўша қиз ҳақида роман ёзай деб неча марталаб қўлимга қалам олдим. Эҳтимол, бу — вақт ва кучни аямасдан сайқаллаб, гавҳарга айлантирса арзийдиган ягона олмос, ягона ҳақиқий сюжетдир. Лекин ҳар гал қўлга қалам олардиму ўзимнинг ожизлигимни ҳис қилардим, чунки мавзунинг ўзи мендан бир неча баравар баланд турар, бу мавзуни шунчаки, эски усулда ишлаб бўлмас, у бундай усулга бўйин ҳам бермас эди.

Совет партия мактабидан чиққан бу қизни бутунлай янгича, мисли кўрилмаган даражада, кейинчалик Осип Мандельштам айтадиганидай, «шотомир ёрилиб» кетиши даражасида ёзиш керак эди. Мен эса ҳали бу ишга тайёр эмас эдим.

«Санъатнинг инқилобий катехизиси»ни ёзишимизга вақт етмагани шу қадар ачинарлики», — дея алам билан хитоб қилган эди Эдмон Гонкур.

Уша пайтда ҳали мовизмни кашф қилмаганим учун менга ҳам шу катехизис етишмас эди.

«... 300 саҳифанинг ҳаммасида эстетика профессорларининг муқаддас фикрлари, асрлар давомидаги завқлари ва академик программаларини, танқидий руҳдан диний эътиқодга қараганда ҳам кўпроқ маҳрум бўлган санъатнинг бу эски эътиқодини шовқинсурон билан ағдариб ташлаш...»

Йўқ, йўқ, ўртоқлар, тинчланинглар, бу гапни мен
ёзаётганим йўқ, Гонкур ёзган!

«Мен қачондир учратганим ягона жасурлик: ҳам-
манинг ишончини қозонган умумий фикрга зиёлилар-
ча «тупуриш»дир. Мана шундай нодир иқтидорга эга
бўлган ҳолдагина, оригинал асарлар яратса бўлади...»

Қисқаси, Бунин эмас, энг камида Маяковский бў-
лиш лозим эди.

«...мен романга ўхшамайдиган ниманидир... излай-
ман. Интрига бўлмаслигининг ўзигина етарли эмас.
Мен асарнинг тузилиши бутунлай бошқача бўлишини,
бу китоб бир кишининг бошқа киши томонидан ёзил-
ган ёдномасига ўхшаган бўлишини истардим. Биз ҳо-
зир ёзаётган китобларнинг моҳиятини «роман» деган
сўз белгилай олмайди. Мен бу китобга бошқа бир ном
қўйишни истардим».

...Ёдномга бўлмаса, роман бўлмаса, ҳозир ёзаётган
нарсам нима? Парчалар, хотиралар, бўлаклар, фикр-
лар, сюжетлар, очерклар, қайдлар, цитаталар...

Лекин барибир, замон ва маконнинг ўзим бир чек-
касида оғир хаёллардан бағрим хун бўлиб, машаққат
чеккан ҳолда тебраниб турганим мана шу мислсиз,
мангу тубсиз қаърини ўзимнинг ва бировлар хотираси-
нинг бу узук-юлуқ парчалари билан тўлдиришга ку-
чим етмайди.

Тоҳида ўзим ўзимга бирдан ҳеч қандай сабабсиз
уйқусизлик дардига мубтало бўлган бахтиёр шоҳни
ёслаиб қўяман.

Ёстиқ ҳақида эртак.

Шоҳ бир пайт кечалари ухлай олмайдиган бўлиб
қолади. Энг зўр табиблар ва сеҳргарлар ҳам унинг

машаққатли дардига малҳам топишолмайди. Унга ҳеч қандай уйқу дориси кор қилмайди. У кечасию кундуви бақрайганча тўшагида ағанаб ётаверади, тўхтовсиз, сўнгсиз ҳаёллардан мияси айниб қола бошлайди. У ўлар ҳолига келади. Энди уни ҳеч нарса сақлаб қолломайдигандай туюлади. Шунда бир куни, тун оққан, ажал фариштаси унинг шундай боши устида учиб юрган маҳалда шоҳнинг ётоқхонасига яланг оёқ, гулдор, шаффоф лозим кийган энг кичик хотини яширин кириб келади-да, нозик бармоқларини шоҳнинг бошига теккизиб, секин гапиради:

— Азизим, дардингнинг сабабини мен биладиганга ўхшайман. Битта саволимга жавоб беролмайсанми: бу ёстиқда анчадан бери ётасанми?

— Анчадан бери.

— Уни сўнгги марта қачон қоқиб, ичига янги пар солишган?

— Яқинда.

— Албатта бу ишни биринчи, бош хотининг қилган бўлса керак?

— Ҳа, ҳар доимги одати бўйича.

— Ундай бўлса, севгилим, гапимга қулоқ сол: кампир кўпроқ пар солиб юборган. Мен уни ёмонламоқчи эмасман. У сени севганидан, сенга яхши бўлсин деб шу ишни қилган. Лекин ушлаб кўргин, парни шу қадар кўп солиб юборганки, ёстиқ тошга ўхшаб қолган. Бундай ёстиқда ухлаб бўладими? Ёстиқни менга бергин, жонгинам, мен унинг ичидан ортиқча парни олиб ташлайман, сен уйқусизлик нималигини шу заҳотиёқ унутасан.

У чаққон қўллари билан ёстиқ жилдининг чокини сўкиб, бир неча ҳовуч қимматбаҳо парни олиб ташлайди-да, ёстиқни бошқатдан қоплайди. Шоҳ энди ёстиқни бошига қўйиб, салқин бир шабада ва енгиллик ҳис қилганича, дарров ширин уйқуга кетади, кичик хотин эса сочиқни олиб, ажал фариштасини туйнукдан ҳай-

даб юборади, ҳокими ва севимли ёрининг пешанасидан ўпади ва қандай келган бўлса шундай — сездирмасдан чиқиб кетади.

Лекин эртак бу билан тугамайди.

Шоҳ ётган пайтиёқ уйқуга кетадиган, эрталаб эса жуда кеч, унга сутли қаҳва олиб келишганидагина уйғонадиган бўлиб қолади. Бу аввал унга ёқади, лекин кейинроқ у одатдагидай, уйқуга кетиш олдидан мамлакатининг тақдири ҳақида ўйламай қўяётганини, ҳатто бир оз овсарлашиб бораётганини сезиб қолади. Ёнига секин кичик хотинини чақиради-да, қулоғига шивирлайди.

— Кампир, албатта, ўшанда ёстиққа жуда кўп партиқиб юборган экан, бу тўғри, лекин сен — о, менинг энг севимли хотиним! — менинг уйқумни ҳаддан ташқари енгил, бахтиёр, ширин қилиб қўйдинг. Бундай хотиржам, қаттиқ ухлаш шоҳларга ярашмайди. Дарҳол уйқуга кетмаслигим, фойдали мулоҳазалар учун бир оз вақтим қолиши учун ёстиққа яна бирон ҳовуч пар солиб қўёлмайсанми?

— Жоним билан, азизим, — дейди кичик хотин ва шоҳнинг ёстиғига яна бир, кичкинагина ҳовучда оппоқ оққуш патини солиб қўяди.

— Энди жуда жойига тушди, — дейди шоҳ ва ўша пайтдан бошлаб, уйқу олдидан унинг хаёлига энг муҳим фикрлар келиб турадиган бўлади.

Бу фикрлар ҳар доим ҳам ёрқин, яхши фикрлар бўлавермасди албатта, лекин барибир, унинг қалбини ҳақиқат ёғдуси билан ёритиб турарди.

«Аср. Бемор ўғил қонидаги оҳак қатлами қалинлашиб бормоқда. Ёғоч сандиқ сингари ухлаб ётар Москва, ҳоким аср дастидан қутулмоққа йўқ нажот... Аптека малинаси ловиллар қорда, ҳайҳот... Ҳоким аср қўлида икки олма бор мудроқ ва сополдан қилинган

гўзал оғзи бор унинг. Наҳотки, — яна қордан келмоқда олма таъми, — тўртинчи табақага мансуб ажиб бир онтни, ҳар бири кўз ёшидай йирик бўлган қасамни шармандали гийбатга алмаштираман наҳотки?»

Аптека малинаси қорда ловиллар, қизил оловлар ва вагонлар талвасасида пойтахт ўз қиёфасини ўзгартирарди...

«Бири: тўшак ёнида байроқларни кўрдим мен, пультанинг устида эса турар эди қора най. Ҳайкалта-рош лой билан курашар эди лекин тобут ичида беҳол ётганига қарамай. Бошқаси: аср каби имилларди лаҳзалар, у — виждоннинг энг асл нусхасининг тимсоли — ётарди беҳаракат, имкони бўлса агар, гўё тобутдан шиор ёздирмоқчи мисоли. Учинчиси: сочлари оппоқ, қўллари қоқшол, жудолик йиғисидан пишиб кетган кўзлари, жасадга термилганча, зал ўртасида беҳол турар эди хотини Россияси сингари...»

Тушимда, қора қанотларнинг шовқини аро эшик тақиллаши эшитилди. Тақдир тақиллатарди. Уйғондиму ҳали тарқалмаган тушимнинг қаъридан юқорига сузиб чиқаркан, қаерда эканлигимни анча вақтгача билолмай турдим.

Қаршимда бошига фетр шляпа кийган, жуда ҳам бўйдор одамнинг баҳайбат шарпаси турарди. Қулоғимга таниш — баритональ бас оҳангида юқори пардадан пастки пардага майинкўчибтушаётган — овозда айтилган гап кирди:

— Шодмисиз?

У бундай деб сўрамаса ҳам бўларди. Албатта шод эдим. Лекин бугун ўн учинчи апрель, пойга куни бўлса ҳам унинг пойгага бормаганига ажабландим. У кеч кириб келаётгани учун бир оз ғира-шира бўлиб қолган хонага кирди, таёгини бурчакка қўйди, шляпасини эса шведча китоб жавонининг энг юқори тахтасидаги тугмачага — аввал унинг мустаҳкамми-йўқми эканлигини билиш учун ушлаб кўрди, чунки ўтган гал ўзи юлиб

олган, мен унинг ўзагига қоғоз ўраб қўйган эдим,— илди.

Пальтосини ечиб, диваннинг болишига ташлар экан, у бўғиқ, ғувиллаган бас овозда сўзланарди:

— Сиз шод учун мен ҳам шод, аппарат шод, мен ҳам шод. Аппарат ажойиб, шу сабаб мен шод,— мен ҳам шод, аппарат ҳам шод. Танишми?

— Албатта. «Ҳаммом»да.

— «Ҳаммом»га бунинг қаердан келиб қолганини биласизми?

— Билмайман.

— Болалиқдан. Фотоаппарат сотиб олган эдик. Бутун оиламиз билан хурсанд эдик. Бу хурсандчиликни дарҳол шеърда ифода қилдим: «Сотиб олиб аппарат, ойим шод, отам ҳам шод». Бу менинг биринчи шеърим эди.— У тўхтади, акса урди-да, грипп теккан бурнини артди.— Маяковский ҳақида эсдалик ёзаётган пайтингизда бу фактни унутиб қўйманг. Керак бўлади. Ё бўлмаса бошқа бирон кишига сотинг.

— Албатта!

Кейин у анъанавий саволни берди:

— Караслар, аҳвол нечук?

— Раҳмат, афандим, тузук,— мен ҳам анъанавий жавобни бердим.

Бу савол-жавоб менинг бир вақтлар чиққан, болаларга аталган «Радиожираф» китобимдаги Маяковскийга ёққан бир байт бўлиб, у бу байтни ишга солиб юборган, бу байт аввал ўзимизнинг даврада, кейинчалик бутун Москвада ҳазиллашиб айтиладиган ҳарбий пароль бўлиб қолган эди.

У умуман бошқаларнинг қанотли жумлаларини дарҳол илиб олиб, узоқ пайт бу жумлани ишлатиб юрар, баъзан эса бу жумлани унинг ўзи ўйлаб топган, деган таассурот ҳам уйғониб қоларди.

Шунга ўхшаб, бир пайтлар у Ильфнинг «Марк Ав-

релий, нақ яҳудий» деган ҳазил шеърини оғзидан қўймай такрорлаб юрарди.

Маяковскийнинг реклама учун ёзилган машҳур: «Моссельпромда бўлмай қаерда бўлгай?» сатрлари мақолга айланиб қолган, лекин шунга ўхшаш: «Қим қаёққа, билмайман, мен омонат кассага» деган афоризмни Вася Лебедев-Кумач ёзган, лекин буни ҳамма Маяковскийники деб биларди.

Умуман, у жуда машҳур ва оммавий одам бўлгани учун, бир вақтлар ҳамма латифа ва эпиграммалар Пушкинники деб ҳисобланганидай, бошқаларнинг теша тегмаган ибора, ҳазиллари ҳам уники деб ҳисобланарди.

Дарвоқе, «жанжал тугал» — «жанжал тугади» ўрнига — иборасини мен инқилобдан олдим эшитган эдим. Бу иборани менинг ёшликдаги дўстим, ҳазилкаш, шўх Арго тўқиган эди. Бу ибора кейин жуда кенг тарқалиб кетди. Уни охири Маяковский эгаллаб олди. Энди бу ибора ҳам Маяковскийники деб ҳисобланарди.

Ўша куни у сидқидилдан эмас, кўпроқ ўрганиб қолган одати бўйича майнавозчилик қиларди. Менга у нима учундир унча хурсанд эмасдай, доимо нимагадир қулоқ солаётгандай бўлиб туюлди. Грипп қийнаб қўйган бўлса керак, деб ўйлагандим ўшанда.

Унинг барча ҳаракатларини аллақандай бир ташвиш ичида кузатардим. Чунки одатда у хонага кира солиб, бир ҳазил ғавғони бошлар, бу ғавғо ёмон оқибатга-ку, олиб бормас, лекин унинг шиддати дастлаб одамни қўрқитиб қўярди. У бир қўл ҳаракати билан стол устидаги қўлёзмаларни йиғиштириб олар, китобларни диван тагига тиқиб қўяр, ёзув қуроллари, сиёҳ солинган шиша ва қисқичларни кулисга тиққандай, парда орқасига, дераза токчасига олиб қўярди.

— Шунини эсда яхши тутингки, — дер эди ғўлди-

раб,— ёзувчининг столи топ-тоза туриши керак. Майда-чуйда нарсаларни жин урсин! Кишини чал-гитади.

Айниқса, ўз вақтида машҳур земство арбоби бўлган полтавалик амакимдан менга мерос сифатида теккан модерни услубидаги хирароқ кумуш юбилей прибори унинг гашини келтирарди. Мен бу приборни фақат амакимнинг хотирасига ҳурматим туфайлигина сақлардим.

Маяковский кўзбойлоғичдек чаққонлик билан бу приборнинг ҳамма қисмларини — шамсиз шамдонлар, қоғоз кесадиган пичоқ, қоғози йўқ пресс-папье, қоққоғи кумуш қўнғироқчага ўхшаган иккита бўш сиёҳдон ва гугуртдонни — ажратиб оларди-да, дуч келган жойга — ишқилиб, кўзга кўринмаса бўлгани,— китоб жавонига, креслонинг тагига, агар ёз бўлса, ҳатто голландча печканинг оғзига ҳам тиқиб ташларди.

Бу кулгили номаъқулгарчиликларни қилаётиб, у Хлебниковнинг: «Терак демак — ер демак, тунми — зимистон бешак, гап кўп, лекин кўмир оз, сен йироқдасан, ҳамроз», — сатрларини ўқиб ўкирарди.

Гўё бу билан у ҳозир ерга айланган амакимга ҳурматини изҳор қилган бўларди.

Ўйлайманки, стол устидаги нарсаларни бу қадар шошилинич йиғиштириш кўпроқ қимматли вақтни йўқотмаслик учун тунги жангга яшил майдонни ўз вақтида тайёрлаб қўйишни афзал биладиган қиморбознинг одати эди.

Бу гал у юбилей приборига очиқча нафрат билан қараб қўйиш билангина чекланди, енгилгина кумуш шамдонни нари суриб, кўк мовут ёпилган стол устига ёнлама ҳолда ўтирди-ю, шу — ярим туриб, ярим ўтирган — тахлитда, унга савол билан тикилган нигоҳимга жавобан, деди:

— Бирон нарсага келганим йўқ. Шунчаки ўзим

келдим. Ажабланыпсизми? Бекор қиласиз. Истасангиз, «лақиллаймиз бошвоқсиз эркин, дадил».

Шу дақиқанинг ўзидаёқ ўзи билан ўзи бўлиб, узоқ жим қолди.

Унинг украинча тўқ кўкиш, бир оз аёлларникига ўхшаб кетадиган чиройли ва зийрак кўзлари пастдан тепага қараган, шунинг учун мен бу кўзларни «шоҳдор кўзлар», деб атагим келарди.

Шоҳдор кўзлар. Бемаъни гап. Лекин ҳар доим шундай дегим келарди. Эҳтимол, ҳеч нарса билан ҳисоблашмай, қандай ёзгинг келса шундай ёзиш — мовизмининг моҳияти ҳам шундадир.

Унинг — тажрибали нотик, барча нутқ аъзолари яхши ишлайдиган, сўзни товушма-товуш аниқ етказиб берадиган эстрада сўз устасининг йирик, яхши йўлга қўйилган оғзининг бир чеккасида ҳар доимгидай олий нав папирос қолдиғи турар, у бу папирос қолдиғини чайнар, аниқроғи, кўкимтир сунъий тишлари билан ғажир, ҳаракатчан лаблари ва боксчиникига ўхшаган узун ияги одатича, у ёқдан-бу ёққа бориб келар эди.

Унинг анчагина қалин, кузатишим бўйича, истеъдодли, иқтидорли ўсмирларда кўпроқ учрайдиган қошлари ҳам нимаси биландир аёлларникига ўхшаб кетар, кенг қаншари устига йиғилган қалин пешанаси эса учбурчак тиртиққа ўхшаб қорайиб турган, тикка тушган ажиндан иккига бўлингандай эди.

Яқиндан бери у сочини ўстириб юборган, энди сочи бошининг ўртасидан ажралиб икки томонга тушиб турар, бу ҳол унга сира ҳам тўғри келмайдиган семинарист қиёфасини берган ва менда у билан танишлигимиз бошланган саккиз йилнинг биринчи кунларида-ноқ, яъни йигирманчи йилларнинг энг бошида пайдо бўлган таассурот бўйича Маяковский — футурист, новатор, йўлбошчи қиёфасига ҳеч мос келмас эди.

Ҳозир, у ҳайкалга айланган пайтда, уни Маяковский майдонидаги пастаккина шоҳсупа устида турган ҳайкалидагидай, сочи семинаристларникига ўхшаган қиёфасидан бошқа қиёфада тасаввур қилиш жуда қийин. Лекин у, ёзувчилик фаолиятининг энг боши ва энг охирини истисно қилганда, ҳар доим сочини калта олдириб, гоҳида эса бутунлай олдириб ташлаб юрар, боши — менимча, баъзан ҳатто устарада қирилган бўлар — тузилиши жиҳатидан тухумга ўхшар эди. Турли йилларда олинган фотосуратлар, жумладан, Маяковскийнинг ўзига жуда ҳам ўхшайдиган, унинг дўсти — рассом ва фотограф, лефчи Родченко олган сурат — бу суратда сочи устарада қирилган буюк шоир ошхонага ўхшаган қандайдир бир бўм-бўш хонадаги суянчиғи букик Вена стулида ҳеч қандай сипогарчиликсиз, ақиқдай зийрак кўзларини тўғрига тикиб турарди, — бунга далил бўла олади.

Рўпарамда орқаси билан столга суянган ҳолда — биз — Асеев, Светлов, Олеша, Кручених, Маяковский бу стол атрофида ўтириб, тинмасдан майнавозчилик қилар, кўм-кўк тамаки тутунига кўмилиб, тонг отганча тўққизлик ўйнардик, — деярли ҳайкал турар, ҳар ҳолда унинг машҳур қиёфасига совуқ ва нам апрель кунботарининг чўян соялари қўна бошлаган эди.

У грипп бўлгани учун қийналиб нафас олар, тез-тез бурнини қоқар, шунда ғалати бурни қулупнайга ўхшаб қизариб кетарди. У ёнида қутига солиб бир бўлак совун ва алоҳида салфетка олиб юришга одатланган эди. Ҳар гал бурнини қоқиб бўлгач, ошхонага борарди-да, қўлини алоҳида совун билан юиб, ўзининг алоҳида салфеткасига артарди. Шуниси ҳам борки, совуни билан салфеткасини чўнтақдан олаётиб, одати бўйича бошқа нарсаларини ҳам у чўнтагидан олиб, бунисига соларди: шимининг орқа чўнтагидан, ма-

салан, молия инспекторига даромад солиғи тўлаш учун тайёрлаб қўйилган бир даста йигирма сўмликни оларди-да, пиджагининг ён чўнтагига солиб қўярди, пулнинг ўрнига шимининг ён чўнтагидан салфеткага ўралган совун бўлагига қўшилиб чиққан кичкина маузерни солар, совун билан салфеткани эса пўлат кастетни бир лаҳзага олиб, дарҳол жойига яшириб қўйган ўнг чўнтагига солар, лекин шу орада, кўкрак чўнтагидаги авторучкаси жойида турган-турмаганлигини ҳам текшириб кўрарди. У авторучкасини бир оз даб-даба билан «стило» дейишни яхши кўрарди.

«Мана сизга ўртоқлар, менинг стиллом, энди ўзингиз ҳам ёзаверасиз!»

У мана шунақа, нарсаларининг жойини алмаштириш операциясини тез-тез қилиб турарди. Чўнтагидан қандайдир бир нарсани олиб, гўё шу билан яширин бир механизмни юргизиб юборгандай бўларди. Шундан кейин нимаси биландир, тирда қизил нишонга аниқ отилган ўқдан ҳаракатга келадиган механик фигуралар ҳаракатини эслатадиган муқаррар ва мукамал тарзда нарсаларнинг жой алмашиши, уларнинг пайдо бўлиш ва кўздан йўқолиш, шақирлаш жараёни юз берарди.

Мана, ўлган одамнинг темир фигураси ағнаб тушди...

— Катанч,— деди у сўнгги нарсасини чўнтагига тикаркан,— мана, сиз ҳам жанубликсиз. Айтинг-чи, сиз шимолга қандай чидаяпсиз? Тез-тез шамоллаб турасизми?

— Тўхтовсиз равишда.

— Мен ҳам. Шу пайтгача бу расво иқлимга кўни-колмаяпман. Апрель эмиш!.. Шу ҳам апрель бўлди-ми? Тропик мамлакатлардан олиб келинган маймундай ҳалок бўляпман.

У яна бурнини қоқди-да, шу вақтнинг ўзида ўзига хос ҳаракат билан кўйлагини кенг,— сони тору почаси кенгая борган,— чуқур чўнтагида кўпинча «чўгдай қип-қизил», «ўроқ-болғаси бор... совет паспорти» олиб юрадиган шимининг ичига текислаб тиқиб қўйди.

Худди ўша дамда миямда унинг феъл-атвори, ижодий хусусиятларини аниқлаб берадиган оддий фикр, тахмин пайдо бўлди. Аслида ҳам у бошқа мамлакатдан келган жанублик одам эди. Келгинди. Шу пайтгача ҳам иқлимга мослашолмаган. Ўзга юрт туяқуши. Ҳар ҳолда, «Россия» шеърида у ўзини айнан шундай деб атаган эди.

«Мана, бораман мен, ўзга юрт туяқуши... Мен сеники эмасман, бадбашара қор махлуқ. Патларимнинг қатига чуқурроқ киргин, юрак! Энди ватан ҳам бошқа, илгариги ватан йўқ, кўз олдимда жижғанақ жануб ҳаёти турар. Жазирама ороли. Ўралган пальмаларга... Қаватлар кишнайди. Кўчалар чўзилар. Совуқлар уфурар сув ҳидин. Вужудим илма-тешик сурону ғалвалардан, йиллардан мана шундай ошайнман мен».

У йиллардан қандай машаққат билан ошаётганини дастлаб шунда англаганман.

«Жирканч панжанг билан тут мени, қани! Шамол тиғи билан патим кес, майли. Отим ўчиб кетсин мен бегонанинг аёзинг қаҳрига дош беролмайин».

Мен ўзимча шу сатрларни такрорлардим, у, бу сатрларнинг яратувчиси, ҳар дақиқада оти ўчиб кетиши мумкин бўлган бегона, ўзга юртлик, сурону ғалвалардан вужуди илма-тешик бўлган зот, менинг, ўша пайтда Сретенка тор кўчаларидаги ҳали кўплаб сақланиб қолган ошхоналардан бири бўлган киракашлар

қовоқхонасининг ҳовлисига қараб очиладиган, пастак, деярли ер билан барабар деразамдан ташқарига қараб турарди.

Ҳовлида умри охирлаб қолган хароб тўрт ғилдиракли енгил аравалар тўлиб кетган, тумшугига ем солинган тўрва осилган отлар Маяковскийнинг кўзига кўзи тушиб, афтидан, унинг ўзларига муносабати яхши эканлигини ҳис қилиб, менинг деразам томонга қараб-қараб қўйишар эди.

Бу, ҳамиша одам хитойчасига гавжум, пиёдабон Сретенканинг бўғиқ тегирмон шовқини етиб келмайдиган қашшоқ тор кўчаларидан бирига куннинг охири ва туннинг бошланиши олдидаги мана шу номаълум соатда қоронғилик ҳаддан ташқари секин чўқар, ҳали чироқ ёқилмаган хонада иккаламиз ўтирар эдик. Маяковский бутун дунёга машҳур шоир, мен эсам ҳалиям «Совет партия мактабидан чиққан қиз»ни ёзолмаган нўноқ ёзувчи эдим. Иккаламизнинг ҳам, — ўша пайтда менга шундай туюлган эди, — ёшлигимиз қолмаган, Маяковский ўттиз еттига кирган, мен эса, — э худойим-ей, наҳотки? — ўттиз учда — умр ҳам ўтди-кетди! — эдик. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, менинг юрагимда даҳшатли, қутулиб бўлмайдиган бир алам, қайтмас бўлиб кетган ёшлик, кириб келаётган кексаликнинг аламли ҳиссини уйғотар, ҳамма нарса ўтиб кетгану энди ҳеч нарса бўлмайдигандек ёки ўша пайтда тўғарагимизда айтиладиганидек: «Бошқа ҳеч нарса кўрсатишмайди» гандек бўлиб туюларди.

Рўпарада, ғира-шира деворда эса, номаълум шаклларнинг, истаган одам ҳар нарсага, ҳатто учиб бораётган Азроилнинг кул ранг қанотларига йўйса бўладиган, кўкиш-кукун рангли шарпаси ўйнарди.

«Кун ёнар гўёки оппоқ саҳифа: тутуни ҳам оз, кукуни ҳам оз».

Эҳтимол, — инқилобдан олдин — аллақандай тан олинмаган бир адиб, Достоевскийнинг ғариб бир тақлидчиси Петербургдаги уйчасида худди мана шундай ўтиргандир. Кутилмаганда остонада бошидан-оёғига-ча қора кийинган, ҳошияси кенг қора шляпада, бўйнига жун кашне ўраган, тушга ўхшаш сокин ва мавҳум ҳолда Александр Блок пайдо бўлади. У ҳамқалам оғайнисини кўргани келган. Бошқа иши йўқ. Шунчаки ўзи, гаплашиб ўтиришга келган. Меҳмон бўлиб. Адабий анъана бўйича. Одамлар бир-бириникига меҳмон бўлиб боришади-ку. Ахир, одамнинг б о р а д и г а н ж о й и б ў л м а с л и г и д а н ҳам ёмонроқ нарса борми? Хуллас, шунга ўхшаган гаплар.

Буларнинг барчасида рус ёзувчиларининг анъанавий турмуши, эҳтимол, ҳатто авлодлар алмашуви, муқаррар ўлим алами яққол сезилиб турарди. Тасаввуримда Александр Блокнинг пайдо бўлиши ҳам тушунарли ҳол эди.

Маяковский Блокни севар, сал бўлмаса уни Пушкин замонидан кейин ўтган энг буюк шоир деб ҳисоблар эди.

У ҳеч қачон бу ҳақда гапирмас эди. Ҳар ҳолда тўппа-тўғри гапирмасди. Лекин мен айнан шундайлигини ҳис қилардим.

Йигирманчи йилларнинг бошида бир куни Маяковский чет эл сафаридан — бу унинг биринчи чет эл сафари эди шекилли, — уйига, Москвага, Мясницкий дарвозаси ёнидаги Водопьянов тор кўчасида, почтамтнинг бурчагида жойлашган Брикларнинг квартирасига таассуротларга тўлиб-тошган ҳолда қайтиб келади. Эртасига унинг олдига «Известия» газетасининг мухбири интервью олишга келади. Бу ҳолдан Маяковский ажабланади, ҳатто ҳайратга тушади. Бу ҳол ўша пайтда шу пайтгача юз бермаган, фавқулодда ҳол ҳисобланарди.

Нэпнинг авж олиб бораётганига қарамай, ҳали марказий совет газеталарида ҳарбий коммунизмнинг қаттиққўл услуби ҳукм сурава у буржуа матбуотига хос бўлган ғоясизлик, заҳиллик ҳамда ҳар хил сенсацияларга йўл қўймас эди. Ҳар қандай, айниқса, чет эл сафаридан қайтган футурист шоирдан олинган интервью ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, албатта. Лекин, афтидан, замон ўзгара бошлаган эди. Нэп собит қадам билан одимларди. Мана, янги замоннинг биринчи қалдирғочи: Маяковскийнинг олдига интервью олиш учун «Известия»нинг мухбири келади.

Ҳаяжонланган, ҳушчақчақ, назокатли, мислсиз юморининг барча бўёқларида ярқираб турган, парижча пуловер кийган, чўнтак соатини энсиз боғидан пиджагининг лацканига осиб қўйган, — ўша пайтда соатни пиджакнинг кўкрак чўнтагида олиб юриш одат бўлган эди, — сочи устарада қирилган — покиза, замонавий, маъқул, бунинг устига: «Сочимни тарайми? Бу осон, лекин мумкинмас бир умр тараниб юрмоқ!» бўлгани учун, — Маяковский бутун хона бўйлаб сочиб ташланган, ҳали тартибга солилмаган сафар юклари орасида одимлар, янги, чет элдан олиб келган кавуши билан тугунларни, гуттаперчадан қилинган, йиғиладиган ванна-тоғорани босиб, оёғи остидаги рангдор резина губкаларни, аткинсон лавандасининг очилмаган шишалари, талькли яшил, йўл-йўл, «Пальмолив» деган соқол оладиган асбобларни бир четга итқитиб ташлаб, шу орада «Известия» мухбирини ҳам столга ўтқазиб, унга «напареули»дан қуйиб бериб, олдига баҳайбат янги «Бартельсдан келган» пирожное солинган тарелкани суриб қўяди-да, бош муҳаррирларининг чет эл сафаридан қайтиб келиши муносабати билан кенгашга йиғилган «Леф» журнали редакцияси аъзоларига кўкиш тишларини кўрсатганича қараб, голибона жилмайиб қўяди.

Стол ёнидан ўтиб бораётиб, дейди:

— Нима деб ўйлайсизлар, агарда — бир тасаввур қилиб кўринг-а! — чет эл сафарида мен эмас, Блок қайтиб келган бўлганида, Стеклов «Известия»га интервью олиш учун мухбирини юборармиди?

Александр Блок ҳар доим Маяковскийнинг қалбида яшаб, уни безовта қилганига, ўзига ҳасад қилишга ва қойил қолишга мажбур қилганига аминман.

Блок Маяковскийнинг виждони эди.

Бир куни, қайсидир бир редакцияда умумий гап, шовқин-сурон, ғала-ғовур, ҳазил-мутойиба бўлиб турганида Маяковский ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирданига, худди ўзига гапираётгандай, лекин ҳамма эшитадиган оҳангда, Блок шеърининг мусиқасини илк бор тинглаётгандай, қойил қолганлигини сиполик билан англаган ҳолда, унинг мана бу сеҳрли шеърини бошидан охиригача ҳеч тutilмай ёддан ўқиб берган эди:

— «Эсингдами? Мудраб ётарди қўлтиқ, ухлар эди унинг яшил суви ҳам бир-бирин кетидан салобат тўкиб, кемалар қарзони кириб келган дам...»

Маяковскийнинг кўзлари сирли равишда яллиғланарди.

— «Тўртта бўз ранг...» — деб у сукут қилган эди. Бу уч сўзнинг оддийлиги, аниқлиги, қисқалиги ва сеҳри уни лол қилиб қўяётгани кўриниб турарди: «Тўртта бўз ранг». Бутун бир денгиз манзараси.

— «Тўртта бўз ранг кема. Башанг, басавлат. Матрослар керилиб қарарди бизга. Бизни қамрагани қувонч ва ҳайрат, саволлар қайнарди хаёлимизда».

У бу сўзларни айтаётганида, ҳатто, попуги қизил шапкача кийган, офтобда қорайган француз матросига ўхшаб, орқа-олдига бир-икки қадам юриб ҳам қўйган, бу орада чўнтакларини ковлаб, кичкина қаламтарош—эҳтимол фақат тасаввурдадир — чиқариб, шеърни тугатган эди.

— «Бирдан қаламтарош тиғида агар олис юрт гардини кўриб қолсанг ҳам шу дам ҳамма нарса ўзгариб кетар, рангларга бурканиб кўринар олам!»

Маяковский ҳатто ўша тасаввурдаги қаламтарошни, гўё ундаги олис юртлар гардини пуфлаб юбормоқчи бўлгандай, одамларга қаратиб чўзган ҳам эди.

У мана шу пайтда қаршисида, узоқларда ўзининг «пальмаларга ўралган жазирама ороли»нинг саробини кўрган деб ўйлайман ва бу фикримни ҳимоя қилиш учун бошимни беришга тайёрман.

Маяковскийнинг энг катта кучи — унинг хаёли эди.

«Океан — хаёлнинг иши, — деб ёзган эди у қачонлардир. — Денгизда ҳам соҳиллар кўринмайди, денгизда ҳам уйда керак бўладиганига қараганда тўлқин кўп, денгизда ҳам тагингда нима борлигини биласан.

Лекин, фақат, ўнгда ҳам қутбга қадар ер йўқ, чапда ҳам қутбга қадар ер йўқ, олдинда бутунлай янги, иккинчи бир дунё, тагингда эса, эҳтимол, Атлантида бор деган хаёлгина Атлантика океани бўла олади».

Доҳиёна оддий гаплар, лекин шеърятнинг моҳияти айнан шу гаплардадир.

Адабий оқимларнинг антагонизми. Бу ўйлаб чиқарилган уйдирма эмасми? Менимча, ҳеч қанақа адабий оқим йўқ. Санъатда фақат битта оқим: ҳамма нар-

сани забт этадиган доҳийлик бор. Ҳатто, оддигима истеъдод. Хаёл ҳам.

Ленин Достоевский ўтакетган ёмон ёзувчи деган, лекин барибир Достоевскийга ҳайкал қўйиш ҳақидаги декретга имзо чеккан эди.

Бир марта мен Маяковскийнинг Мандельштам билан учрашувининг гувоҳи бўлганман. Улар бир-бирини яхши кўришмасди. Ҳар ҳолда, бир-бирини адабиётдан мутлақо истисно қиладиган қарама-қарши қутб ҳисобланишарди. Эҳтимол, ҳозирги учрашувдан олдин улар сўнгги марта Инқилобдан олдин, ўнинчи йилларда, Петербургдаги «Дайди ит»да учрашишгандир. Ушанда Маяковский шеър ўқий бошлаганида Мандельштам унинг олдига келиб: «Маяковский, шеър ўқишни бас қилинг, сиз румин оркестри эмассиз», деган. Маяковский шу қадар ўзини йўқотиб қўйганки, нима деб жавоб беришини билмай қолган. Ваҳоланки, унинг бировга гап топиб беролмай қолган вақтлари умри давомида жуда кам бўлган. Мана, улар яна учрашиб қолишди.

Уша пайтда Тверь бульваридида турган Пушкин ҳайкалининг шундоқ ёнгинасидаги — ҳозир йўқ бўлиб кетган, — уйда эски услубда қурилган яхшигина гастрономия магазини бор эди.

Бир куни, танишлариникига меҳмондорчиликка бораётиб, Маяковский бу магазиндан вино, газак ва ширинликлар сотиб олаётган эди. Маяковскийнинг харид қилиш одатини билсангиз эди! Уни касрларни мутлақо билмас экан-да, бошланғич арифметиканигина, унинг ҳам фақат қўшиш ва кўпайтириш амалларинигина билар экан-да, деб ўйлардингиз.

Лакланган қора енгча — инқилобгача Чичкин кийиб юрадиганидек — кийган гумашта одоб ва сароси

ма билан Маяковский ҳар замонда тўхтаб, мен билан маслаҳатлашиб олиб айтаётган ҳамма нарсани пўстлоқдан тўқилган катта қутига соларди.

— Хўш-ш. Яна нима олсак экан, Катаич? Бир халқни йиғиб кўринг-чи. Дудланган колбаса дейсизми? Тўғри. Муҳтарам оғайни, яна икки кило дудланган «Москва колбасаси»дан ўранг. Кейин: олти пиша «абрау-дюрс», бир кило икра, икки қутми шоколад, саккиз плита «олтин ёрлиқ», икки кило осетра балиғи, тўртта ёки яхшиси, бешта батон, Швейцария пишлогидан катта бир бўлак, кейин сардинка...

Худди шу пайтда магазинга кичкинагина, лекин бировнинг жуда катта пўстинини кийиб олган Осип Мандельштам билан унинг хотини Надюша кириб келишди. Надюшанинг қўлида хўжалик сумкаси бор эди. Улар тезлик билан бир пиша «кабернэ» ва тўрт юз грамм олий дудланган чўчқа гўшти сотиб олишди.

Маяковский билан Мандельштам бир-бирини бир вақтнинг ўзида кўришди-да, индамайгина саломлашишди. Улар бирмунча вақт бир-бирига: Маяковский юқоридан пастга аччиқ, Мандельштам эса пастдан юқорига такаббурлик билан, қараб туришди. Ҳозир Маяковскийнинг уни бир нарса деб узиб олгиси, Мандельштамнинг эса бунга жавобан уни, ҳеч кимни таний олмайдиган ҳолга тушадиган қилиб ҳақоратлагиси келаётгани кўриниб турарди.

Мен Мандельштамнинг шилиниб кетган юзига қараб турарканман, унинг туячага ўхшаши аслида феъл-атвори ҳақида тўғри тасаввур бермаслиги ва бадий жиҳатдан жуда юзаки эканлигини англаган эдим. Мандельштам ўзини жуда яхши тасвирлаган эди:

«Яшаш оғир иккимизга ҳам, менинг оғзи катта дўстгинам! Тамакимиз бўлмоқда талқон, қўнғизчам, дўстгинам, эй нодон! Майнадай яшасанг бўларди,

ошинги ошасанг бўларди... Йўққа ўхшар ва лекин имкон».

Унинг ўзи ҳозир оғзи юмуқ, лекин ошиқ-мошиқ ўрнатилгандай, ҳар лаҳзада очилишга ва Маяковскийни ёнгоқ сингари чақиб ташлашга тайёр турган ёғоч қўнғизчага ўхшарди.

Улар қуруққина қўл олишди-да, яна индамасдан ажралишди. Маяковский мағрур кетиб бораётган Мандельштамнинг орқасидан анчагача қараб турди-да, бирдан менга бир ёниқ назар ташлади, саҳнадагидай қўлини олдинга чўзиб, завқ-шавққа, ҳатто гурурга тўла овоз билан бутун магазинга эшиттириб, Мандельштамнинг мана бу сатрини ўқиди:

— «Россия, Лета, Лорелея».

Кейин: «Қалай? Бу шеърни қаранг-а! Доҳиёна шеър!» — демоқчи бўлгандай, менга ўтирилди.

Бу сатр Мандельштамнинг «Декабрист» шеърининг охири эди:

«Остин-устун бўлиб кетди ҳамма нарса, ҳеч ким айта олмас шундай дея: остин-устун, такрорламоқ қандай маза: Россия, Лета, Лорелея».

Ўтмишга нисбатан келажак ҳозирги замонда бўлади. Келажакка нисбатан ҳозирги замон ўтмишда бўлади. Мен-чи, мен қаердаман?

Наҳотки оламда мен учун энди муқим бир жой бўлмаса?

Ёки «э н д и» ҳам — «ў ш а н д а»нинг ўзими?

— Хўш, ўтираверамизми, — деди э н д и Маяковский диванга ўтириб, — сиз мезбонсиз. Мен меҳмонман. Кўнглимни очинг, юпатинг.

— Мен сизнимми?

— Ҳа, мени!

— Елдирайми кўклам каби — бошвоқсиз, эркин, дадил?

— Худди шундай.

Мана шундай хушчақчақ, майнавозчи эдик ўша пайтларда!

— Қани бошланг. Блок ҳақида бошвоқсиз, эркин бирон нарса гапириб беринг. Ахир у билан учрашгансиз-ку?

— Блок билан бўлган тарихий учрашувимни айтиб берайми? Инқилобдан илгари эди. Петроградда. Лиличканинг именинаси эди. Нима совға қилишимни билмайман. Унинг ўзидан: нима совға қилай, деб сўрадим. Чўнтагимда эса... ўзингиз биласиз. Сариқ чақа йўқ! Титраб турибман: Гурмэдан — буни қаранг! — торт ёки Эйлердан — бир тасаввур қилиб кўринг-а! — орхидея олиб келасан, деб қолса нима қиламан? Даҳшат босиб кетди. Лекин у Блокнинг ўз дастхати ёзилган китобини олиб келасан, деди.

Лекин қандай қилиб Блокнинг дастхат ёзилган китобини олиб келаман? Унинг ўзи билан яхши таниш бўлмасам. Бунинг устига — мен футуристман, у бўлса — символист. Туёғингни шиқиллат, деб ҳайдаб юборса-я. — Бу сизнинг ишингиз. — Аҳвол чатоқ. Лекин Лиличка буюрганидан кейин... Бошқа гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Довдираб пастга тушдим. Офицер кўчасида яшайди, деб эшитган эдим. Ўша томонга югурдим. Бешинчи қават. Чопиб чиқдим. Терлаб, кўпикка ботиб кетганман. Ҳансирайман. Рўпарамда эшик турибди. Мана шу ерда яшайди у. Эшикни тақиллатаман. Эшик очилади. — Шоир Александр Блокни кўрсам бўладими? — Ким келди деб айтай? — Тўппа-тўғри шундай дейман: — Футурист Маяковский денг. — Ўзимча эса: сурбетсан, ёқавайронсан, мишиқсан, дейман. Дўстлар ва танишларингдан бошқа ҳеч

ким сени танайди, у эса — Блок! — дейман. Йўқ, сиз бутун хаёлингизни йиғиб, бир тасаввур қилиб кўринг ахир: Александр Блок. Буюк шоир. Ўзи! Сажда қилинадиган санам. Кечалари ресторанлар устида учиб юрадиган санам. Мен сенга осмондай олтин қадаҳга қора атиргул солиб юбордим. Турибман. Кутяпман. Ҳозир зинапоядан улоқтириб юборишади. Нима бўлса бўлар. Унчалик баланд эмас-ку. Бор-йўғи беш қават. Ҳеч гап эмас. Шундай бўлса ҳам, барибир. Лекин, йўқ, улоқтириб ташлашмади. Овозимни эшитиб, даҳлизга чиқди. Шахсан ўзи. Ўз оёғида юриб чиқди. Шундай яқиндан биринчи бор кўриб турибман. Ҳар ҳолда қизиқ: тирик доҳий. Истасам, унга қўлимни теккизишим мумкин. Александр Блок. Улуғвор ва марҳаматли шахс. Оламшумул қайғу оҳангида сўрайди: — Маяковский сизмисиз? — Маяковский менман! — Илтифотингиздан хурсандман. — Кейин шу оҳангда, маънодор қилиб давом этади. — Келишингизни билардим. Ҳис қилардим. Кўпдан бери сиз билан учрашишни орау қиламан, — кабинетига олиб киради. Албатта, кабинети сизникига ўхшаган, Полтава земствосининг юбилей сиёҳдони турган кабинетлардан эмас! Ўзингиз биласиз: китоблар, корректуралар. Трагик актрисанинг хати. «Атиргулни стол устига қўйинг, уни стол устига қўйишга тўғри келарди». — Ўтиринг. — Ўтираман. Ботинкамни қаерга бекитишни билмайман. Биттасида ямоқ бор. Ноқулай. Мих устида ўтиргандай ўтирибман. Бир неча марта китобига дастхат ёзиб беришидан гап очаман дейману очолмайман. У мени бир оғиз ҳам гапиртирмайди. Ўзи гапиради! Улуғворлиги елкамдан тоғдай босиб турибди. Энг даҳшатлиси: менинг ташрифимни оламшумул адабий аҳамиятга эга деб ўйлаётганини ҳис қиламан. Олий даражадаги тарихий мазмун берапти бу ташрифга. Иккита монархнинг учрашуви. Символизм билан футуризмнинг учрашуви. — Биз кетяпмиз, дейди, сизлар келяпсиз-

лар, дейди. Биз ўтмишмиз, сизлар келажаксизлар. Футуризм символизмнинг ўрнини эгалляпти. Сизлар бизнинг ўлимимизсиз. Сизнинг қиёфангиздаги оламнинг келажаги менга маъқул. Ва албатта, гарчи Пушкини бугунги кун кемасидан улоқтириб ташласаларингиз ҳам (бу бахти қора бугунги кун кемаси унга ҳам етиб борганини қаранг. Ҳатто ойим ҳам: «Володечка, буни сен нима қиласан ўзи?» — дер эди. Билсайдим, имзо чекмаган бўлардим-а), рус адабиётининг келажаги ҳам. Умуман, Маринеттининг кемасидан, дейди. Сизнинг, Маяковский, «қоматингиз бошқача». Бу ташрифингизни хурсандчилик ва қайғу ичида идрок қиламан. Бу ташриф илгаридан ҳал қилиб қўйилган эди. Ҳар доим бир машъум кунда келажак ўтмишнинг остонасида пайдо бўлади. Мен ўтмишман. Сиз келажаксиз. Сиз — қасосиз. Уртамиздаги суҳбат ҳар доим узун бўлади. — Шу тариқа, «...символизм билан танқидчи яксон қилди футуризмни, реализм бўлди хулоса» принципи бўйича давом этади.

Уйда эса Лиличка бетоқат бўлиб дастхат кутяпти! Аҳволимни тасаввур қиласизми? Дастхатсиз уйга қайтмасам ҳам бўлади. Киритмайман, деган. Киритмайди ҳам. Аҳволим чатоқ. У бўлса, ҳамон гапдан тўхтамайди: оламшумул мусиқа, жаҳоннинг, Россиянинг тақдири... — Фикримга қўшиласизми? — сўрайди. — Шундай эмасми? Агар қўшилмасангиз, келинг, баҳслашайлик. Баҳсдан ҳақиқат туғилади. Биз бошқабошқа йўлдан бораётган бўлсак ҳам мен истеъдодингизнинг ҳақиқий мухлисман. Агар истасангиз, ҳатто шогирдман. Сиз билан Хлебниковга. Хлебников — доҳий. Маълум даражада сиз ҳам. — Бу ерда албатта, у, менинг кайфиятимни кўтариш учун бир оз олиб қочган эди, чунки, кейин маълум бўлишича, унинг: «Кун ўтарди ҳар доимгидай: осойишта телбалик билан» деган шеърининг вариантларидан бирида мана шундай сатрлар ҳам бор экан:

«Хлебников билан Маяковский ошириб юборди китоб нархيني. Вольфнинг гумаштаси энди уларни жилмаймасдан туриб сотолмас».

— Қаранг-а! Бу банд,— деди Маяковский,— ўшанда нима учундир матбуотга тушмай қолган. Афсус! Гарчи футуристарнинг думбасига киноя игнаси санчилган бўлса ҳам, барибир, реклама эди-да. Лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, вақт ўтгандан ўтиб борар, Блокнинг дастхати эса ҳамон йўқ эди. Бир соат чидадим, икки соат чидадим, охири бўлмади. Қутуриб боряпман. Ёрилиб кетдим. Блок энг қизиқ жойига келганда гапيني бўламан.— Кечирасиз, Александр Александрович. Бир вақт топиб, бафуржа гаплашармиз. Ҳозир шеър тўпламларингиздан биттасига дастхат ёзиб беролмайсизми? Энг катта орзум шу.

Бўшашиб жилмаяди. Лекин кўриб турибман: боши осмонга етиб кетган. Хурсандлигини яширмайди ҳам.— Ўзимда бирор нусха ҳам қолмаган. Ҳаммасини талаб кетишган. Лекин сиз учун...— Лекин шошмай туринг, Маяковскийга деб ёзманг. Лиля Юрьевна Бричка деб ёзинг.— Ҳали шунақами?— сўрайди ёқимсиз бир ажабланиш билан.— Умуман, дейди, марҳамат. Менга фарқи йўқ...— Такаббуруна имзо чекади. Менга эса шу керак.— Гуноҳқорман.— Қаёққа?— Шошиляпман. Хайр.— Зинапоядан умбалоқ ошиб пастга тушаман. Кўчага чопаман. Бир сёгим бу ерда-ю, иккинчиси Нева проспектида. Шимим қасир-қусур қилиб боряпти. Зинапоядан югуриб юқорига чиқаман. Эшикда Лиличка турибди.— Хўш? — Олиб келдим!— Юзи ёришиб кетди. Уйга киргизди.

Қоронғи тушиб қолган эди.

Мен чироқни ёқмоқчи эдим, Маяковский қўли билан улуғвор имо қилиб тўхтатди:

— Керак эмас. Электр энергиясини тежайлик.

Мен бирон егулик олиб келиш учун Сретенкадаги гастрономга югурдим. Лекин магазиннинг пештахталари бўм-бўш, кўргазма ойнасида сон гўшти ҳамда қизил бошли голланд пишлогининг ёғочдан ясалган шаклигина турар, ичимлик газаклари сотиладиган бўлимда эса бошоқ кофесининг пачкалари териб қўйилган ҳамда одамни ваҳимага соладиган: «ҳўкиз мойги» деган ёзув остида садафдай, аллақандай жирканч нарсанинг уюми бор эди.

Лекин, чекланган миқдорда бўлса ҳам, ҳали шампан виноси бор экан. Бир шиша «абрау-дюрсо» олиб келдим-да, кўк мовут тўшалган ёзув столи устига қўйдим.

— Бахтга қарши, бошқа ҳеч нарса тополмадим.

У юзининг ярми билан мийиғида кулиб қўйди. Оғзи атрофида у жилмайганда пайдо бўладиган қалин ажин пайдо бўлди-да, ёноқ суяги ёнлама бўлиб тушган юзида яна ҳам кўпроқ истеҳзо ифодаси қалқди.

— Қирғовул тополмадингизми? — ишчан вазиятда сўради у.

— Қирғовул тополмадим.

— Сизга гапириб берганмидим?

— Нимани?

— Қирғовул ҳангомасини.

— Йўқ.

— Жуда кўп нарса йўқотган экансиз бўлмаса. Менинг очликда кечган ёшлик давримдаги ҳангома. Таржимаи ҳолимни, умид қиламанки, ўқигандирсиз? «Менинг ўзим» деб аталади. Унинг «Куоккала» деган боби бор. Боб эпик тарзда бошланади: «Етти таниш (етти дала) системаси. Еттита бирга овқатланадиган таниш жой орттирганман. Якшанба куни Чуковскийни «ейман», душманба куни Евреиновни ва ҳ. к.» Евреинов ҳақида икки оғиз. Евреинов дегани нима эканлигини биласизми? Йўқ, Евреинов дегани нима эканлигини

билмайсиз. Ўз вақтининг энг машҳур режиссёри, қуруғ, назариячиси, эстети, машҳур «Ўзим учун театр»нинг асосчиси. Тўра, дворянин, ёш доҳийларга ҳомийлик қилишни яхши кўрарди. Ҳатто уларнинг қорнини тўйғизиб туришга ҳам ҳаракат қиларди. Мен ўша пайтда ёш доҳий эдим. Бир куни қорин тўйғизиш учун унинг уйига бордим. Ҳаддан ташқари очман. Ҳўкиз бўлса ҳам еб ташлайман.

— Э, Маяковский! Сизни кўрганимдан бошим осмонда. Оёғингизни артинг-да, ичкари киринг. Яхшилаб овқатланиб олишга қарши бўлмасангиз керак-а, юзингиздан кўриб турибман. Доҳийлар ҳар доим оч юришади. Ҳозир ҳаммасини тўғрилаймиз. Қирғовул гўштини яхши кўрасизми?

(Э худо, дейман ичимда, қирғовулига бало борми! Менга французча булка билан бир ярим фунтча колбаса, олти стаканлар қанд чой бўлса ҳам бўлаверади-ку. Қанақадир қирғовул гўшти эмиш! Нима ҳам қилиб бўларди, ўзи учун театр ахир.)

Киборлар қиёфасига кираман-да, менсимаган оҳангда дейман:

— Қирғовул гўшtimi? Жудаям яхши кўраман!

— Жуда соз.

Евреинов жуда чиройли ва чаққон қўл ҳаракати билан электр қўнғироғининг тугмасини босади. Эшикда бошига тўр қалпоқ кийган оқсоч қиз пайдо бўлади.

— Поля, — дейди керилиб Евреинов, халатига ўранаркан, — ёш доҳий шоир оч қолибди. Ошхонага бориб, тушлик овқатдан қирғовул гўшти қолганмикан, билинг-да, айтингки, бу кишига олиб келишсин.

— Эшитаман.

— Утиринг, Маяковский. Ҳозир сизга яхна қирғовул гўшти олиб келишади. Менимча, яхна қирғовул гўшtidан ҳам нафисроқ нонушта бўлмаса керак. Бисмарк ҳар доим нонуштадан кейин яхна қирғовул гўшти еган.

У «қирғовул» сўзини немис оҳангига солиб шундай айтдики, аблаҳ, кўпикка ўхшаб сўлагим оқиб кетди.

— Лекин кўриб турибман, сиз жудаям овқатхўрга ўхшайсиз,— дейди Евреинов. Шу пайт хонага оқсоч қиз кириб келади.

— Николай Николаевич, қирғовул гўшти қолмапти.

— Кўрдингизми, Маяковский, бахтга қарши қирғовул гўшти қолмапти,— ранжиб, қўлларини ёзади Евреинов.— Нима ҳам қилардик. Бугун кечки овқатсиз қолишингизга тўғри келади.

Тасаввур қиласизми, Катаич, хафа бўлганимдан, йиғлаб юборишимга сал қолди. У бўлса пинак ҳам бузгани йўқ. Гордон Крег билан Метерлинкдан гап очади. «Ўзим учун театр», дегани шу унинг.

— Шу муносабат билан шампандан ичайлик,— таклиф қилдим мен.

— Бу бемаъни сўзни ишлатманг, деб сизга неча марта айтдим. Фақат олифталар, мансабпарастларгина бутун қовоқхонани бошига кўтариб: «Шампан олиб келинг!»— деб бақиршади. Ўзини иззат қиладиган ҳар қандай одам «вино» дейиши керак. Атрофдаги одамлар ҳам сиз вино дедингизми, бошқа бирон нарса эмас, шампанни назарда тутаётганингизни билиши керак. Ресторанда ҳам ҳеч қачон: «Шампан олиб келинг!» деб қичқирманг. Официантга паст овозда, лекин таъсир қиладиган қилиб: «Бир илтифот қилинг, менга вино олиб келинг», деб буюринг. У тушунади. Ишончингиз комил бўлаверсин. Сиз ўйлаган нарсани олиб келади.

Гарчи, «кўпирган қадаҳлар вижиллаши ва пуншинг мовий алангаси»ни тўла тан олса ҳам, «тиқин шифтга учди кирганим заҳот», дегандай, «тиқинлар тақиллаши»ни ҳазм қилолмайдиган Маяковскийнинг заҳарли нимкулгисини қўзғамаслик учун, темир

қалғани ечиб, «абрау-дюрсо»нинг тиқинини секингина бураб олдим-да, стаканларга вижиллаб турган винодан қуйдим. Маяковский стаканга лабини теккизиб қўя қолди. Ичгиси келмаётгани кўриниб турарди. У умуман кам ичар, ичганда ҳам асосан енгил узум мусалласларидан ичарди. Бу нарса ҳам унинг асли грузиялик эканлигини кўрсатиб турарди.

«Кавказга оёғим қўйганим заҳот гуржи эканлигим эсимга тушди».

Ароқни умуман тан олмасди. Ароқни фақат Чеховнинг чиновниклари ичади, дерди жирканиш билан.

Иккаламиз ҳам ўз ўйларимизга ғарқ бўлганча анча пайтгача жимгина ўтирдик. Маяковский нимани ўйлаётганини билмас эдим, лекин у ҳар доим нимагадир қулоқ солаётгандай, ниманидир кутаётгандай эди. Мен эса у ҳақда, анча пайтдан бери Пушкин билан бир қаторга қўйиб, эҳтирос билан севган шоирим ҳақида ўйлардим.

Нимқоронғи ҳонада, менинг расво бўлган «Авангард»имнинг Ленинградда чиққан афишаси тагидаги диванда ўйчан, лекин тўппа-тўғри ўтирган бу одам, моҳият эътибори билан қанақа одам эди ўзи?

Горький бир куни менинг олдимда ярим ҳазил, ярим чин қилиб, «мен ҳозир одам эмас, муассаса бўлиб қолганман», деган эди. Унинг бу гапида қисман жон бор эди. Маяковскийни эса унинг беқиёс даражадаги ижтимоий-сиёсий, шу жумладан, ташкилий фаолиятига қарамасдан, шоирлар бошлиғи, янги рус поэтик тилини яратган новатор эканлигига, чарчоқ билмай, Горькийникидан кўп бўлса кўп, кам иш олиб бормаётганига қарамай, сира ҳам муассаса деб бўлмасди. У ҳар доим одам — буюк сўз санъаткори, «сурону ғалвалардан илма-тешик» маъсум ва мажруҳ қалбга,

мураккаб ва қарама-қаршиликдан иборат феъл-атворга эга бўлган инқилобчи новатор эди.

Яқинда Мейерхольд шу хонада тонг отгунча ўтириб, фақат унгагина хос бўлган эҳтирос ва муҳаббат билан Тургеневнинг «Оталар ва болалар»ини кинематографда постановка қилиш планини тузиб чиққан эди.

Фильм синфдаги қора доскадан бошланиши керак эди. Базаров бу доскага бўр билан одамнинг кўкрак қафаси схемасини чизарди. Оппоқ қовурғалар, уларнинг ўртасида — зиндондагидай, — панжара орқасида, — аввал қон айланиш қонуниятига амал қилган ҳолда бир маромда уриб турган, кейин эса титраб, сапчиб, бирдан чангак бўлиб, сўниб қоладиган юрак кўриниб турарди.

— Базаров нигилистми? Бўлмаган гап! — деб билдирлаган эди Мейерхольд хириллоқ овозда. У тўзғиб ётган жингалак сочи, энсиз бошини тез-тез орқага ташлаб қўяр, бундан унинг масхарабозларниқига ўхшаган бурундор юзи бутунлай чалқанча ҳолат касб этарди. — Базаров қонининг заҳарланишидан ўлмайди! Базаров севгидан ўлади. Уни аёлларга бўлган ҳирси ўлдиради. Ҳа, ҳа, худди шундай! Телба ҳирси! Базаров кўксидаги юрак турган жойни кўмир билан айлантириб чизиб қўяди. Юраги севгидан, ҳирсдан, истакдан сиқилиб бораётганини унинг ўзи даҳшат ичида ҳис қилади. Постановканинг планини энг охириги кадргача тайёрлаб қўйганман.

— Базаровни ким ўйнайди? — сўрагандим мен.

— Охлопков, — жавоб берган эди Мейерхольд, — мен Базаров қиёфасида Охлопковни кўраман. Фақат Охлопковни, бошқа ҳеч кимни эмас. — У бирдан, тўғри қараганда жуда ҳам энсиз бўлиб кўринадиган юзини менга ўгириб, хитоб қилган эди: — Йўқ! Охлопков эмас! Ахир Базаров футурист бўлган-ку! Севгидан ўли-

ши мумкин бўлган битта ҳақиқий Базаров бор: Маяковский! Бунинг устига у жуда яхши актёр ҳам. Зина, сен Маяковскийнинг ҳаётда жуда яхши актёр эканлигига қўшилсанми? Менинг фильмимда у Базаровни ўйнаши керак. У синематограф учун жуда кўп суратга тушган. Лекин ҳақиқий режиссёрнинг қўлига тушгани йўқ. Ниҳоят — у театримизнинг автори. Уни кўндирамиз. Тамом-вассалом!

Шу заҳотиёқ у бутунлай бошқа план, театри учун мутлақо янги бино қуриш планини ишлаб чиқишга киришган эди.

— Бу арена-театр бўлади. Томошабин айлана бўлиб ўтиради. Деярли айлана бўлиб. Бинонинг тўртдан уч, бешдан тўрт қисмида айлана бўлиб ўтиради. Уртоқлар, тасаввур қилиб кўринглар, — Мейерхольд пахмоқ жингаласини узун бармоқлари билан ҳурпайтириб, ошиқ-мошиқнинг устида юргандай гоҳ икки букилиб, гоҳ бошини орқага ташлаб, кескин ўгирилганича хонада юраркан, қизишгандан-қизишиб борарди. — Театрнинг очилишига «Отелло»ни қўямиз. Саҳна мутлақо бўм-бўш. Бутун аренани эгаллаган, бир рангдаги баҳайбат гилам. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Ярқироқ тўқ қизил гилам. Нима? Яшилми? Кўряписизми, Зина яшил гилам яхши дейди. У унчалик ҳақ эмас, шундай бўлса ҳам, яхши. Баҳайбатдан-баҳайбат, бутун аренани эгаллаган, биронта ҳам ғижими йўқ, тўқ яшил гилам. Уни тепадан прожекторлар ёритиб турибди. Гиламнинг энг ўртасида... Йўқ! Ўртасида эмас, ўртасидан сал нарида, лекин барибир ўртароғида — кичкинагина... — У жимиб қолди, лаззатланиб кўзларини юмдида, Паганиникидай узун бармоқларида ниманидир, ҳаводай енгил, кичкина, сеҳрли бир нарсани тутгандай, қўлларини олдинга чўзди. — Мана шу, чироқ нурида ёниб турган яшил гиламнинг ўртасида... — у бармоқларини ёзиб юборди, — кичкинагина, жуда ҳам ушоққина, лекин томоша залининг энг узоқ нуқтала-

ридан ҳам аниқ кўриниб турадиган, чеккасига, ҳошиясига земляника шакли кашталанган тўр/рўмолча ётибди. Бошқа ҳеч нарса йўқ! Мана шу «Отелло» бўлади. Мана шу ҳақиқий, асл Шекспир бўлади. Доҳиёна оддий, шундай эмасми?

Доҳиёналикка доҳиёна-ку, ўйлар эдим мен, лекин у ўзининг ўта замонавий, янги арена-театрининг очилишига Маяковскийни эмас, Шекспирни қўйишни орзу қиляпти-да. Ҳар ҳолда, нима учун ахир Маяковскийни эмас? Наҳотки Маяковскийнинг даври — шуҳратининг авж маҳали — ўтиб кетган, ёки, ҳар ҳолда, ўтиб кетаётган бўлса?

Маяковскийнинг ўзи ҳам бирмунча вақтдан бери шуни ҳис қилмаяптимикиан?

Унинг йиллар ошиши тобора мушкуллашиб борарди. Ҳовир у мутлақо, мен Поволжьедаги очлик даврида Харьковда кўрганам, Инқилобнинг дастлабки йилларидаги Маяковский эмас эди.

Бу ҳақда Олеша жуда яхши ёзган :

«Биз Валентин Катаев билан ложада ўтирар ва жуда катта қизиқиш билан, ҳозир раис эълон қилган одамнинг саҳнага чиқишини кутардик. Саҳнада превидиум аъзолари — ҳар эҳтимолга кўра, шаҳар партия комитетидан, редакциялардан, комсомол раҳбарлигидан келган одамлар ўтирган столчадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Каттакон, бўм-бўш саҳна, унинг тўрида яланғоч девор.

Фақат мен билан Катаев — иккита ёш шоиргина — ҳаяжон қуршовида ўтирганимиз йўқ. Орқага қайрилиб қарамаймиз, шунинг учун ҳам бутун театр қандай ҳис қуршовида эканини билмаймиз, лекин саҳнада, стол ёнида ўтирган — кўпни кўрган, бунинг усти-

га, ишончсизлик, шубҳа кайфиятида эканликлари сезилиб турган — одамлар, кўриб турибмиз, у чиқиши керак бўлган томонга тикилишган.

Мен кўринишидан артистга ўхшаган, сариқ сочли, деярли масҳарабов бир одам чиқиб келишига амин эдим... Маяковский ҳақида шундай тасаввурга эга бўлишимиз учун асос бор эди: ахир биз сариқ кофта ҳамда ўтмишдаги адабий жанжаллардан хабардор эдик-ку!

Саҳнага бутунлай бошқача одам чиқиб келди!

Унинг бизни лол қилиб қўйган нарсаси, албатта, ҳаддан ташқари бўйдорлиги, манглайи тагидан боқиб турган ҳаддан ташқари ўткир ва чиройли кўзлари бўлди... Лекин, умуман, у эгнига барра ёқали нимпўстин, бошига ҳам бир оз тепага суриб қўйилган барра телпак кийган, оддий совет қиёфасидаги, бир оз ҳорғин одам эди».

Мен бу кечани ҳам, — Ингулов президиумда эди; балки унинг ёнида Клавдия Заремба ҳам бўлгандир! — Олеша шундай аниқ тасвирлаган Маяковскийни ҳам яхши эслайман. Лекин мен Маяковский барра ёқали нимпўстин билан барра телпак кийган эди, деб айтмаган бўлардим. Бу тўғри эмас. Мен мана бундай деган бўлардим: Маяковскийнинг эгнида тўқ кул ранг, тиззасигача келадиган калта, қора қоракўл ёқали қишқи пальто, бошида ҳам шунақа қора — лекин телпак эмас, юмалоқ, саёз телпакча бор эди. Телпакчаси ҳақиқатан ҳам бир оз қаншарига суриб қўйилган, пешанаси ва сочи машинкада калта қилиб олинган бошининг бир қисми кўриниб турарди.

У ён томондан чиқди-да, худди сафдагидай, чап оёғини кўтариб ташлаб, саҳна ўртасига кела бошлади ва ўзига-ўзи буйруқ бераётгандай, баланд овозда деди:
— Марш-ш-ш!

Лекин бу сўз юришга буйруқ эмас, унинг машҳур «Сўл марш»ининг биринчи бўғини эди:

«Марш-шлар аро тизилинг! Гийбат гапга ҳожат йўқ ҳозир! Нотиқлар, жим! Сўз энди сизга, ўртоқ маузер»¹.

Бу шеър унинг программ шеъри эди. Шунинг учун ҳам у бу шеърнинг инқилобий вазини саҳнанинг тахталарига мих қоқаятгандай, алоҳида қувват билан чертарди.

«Сўл! Сўл! Сўл!»²

Сўнгра у дам ҳам олмасдан, яқиндагина ёзилган, лекин Олеша иккаламизга яхши таниш, шиддати билан бизни лол қилган, баҳайбат «150 000 000» достони-ни бошидан охиригача ўқиб берди.

«Қани, дағалгина тўшагингдан тур, матонатли, ёниқ, дилкаш, мулойим, илоҳий худомас, оддийгина бир этдан яратилган инсон худойим!»

Саҳнада чўяндай қадамлар билан юрар экан, у бирдан шимининг чўнтагидан тўшпонча олиб, уни томоша залига тўғрилагандай кескин ҳаракатга келди:

«Уқлар дўли ёғсин! Қўрқоқларга ҳужум! Қочоқлар тўдасин қийрат, парабеллум!»

Кейин овозини дарғазаб гумбурлатди-да, гапирди ҳам эмас, тишларини гижирлатди:

«Айни вақти бу дам! Бисотингни чиқар қалбинг тубидан! Шиддат, оташ бўлиб, темир ва ёлқин, куйдир, ёндир, кес, чироқ ёққин!»

^{1,2} Мақсуд Шайхзода таржимаси.

У:

«Жонингни оламиз, романтик дунё!» шеърига етганида, Олеша иккимизга, гўё у чиройли, даҳшатли кўзларини бизга қадагандай бўлиб туюлди ва биз ўзимизни орқароққа олиб, кўзимизни ўткир нурдан олиб қочгандай, олиб қочдик.

«Дилда имон ўрнига,— гулдирашда давом этарди Маяковский, — буғ ва электр нури. Қашшоқларнинг ўрнига барча дунёларнинг бойлигини чўнтакка уринг!»

Шунда биз, илгари ўзимиз китобда ўқиганимизда ҳар доим диққатимиздан сирғалиб кетган, ҳозир эса тўсатдан ўзининг ақл бовар қилмас кучи билан намоён бўлиб, портлатилган девордай устимизга қулаган, бутун оламшумул инқилобий шеъриятнинг энг даҳшатли, энг шафқатсиз, энг қонли сатрини биринчи марта идрок қилдик:

«Кексами — ўлдилинг. Бош суяклар — кулдонга!»

Бу шу қадар даҳшатли эдики, Маяковский кейин, ўқиш услубини ўзгартириб, рус лапарлари оҳангига солиб, деярли куйлагандай, Америка ҳақидаги:

«Унга бир сеҳргар куч қилди ато қитъаларни йиғиб, жам этиб дунё. Мана, биттагина мурват устида турар бутун бир электро-динамо-механик шаҳар» сатрларини ўқиганида ҳам, биз ўзимизга келмаган, бу сатрларни муносиб баҳолайдиган ҳолда эмас эдик. Ҳаддан ташқари ҳолдан тойган Маяковский тердан ялтираб турган, сочи машинкада калта қилиб олинган бошини телпаги билан артиб, хириллаб қолган, гулдироқ овозига сўнгги марта зўр бериб, қоронғи, жимжит залга қаҳрамонона дostonининг сўнгги:

— «..Экин-тикинларда яшна, она-Ер. Бу сенгадир,

инқилоблар қонли Илиадаси! Очлик йиллар Одиссеяси, сенгадир!» —

сатрларини ташлаганидагина кўзимиз очилиб, — шунда ҳам бирданига эмас, — Маяковский — ҳақиқатда — нима эканлигини, унинг асл кўламини биринчи марта англадик.

Ўзининг асл маънавий моҳият-эътибори билан у трагик шоир ва фақат шу йўлдагина ҳақиқий доҳиёна асарлар яратиши мумкин эди.

Мангу бўлинмас муҳаббат ва ўлим мавзуси ҳар доим унинг ижоди ва инсоний шахси марказида турарди. Унинг ҳар бир достони — қалбнинг машаққатлар аро саргардонлиги, ҳалокат, сўнгра янги, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражадаги мислсиз гўзал ва адолатли, мангу бахтли, камолга етган умуминсоний ҳаёт учун қайта туғилиш апофеози эди.

«Владимир Ильич Ленин» достонида ҳам худди шундай. Ўлим мавзуси апофеозга айланади:

«Қуёш, баланд юксал!.. Ильич вафотининг ҳатто ўзи ҳам — буюк ташкилотчи-коммунист... Қуллар, қаддинг ростла, букчайтма белинг! Пролетарлар армияси, метин сафга тур! Яшасин революция; у қувонч келтирар, у яқин жуда! Бу жанг тарих билган жанглар ичида тенги йўқ, ягона, энг улуғдир»¹.

...У қувончли ва яқин келиб қолган Инқилобга ташна эди...

Маяковский асарлари ичида энг яхши кўрганларимдан яна бири «Жуда саз!» достони. Октябрь гулханлари ёнган кўчаларнинг фожей шафағида такрори йўқ гўзал равишда «Блокнинг Россияси оғир, аба-

¹ Асқад Мухтор таржимаси.

дий» чўкиб бораётган бу дoston ҳам: «Ҳаёт жуда соз!
Яшамоқлик — ажиб экан, рост!»¹ апофеози билан тугайди.

Мен ҳалиям ўзини ўлдирган бола ҳақидаги кишини титратадиган романсани ичига олган «Бу ҳақда» дostonини гапирмаяпман.

«Қор — момиқ. Бола борар босганча момиқ қорни. Момиқ олтин ранг. Бундан ҳам жирканч нарса борми?! Шундай ғусса босарки, зумда мажруҳ қилади! Лўлилашган романсда эриб кетсанг бўлади.

Кунботардан кўз узмай бола борарди ҳамон. Кунботарнинг ранги ҳам қиёси йўқ заъфарон. Ҳатто Тверь томонда қор саргайиб ётарди. Ҳеч нарсани кўрмасдан бола одим отарди. Борар эди, тўхтаб қолди у бирдан. Ипакдай қўллари энди — темирдан. Бола изида ётган қизил жиякни роса кунботар ҳам кўз узмай, узоқ қилди томоша. Қарсиллатиб узарди бўгинларни қор. Бу кимга, нимага, не учун даркор? Уғри шамол бола ни роса тинтувга олди, боланинг хати шамол қўлига тушиб қолди. Шу заҳотиёқ Петров паркига сим қоқди у:

— Алвидо... Мен тугатдим... Айб этманг, ўтинчим шу.

У нақадар менга ўхшайди!»

Мен бу иқроор сатрларини биринчи марта Маяковскийнинг ўз оғзидан — у Политехника музейи сахнасида, пиджаги билан ингичка галстуги ташлаб қўйилган стул олдида туриб шеър ўқир эди, — эшитганимда кўз олдимда бирдан бошқа Маяковский, «Севаман» дostonининг автори, мангу ягона, буюк муҳаббатни орзу қилувчи гадои бола пайдо бўлган эди.

¹ Мақсуд Шайхзода таржимаси.

«Севмоқми? Жоним билан! Юз сўмлар бўлса бўлди. Ҳолбуки, мен, чақир кўз, беватан, тентиб юрибман йиртиқ чўнтакка тиқиб қўлни».

Маяковский учун — бошқа барча шоирлар учун ҳам — вақт вертикал бўйича юқоридан пастга қараб силжирди; у ўз сатрларини ҳам шу тариқа битарди. Мен учун эса вақт горизонтал равишда — олдинга, баъзан ҳатто орқага қараб, — силжийди, шунинг учун ҳам мен шеърӣ сатрларни бир йўналишда — вақт оқимиға қараб, ёзиб борапман.

Бир куни кечаси биз бўм-бўш Мясницкий кўчаси бўйлаб горизонтал равишда борардик, — у менинг Милников кўчасидаги уйимга келган ва мен уни Лубянский — ҳозирги Серов — проездигача кузатиб бораётган эдим, — ундан «Чалворли булут»ни ўқиб беришини илтимос қилиб қолдим.

У тўхтаб, менга хўмрайиб қаради-да, арслонникига ўхшаган оғзини катта очиб, бутун кўчага жар солиб шанғиллади:

— Шунақа ҳам андишасизлик бўладими!

Мен қўрқиб кетдим.

— Нега энди андишасизлик бўларкан! Кечирасиз... Мен кўпдан бери ўз оғзингиздан эшитишни орзу қилардим... Деярли ҳамма асарларингизни ўз оғзингиздан эшитганман... «Булут»ни эса эшитмаганман... фурсати бўлмаганми...

У баттар қутуриб кетди.

— «Чалворли булут!» — ўқирди у. — Нега «Жуда соз!»ни ўқиб беришимни илтимос қилмайсиз? Нега?

Унинг овозида алам бор эди.

— Нима? «Булут» ундан яхшироқ деб ўйлайсизми? Мен эса, «Жуда соз!» яхшироқ деб ўйлайман. «Жуда соз!» — менинг энг яхши асарим. Умуман, — у қутурган овозини яна кўтарди, — ҳеч қачон шоирдан

унинг эскирган, кечаги бирон асарини ўқиб беришини илтимос қила кўрманг. Бундан ёмонроқ ҳақорат бўлмайди. Чунки ҳар қандай ҳақиқий санъаткорнинг янги асари аввалгисидан яхшироқ бўлиши керак. Агар янги асари аввалгисидан ёмон бўлса, шоирнинг тамом бўлгани. Ёки, ҳар ҳолда, тамом бўлаётгани бўлади. Бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ўзи—уччига чиққан андишасизлик! Шунини миянгизга қўйиб олинг: уч-чи-га чиқ-қан анди-шасизлик!

Мен, ўзим ҳам истамаган ҳолда, унинг ярасига туз сепиб қўйганимни англадим:

«Ишқ сўниб бормоқда, интилишлар ҳам, даврга тўқнашиб — чақа пешанам. Барча бўм-бўшликлар турсин бир ёқда — юрак бўм-бўшлиги босиб келмоқда».

...Қоронғилик тобора қуюқлашиб борарди. Маяковский менга синчковлик билан тикилиб қаради-да, юзининг ярми билан нимтабассум қилди.

— Катаич, менда сиз учрашув тайин қилиб қўйгансиз, кечикиб қолмаслик учун оёқни қўлга олиб югуришингиз керагу буни менга айтишга уяляпсиз, деган бир таассурот уйғониб қолди.

«Маяковский билан танишганимда ҳали ёш эдим,— деб ёзган эди Олеша,— лекин агар ҳозир Маяковский билан бирга бўлишимни билсам, ҳар қандай ишқий висолни унутиб юбора олар, учрашувга бормай қўя олардим».

Мен ҳам Маяковскийни Олешадан кам севмас, мен ҳам ёш, лекин барибир, ҳатто Маяковский туфайли ҳам сўзимни буза олмас эдим.

У мени рағбатлантирган ҳолда бош ирғади.

Хонамда Маяковскийнинг ўзини қолдириб, ўйдан чиқдим, транспортнинг барча турларини сафарбар қилиб, учрашув тайин қилинган ерга югурдим — узр сўрадим, ўпдим, қучоқладим, учрашувни қолдирдим, бошқа кунга кўчирдим — ва қирқ минутлардан кейин қайтиб келдим. Маяковский ҳамон ўша жойида, тамом кўкариб кетган ойна олдида ўтирарди.

— Узр энди, — дедим мен.

У бир ёноғи билан ғамгин жилмайиб қўйди.

— Аҳволингиз тушунарли.

Кейин бу гапини «Евгений Онегин»даги ўзи яхши кўрган тўртлик билан изоҳлади:

— «Биламан: ҳаётим йўли ўлчанган; лекин меним умрим давоми учун, ҳар тонгда ишонган бўлайки, чиндан, сиз-ла, кўришаман кундуз — шу бугун»¹.

Шу лаҳзада бирдан шу пайтгача жим турган телефон жириглаб қолди.

Афтдан, Москванинг одатдаги, танишлар бибирига қўнғироқ қилиб, бугунги кечани қаерда ўтказишга келишадиган вақти бўлган эди. Сўнги пайтларда нима учундир деярли ҳар куни меникида тўпланишардик, менинг квартирам тунги клубга ўхшаб қолган эди.

Трубкини энди олган эдим, Маяковский тезлик билан олдимга келди-да, қўли билан жавоб беришдан олдин трубкини кафт билан беркитинг, дегандай амирона ишора қилди. Мен унинг айтганини қилдим.

— Ким экан? — сўради Маяковский.

— Ҳозир биламиз.

Кейин мана бу тарзда давом этди: мен ким гапирётганини сўрардим-да, трубкини кафт билан бер-

¹ Ойбек таржимаси.

китиб, ким телефон қилаётганини Маяковскийга шивирлардим. У эса бир-икки лаҳза ўйлаб олгач, бошини ҳа ёки йўқ, — кўпинча йўқ ишорасида иргарди. Гоҳида: «Майли, келсин» ёки «Э, жин урсин»га ўхшаш, бундан ҳам баттар бирон сўз айтарди. Мен унинг буйруғига итоат қилиб, трубкага ё: «Бугун кечқурун бандман» ёки «Келинг», дердим.

Шу куни, атайлаб қилгандай, жуда кўп одам телефон қилди. Маяковский эса олтин қидирувчидай, қўнғироқларни жуда диққат билан ювиб, уларнинг орасидаги жуда кам соф олтин ушоқларини: бугун ўзига ҳамсуҳбат бўладиган одамларни ажратиб оларди.

У одамларни нимага асосланиб танлаётганини билиш қийин эди. У ўзининг умумий дўстлари, — «Леф»даги ўртоқларидан ҳам бир нечасини рад қилгани, ҳатто ғазабли бир жирканиш билан: «Э, ...есин!» — деб сўкингани мени ажаблантирарди.

Менга ўша куни телефон қилган бошқа лагернинг энг машҳур шоирининг ҳам насибаси шу бўлди.

— Керакмас, — деб гулдиради Маяковский ва қўлини силтаб, телефонга орқа ўгириб олди.

У яқинда РАППга кирган, энди бундан жуда қаттиқ пушаймонда эди. Шошилганман, дерди. Қизиққонлик қилганман. Нотўғри қадам ташлаганман. Уйлайманки, моҳият-этибори билан РАПП ҳам «Леф» сингари бўлмаган бир гаплигини, адабий позициядан ўзга нарса эмаслигини у англаган эди.

Уларнинг кўпчилигининг тирик Маяковский — мураккаб ва қарама-қаршилиқдан иборат, мустақил ва Пушкин сингари ёлғиз инсон ва шоир — билан ҳеч қандай ишлари йўқ эди. Улар учун — жумладан, ўтмишдаги футурист, ҳозирги «Леф»лар учун ҳам — Маяковский яхши бир топилма, фойдаси тегадиган йўл-

бошчи, кенг елкаси ортига беркиниб, рус адабиёти тарихига билетсиз кириб кетиш мумкин бўлган, ҳар нарсани ёриб ўтадиган баҳайбат кучга эга одам эди, холос. У ўзининг ҳам ҳамма томонига жарангдор сохта лефликларининг ёриқларини ёпиштириб, ўзларининг маҳаллий савиялари даражасига тушириб, океанда сузиб юрган кеманинг тумшугига ёпишиб олиб, сузишига халақит берадиган чиганоқлардай устига миниб олган шилқим, ўртамиёна, учар йигитлар учун бир жаннатгина эди, холос.

У ночор бир аҳволда қолган, бу хонаки «Леф»ларнинг барчасидан, адабиёт назариясини гимназиянинг юқори синфлари адабиёт дарсликларидан сўриб олаётган барча жоҳил ва кеккайган назариячилардан қандай қилиб қутулишни билмас эди.

Уларнинг орасида қанақа монстрлар йўқ эди дейсиз!

Уларнинг ҳатто бир митти одамчалари — вақт ўтиши билан сийқа, бор гапларни такрорлайдиган консерватор цитатабозга айланган, шундай бўлса ҳам адабиётнинг катта билимдони деб ном чиқарган, ашаддий новатор, формалист ва санъатда инқилоб қилган: ўзини медицина фанлари доктори қилиб кўрсатадиган фельдшер ҳам бор эди.

Инсонни маънавий қулликнинг барча турларидан озод қилиш учун жонини жабборга бериб курашаётган шоирнинг ўзи, ўзи сезмаган ҳолда, адабий кураш деб аталган жараённинг бидъати қўл-оёғини боғлаб ташлаган қулга айланиб қолганди. Ваҳоланки, унинг ўзи бу курашни «тўппа-тўғри эмас, энг яхши маънодаги адабий муштлашиш», деб атаган эди.

Майли, бу кураш шундай: энг яхши маънодаги муштлашиш бўла қолсин. Лекин унинг мана шу бемаъни ишга қанчалик бебаҳо руҳий кучини сарф қилганини ўйлашнинг ўзи кишини даҳшатга солади,

Ҳозир у кўзимнинг олдида қўл-оёғига боғланган барча кишанларни улоқтириб ташлаб, битта достонининг ўзи барча адабий жанжаллар ва оқимларни қўшиб олганда ҳам ҳаммасидан минг марта устун турадиган шоирга муносиб тарзда, мутлақо эркинликка чиққандай эди.

Буюк ўзгаришлар даври унинг учун ички эрк, қалб эркинлигининг қайтиб келишидан бошланарди. Энди унинг кимнингдир уйдирма назариясига мослашиш учун ўз қўшиғини бўғизлаб, шеъридан кишини донг қолдирадиган кучга эга бўлган бўлақларни олиб ташлашига ҳожат йўқ эди. Ҳолбуки, унинг мана бу машҳур сатрлари шу кунга тушган эди-да:

«Армоним шу: юртим англаса мени, англамаса нетарман?! Шамолдаги ёмғирдай, она юртимни четлаб ўтиб кетарман».

Менга қолса, мана шу тўрт сатр учун унга ҳайкал қўйдирган бўлардим, лекин у кимнингдир ёки ниманингдир истаги бўйича, бу тўрт сатр учун оммавий равишда пушаймон бўлишга мажбур бўлган, бу тўртликни ўзининг «бесўнақай бегемот шеърларининг бирига тақалган жаннатмакон дум», деб атаган эди.

У яна мана шундай деб қўшиб қўйган эди:

«Романсдай таъсирчанлигига (одамлар рўмолчага ёпишиб қолишарди) қарамасдан, мен бу ёмғирда ивиغان патларни юлиб ташладим».

У, ўз сатрларининг ҳақиқий баҳосини биладиган санъаткор бу гапларни айтаётганида қай даражада таҳқирланган экан!

Узининг энг яхши сатрларидан бўлган бу тўртликни «ивиган» деб, адолатсиз, энг муҳими, нотўғри баҳолашга уни нима мажбур қилди экан?

«Ҳаммом»ни ўша пайтдаги Бошреперткомдан — икки фронтда, ўнг оппортунистлар ва сўл қинғирларга қарши мардона жанг қилган эди, — ҳақоратомиз тарзда ўтказиш билан боғлиқ бўлган таҳқирланишлари-чи?

Аввалига барча иш яхши бораётгандай эди.

Пьеса ҳозир Чайковский номидаги зал жойлашган Мейерхольд театрининг фойесида ўқилди. Деразадан ҳозирги ҳайкали ўрнатилган Маяковский майдони — ўша пайтдаги триумфал майдон кўриниб турибди. Ушанда ҳайкал ўрнида ям-яшил маҳаллий сквер бўлиб, унинг атрофида, мурвати бураб, қўйилган ўйинчоқлардай, учқун сачратиб, ҳали унча эскирмаган электр трамвайлар, Маяковскийнинг ёшлик давридаги ўша Москва трамвайлари югуриб ўтиб турарди. Маяковский ёшлигида бу трамвайлар ҳақида жуда ажойиб «чилик айтган эди:

«Трамвай тилини биласизми сиз?»

Бундан ҳам ажойиб сатрлари бор эди:

«...трамвайнинг ақлли юзин минглаб бўса билан ёпаман».

Сквернинг тарашланмаган яшил буталари, трамвай станциясининг уйчаеи устида, ҳамма жойда машҳур ва маълум соат — Олешанинг ибораси билан айтганда «бахт бочкаси» — тагида энг муҳим ишқий висоллар тайин қилинадиган, жумладан, Маяковский-

нинг ўзи ҳам тайин қиладиган, машҳур электр соати кўриниб турарди.

Чанги чиққан, айниқса оддий, спектаклсиз кун ёгдусида аллақандай бир ғариб кўринган фойе. Уни оламга машҳур, ҳар бир постановкаси жанжал, муштлашишга олиб келадиган воқеа бўлган новатор режиссёрга қарашли театр фойеси деб ўйлаши қийин эди кийининг.

Устига ҳеч нарса ёпилмаган, фақат водопровод сувига тўлдирилган графин ва папирос қолдиқларига тўлиб кетган чайдиган идиш турган кичкина ошхона столи атрофига гичирлаган эски Вена стуллари қўйилган.

Лекин бу ерда ўтирган одамларни айтинг! Театр олами, зиёлиларнинг энг асил намояндалари.

Маяковский бошлаб келган ёзувчилар: Эрдман, Зошченко, Бабель, Вольпин...

Ниҳоят, одатдагидай башанг кийинган, жингалак, ярим ечиқ, ингичка, эски, лекин парижниклиги кўриниб турган галстукда, бурундор боши орқага, елкасига ташланган, одам иккита эмас, ҳинд худолариники сингари, камида тўртта деб қасам ичиши мумкин бўлган мусиқий қўллари ғалати Мейерхольднинг ўзи. Унинг қўли ҳақидаги гапни мен тўқиганим йўқ. Уни Борис Григорьев шундай тасвирлаган, ҳатто шляпа кийган ҳолда: оппоқ қўлқоп кийган бир неча қўл, деб тасвирлаган эди шекилли. Эҳтимол, Григорьев эмас, бошқа одам тасвирлагандир. Эсимда йўқ.

Ҳатто мхатчилардан ҳам кимлардир келган эди шекилли. Душман лагеридан айғоқчилар. Қалтагина қора қошлари самурайникига ўхшаб ҳурпайиб турадиган, содда дил, заҳарли жилмаядиган Марков Паша — биз ўшанда уни шундай деб атардик — келган бўлса керак. У кўпдан бери, ҳеч кимга сездирмасдан Маяковскийнинг изига тушган, уни МХАТга пьеса

ёзиб беришга кўндирмоқчи бўлиб юрарди. Маяковский Бадий театр саҳнасига чиқса-я. Роса томоша бўларди-да! Бутун бир маданий оламга татигулик жанжал бўларди!

(—Хо-хо-хо,— энтикиб хохоларди Марков.)

— Хўш, нимага бўлмас экан ўзи? Ахир, уста Мейерхольднинг ўзи ҳам ўша отхонадан чиққан-ку. Бадий театрнинг собиқ актёри-ку. (Треплёвни, «Шоҳ Фёдор»да Шуйскийни ўйнаган.)

Марков яқинда, жуда катта машаққат ва ҳийланайранглар билан Маяковскийни МХАТга, Булгаковнинг «Турбинларнинг ҳаёти»га судраб борган эди. Маяковский учинчи пардадан кейин секингина жўнаб қолган.

Марковнинг:

— Хўш, фикрингиз қалай?— деб берган саволига Маяковский:

— Билмайман,— деб жавоб берган.— Думини кўрмадим. Шунинг учун ҳам Булгаковингиз қанақа ҳайвон: тимсоҳми, калтакесакми эканини аниқ айтолмайман.

Маяковский одати бўйича пиджагини ечиб, стул суянчиғига осиб қўйди-да, қўлёзмасини — Мейерхольднинг севимли ибораси билан айтганда, манускриптини,— очди, унга кафти билан бир урди-ю, олтин вақтини сўз бошига сарф қилиб ўтирмасдан, тантанали вазиятда ўкирди:

— «Ҳаммом». Олти пардали драма!— У бу гапни айтаётиб, биз — ёзувчилар томонга назар ташлади ва чамамда кўзини ҳам қисиб қўйди.

У пьесани, украин тилини жуда яхши билиши билан ўтирганларни ажаблантириб, Оптимистенкони шу қадар жонли тасвирлаб, ўзини ҳам кулгидан зўрға тутиб, босиб келаётган кулгини «Госбанк» маркали

йўғон папирос турган катта оғзининг четидаги тақага ўхшаб кетадиган ажини орқали бир ёқлама табассумга айлантирган ҳолда, бошлаб ўқиб берди.

Пьеса тугагач, одатдагидек, музокаралар бошланди. Кимнингдир ташаббуси билан, худога шукур, бизнинг орамизда ҳам ниҳоят Мольер пайдо бўлибди, деган хулосага келинди.

Пьесани ўқиш жуда яхши ўтгани учун, уйга қайтаётганимизда Маяковский жуда яхши кайфиятда эди ва ҳадеб мендан, сизга олтинчи пардада нимадир етишмаётганга ўхшаб туюлмаётганими, деб сўрайверарди.

— Нима экан етишмаётган нарса?

— Билмайман. Бутун дунёга машҳур бўлиб кетган «Гилос квадратура»нинг автори сифатида сизга яхшироқ сезилиши керак эди. Йўқ, йўқ, жаҳлингиз чиқмасин, мен яхши кўрганимдан айтяпман.

— Яхши кўрганингиздан менинг водевилчамни олий комедиянгизга киритган экансиз-да!

— Лекин сизни ҳам реклама қилдим-ку! Хўш, шундай қилиб, олтинчи пардада етишмаётган нарса нима?

— Билмайман.

— Мен биламан,— деди бир оз ўйлаб олиб Маяковский.— Бизнинг кунларимиз пафоси ҳақида яна бир қўшимча парча бўлиши керак. Бўлмаса мутаносиблик йўқолади. Бу парчани эртага эрталаб ёзаман.

Эртасига Катта Дмитровкадаги ломбард олдида тасодифан учрашиб қолган эдик, у кўришган заҳотимизоқ деди:

— Ҳозиргина ёздим. Етмай турган нарсанинг худди ўзи.

У чўнтагидан тўрт букланган чизиқли қоғоз олди, лекин унга қарамай, ҳатто очиб ҳам кўрмай, юриб бо-раётиб, қадам вазнимизга мослаган ҳолда «Давр марши»ни ўқиди.

— «Коммуна жуда ҳам яқиндир, она юрт, қадам бос баҳодирга хос. Эй давр! Эй давр! Эй давр, олға бос!»

— Нима деб ўйлайсиз, Мейерхольдга ёқармикан?

— Қойил қолади. Ахир бугунги кунимизнинг моҳияти шу-ку. Давр, олға бос! Беш йиллик ҳақидаги бир романга доҳиёна сарлавҳа.

— Мана, сиз ёзасиз-да ана шу романни. Ҳеч бўлмаса, Магнитогорск ҳақида. «Давр, олға бос!» — деган сарлавҳани сизга ҳадя қиламан, — деди ҳиммат билан Маяковский менга жиддий, зийрак назарини ташлар экан.

Лекин тез орада, ҳаммани ажаблантирган бир ҳол юз берди: «Ҳаммом»нинг йўлида жуда кўп тўсиқлар пайдо бўла бошлади. Бу тўсиқлар — РАППнинг энг принципсиз танқидчиларидан бири ёзган сохта марксистик мақолалардан тортиб, матбуот унинг «Ҳаммом»и ҳақида лом-мим демай, бунинг устига деярли ҳар куни, олдиндан тайёрлаб қўйилган нотиқлар совет жамоатчилиги ва ишчилар синфи номидан Маяковскийга энг катта адабий айбларни ағдариб, ҳатто уни халтурачиликда айблайдиган ҳар хил бадиий кенгашлар, коллективларда, секциялар, пленумлар, президиумлар ва умумий йиғилишларда «Ҳаммом»нинг муҳокамасини уюштираётган Бошреперткомнинг ғалати талабларигача, ҳаммаси — Маяковскийни санъатнинг ҳамма қоидаларига асосан, жуда бошлаб ташкил қилинган заҳарлашга ўхшар эди.

Иш шунгача бориб етдики, бир муҳокамада кимдир Маяковскийни ҳатто улуғ давлатчилик шовинизмида, украин халқи ва унинг тили устидан кулишда айблади.

Маяковскийни ҳеч қачон бу қадар ўзини йўқотган,

бу қадар эзилган ҳолда кўрган эмасдим. Унинг саҳнадаги чаққонлиги, беқиёс юмори, тўхтамасдан келиб турадиган ўткир сўзи билан душманларини бирин-кетин қулатаверадиган илоҳий қадди қаерга кетди?

У, Инқилобнинг биринчи шоири, бир лаҳзадаёқ шоҳсупасидан қулатилиб, жўнгина, ўртамиёнагина, ҳеч нарса билан эътиборга молик бўлмаган, «ўзининг мужмал пьесасини саҳнага судраб чиқаётган» адибга айлантирилгандай эди.

Маяковский таслим бўлишни истамас, тобора камайиб бораётган қувват билан, — мен ҳозир, бу сатрларимни ёзаётган пайтда, аллақачондан бери ҳақли равишда классик асар ҳисобланиб келадиган — олти пардали драмасининг устида муштлашар эди.

— Эштияпсизми, Катаич, мендан уларга нима керак ўзи? — сўрарди у зорланиб. — Мана, сиз ҳам пьеса ёзасиз. Сизни ҳам шундай нимталашадими? Бу нарса одатдаги ҳолми?

— Эҳ-ҳа!

Мен пьесаларимдан бирининг, қизил сиёҳ билан шу қадар дабдала қилиб ташланган, уни кўриб юрагим ёрилиб кетишидан қўрқиб, Станиславский анча вақтгача менга кўрсатишга журъат қилолмай юрган нухасини эсладим.

Маяковский ҳар доим пьесасини ўқишга бораётганида мени ҳам олиб кетарди. Йўлда, одатдагидек, маслаҳатлашарди:

— Балки Оптимистенкони украин шева-сисиз ўқишим керакдир? Сиз нима дейсиз?

— Бунинг фойдаси тегмайди.

— Ҳар ҳолда бир уриниб кўрай, қани. Улуғ давлатчи шовинист бўлмаслигим керак-ку, ахир.

У «уриниб кўрди».

Оптимистенкосини «украин акцентисиз» ўқиш ун-

га қанчалик машаққатли бўлгани эсимда. Маяковский бутун кучини Оптимистенкони миллатсиз, «ҳеч қанақа», рангсиз тилли, рангсиз қаҳрамон қилиб кўрсатишга сарф қилган эди. «Хаммом» шу туришда кучининг ярмини, ўзига хослиги, ёрқинлиги, юморини йўқотарди албатта.

Лекин бошқа нима ҳам қилиб бўларди? Маяковский қўлидан келганча, нима қилиб бўлса ҳам ўз фарзандини ҳимоя қиларди. Бу усул ҳам барибир ёрдам бермади. Тўғри, бу гал улуғ давлатчилик шовинизмига ёпишишмади, лекин уни «ишчилар синфига тўрларча, менсимаслик муносабати» да айбланди.

— Велосипедкин қанақа одам ўзи! Фоскин, Двойкин, Тройкинлар-чи! Ишчи ёшлар устидан, комсомол устидан кулиш бу. Победоносиков образи ҳам шубҳали. Автор кимга шама қияпти? Уртоқ Мартишкининг, Маяковский тўплаган характерлар тирик инсоннинг ягона тўғри марксистик назарияси талабларига жавоб бермайди, деган гапи тўғри. Шундай экан, ўртоқ Маяковский, ҳали вақт бор экан, ҳали майда буржуазия ботқоғига ботиб қолганингизча йўқ экан, буни назарда тутишингиз керак.

- Тақиқлайсизларми?
- Йўқ, тақиқламаймиз.
- Демак, рухсат берасизлар?
- Рухсат бермаймиз.
- Нима қиламиз бўлмаса?
- Қиладиган нарсангиз аниқ: агар сўл ҳамроҳдан ўнг ҳамроҳга, балки ундан ҳам баттарига айланиб кетмай десангиз, ўзингизга тегишли хулоса чиқариб оласиз...

Маяковский буйруқлар ва сарғайган плакатлар ёпиштириб ташланган фанер деворлар орасида, ёзиб ташланган газета парчалари, тишлаб ташланган қаламлар, қуруқ темирдай ялтирайдиган бинафша ранг

бўёқли сиёҳдон, папирос қолдиқлари тўлиб кетган кулдонлар турган стол устидан сизғиб чиқаётган тамаки тутунининг қатлам-қатлам булутлари орасидан зўрға ўтаётгандай у ёқдан-бу ёққа юрарди. Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йил намунасидаги, жуда узоққа чўзилган бу жаҳаннамий бадий кенгашнинг терлаб кетган аъзоларининг турли-туман кўзлари унинг кескин, бесўнақай ҳаракатларини темирдай совуқ лоқайдлик билан кузатар ва сўзсиз, лекин мудҳиш тарзда унинг қадами оҳангида: «Қоралаш... қоралаш... қоралаш...» дея такорлаётгандай бўлар эди.

Маяковскийни айниқса раиснинг ўзи ҳаддан ташқари бўғар, уни шу даражага олиб борган эдики, у бир куни Москва—Ленинград маршрутида қатнайдиган «Қизил ўқ» поездининг халқаро вағони коридорида, қўлида оғир мельхиор стаканжодаги бир стакан чой, оёғини иссиқлик юрадиган қувурнинг мис панелига қўйиб тураркан, жағ тишлари билан папиросни асабий ғажиб, ойнадан лип-лип ўтаётган жуфт-жуфт — бири тикка, иккинчиси унга суялган, ётиқ бу устунлар чечёткага рақс тушаётган икки раққосни эслатарди,— телеграф устунларига қараб тураркан, ҳозиргина тўқиган жуда заҳар эпиграммаларини ўқиди. Эпиграммаларнинг бири С. деган шоирга аталган бўлиб, Кривовдан олинган: «Дуб илдизин тумшук билан уза бошлади», деган сатр билан тугар, иккинчисидан: «Ўхшагиси келганидан Байронга жуда, рус тилида оқсоқланиб куйлайди бард ҳам», дейилар, учинчиси эса мана бундай эди: «Комедия парчаларин эзгилаб ҳиссиз ўтирибди Бошрепертком Гандурин.— Манави ёрилган бандурада сиз чалиб бермайсизми бирон ноктюрн?»

У бу эпиграммаларни оғзини қандайдир қўрқинчли, шафқатсиз табассум нағали билан қуршаган ҳолда ўқиган эди.

Унинг мана шундай темир табассумини мен бир неча марта, шу жумладан, «Қалампир» редакциясида уни Булгаков билан таништирган кунимда кўрганман. Маяковский Булгаковни ўзининг ғоявий рақиби деб биларди.

Булгаков шундай олдида турган жонли футурист, лефчи, машҳур инқилобчи шоирни яшириб бўлмайдиган қизиқиш билан томоша қиларди: Унинг ўткир, шиддатли, оч мовий кўзлари Маяковскийнинг юзи бўйлаб сирганар, унинг аскияда Маяковский билан жудаям куч синашгиси келаётгани кўриниб турар эди.

Аския ва ҳозиржавобликда иккаласининг ҳам донги кетган эди.

Булгаков бирмунча вақт Маяковскийнинг атрофида унга қандай қилиб наштар санчишини билмай, эҳтиёткорлик билан сўзсиз айланиб юрди. Маяковский қояга ўхшаб, қимир этмай турарди. Ниҳоят Булгаков студентларникига ўхшаган, малла сочли бошини бир чайқаб қўйди-да, бошлади:

— Эшитишимча, Владимир Владимирович, сизнинг хаёлингиз жуда ҳам бой экан. Менга бир маслаҳат беролмайсизми? Мен ҳозир битта сатирик қисса ёзяман, шунинг учун битта қаҳрамонимга фамилия керак. Фамилия, албатта, профессорча бўлиши керак.

Булгаков гапини тамомламаган ҳам эдики, Маяковский ўша лаҳзанинг ўзида, ўйлаб ҳам ўтирмай, ширали баритонал бас овозда аниқ қилиб деди:

— Тимерзаяев!¹

— Таслимман! — деб хитоб қилди аччиқ завқ билан Булгаков қўлини кўтариб.

¹ Бу ерда аччиқ сўз ўйини бор. Маяковский ҳам Булгаковга яхши жавоб берди, ҳам унга ўзининг муносабатини билдирди: ты — сен, мерзавец — аблаҳсан, демоқчи (*Тарж.*)

Маяковский илтифот билан табассум қилиб қўйди.
Булгаков профессорини Персиков деб атади.

Маяковский ҳақида хотиралардан. Қатралар.

— Володя, француз тили билан мутлақо шуғулланмай қўйдинг-ку!

— Секинроқ, Лиличка, ҳуркитиб юборма: у менинг оғзимда бошоқча ўхшаб ўзи ўсиб келяпти.

— Пьесада неча парда бўлиши керак?

— Кўпи билан бешта.

— Меники олтига.

Зиёфат сўнгида:

— Ўртоқлар, Олеша французча гапира бошлади.
Тарқалиш вақти бўлибди.

— Аввал сиз ҳаммани яхши кўрасиз, ҳамма сизни яхши кўради. Ҳамма иш жойида. Кейин сизни ўша сиз яхши кўрадиган бир аёлдан бошқа ҳамма яхши кўради. Бир умр шундай бўлади.

Ҳамма нарсага тупураман-да, энг ичидаги шеърларимни сатрига бир сўмдан олиб ўқийман шекилли.

— Коля биринчи даражадаги катта юдуз.

— Худди шундай. Ун тўртинчи қатордаги биринчи даражада.

— Энг катта истагингиз нима?

— Миттигина бегемот олиш. Лекин қўлда ясалган, итга ўхшаб стол тагида ўтирадиганини.

— Шунақа бегемот бормикан?

— Америкада ўз кўзим билан кўрганман. Донаси олти минг доллар туради.

...Мана у — деразалари кўкимтир тортиб, бутунлай қоронғи босган хонада гоҳ ўтириб, гоҳ туради, гоҳ

юради, гоҳ бурилади,— «Булут»дан гавдаланиб тушган истиора яна қаршимда.

«Таниёлмас эдингиз мени кўрсангиз ҳозир: серпай, баҳайбат махлуқ ихрар, бужмайтар афтин. Бу парчага не керак бўлиши мумкин ўзи? Ҳолбуки бу парчага кўп нарсалар керакдир! Гарчи ўзим бронза, бир парча бездир юрак, менинг учун бир пулдир, фарқи йўқ ҳаммасининг. Мана, баҳайбат махлуқ, турибман қақшаб-титраб, букилиб, деразага тошдай бошимни тираб, дўнг пешанам эритар дераза ойнасини...»

Шунга ўхшаш ва ҳоказо.

Нимагадир қулоқ тутди. Бир оз кутди. Кейин ўша пайтда даврамизда кенг тарқалган жумлани айтди:

— Чарли меҳмон кутади, меҳмонлар-чи, келмади.

Лекин шу заҳоти эшик қўнғироғи жиринглади. Овозлар. Чироқ ёқилди. Хитоблар. Ҳамма нарса ўзгариб кетди. Яна қўнғироқ. Яна хитоблар. Маяковский таълаган меҳмонлар ёпирилиб кела бошлашди...

Кейин нима бўлди? Москвадаги оддий ўтиришлардан бири. «Чойхўрлик». Овқатхонада ўтирдик. Ўртада чой, печенье. Уч шишача рислинг., Нодир нарса сифатида бир қути шоколад набори: чеккасида қоғоз кашта, ўртада ликёр конфети солинган бўйни узун кумуш сувдонча. Бадиҳа, ғалати кулгили ҳодиса тарзида тушдан қолган бир тоғорача гўшти чучвара. Бу чучвара ҳам ўтиришимизнинг тасодифан уюштирилганини, олдиндан келишилиб, тайёргарлик кўрилмаганини таъкидлаб турарди. Стол атрофида сиқилиб ўтирибмиз. Стуллар, албатта, етмади. Маяковский билан мен кул ранг айиқ териси ёпиб қўйилган каттакон кир солинадиган саватда ўтирдик.

Маяковский баҳайбат, оғир айиқ бошига тирсагини тираб ўтирар, ҳар замонда уни тумшугидан ушлаб кў-

тариб, унинг ойнадан қилинган мовий кўзларига, оп-поқ тишчалари ва сариқ қозиқ тиши кўриниб турган оғзига мулойим қараб қўяр эди.

У ҳар доимги, саҳналарда туриб ҳаммани ўзига қаратадиган, тўда боши Маяковскийга ўхшамасди. Босиқ, мулойим, рўзгорбоп киши эди.

— Владимир Владимирович, чучвара ейсизми?

— Миннатдорман.

— Миннатдорман ҳамми, ёки миннатдорман йўқми?

Ҳашаматли сўз ўйини уюштириш ва унда албатта ғолиб чиқиш борасида биронта ҳам имкониятни қўлдан бермайдиган Маяковский бошқа пайтда бўлса қай даражада ҳазил, майнавозчилик, киноя мушаги портлатишини тасаввур қилиш қийин эмас. Бу соҳада унга тенг келадиган рақиб йўқ эди. Тўсатдан у оддий, қўлда пиширилган, ҳамма одам еяверадиган гўштли чучварага таклиф этиляпти. Ҳазилга, сўз ўйинига бундан ортиқ ҳам баҳона бўлиши мумкинми?

Лекин бу оқшом Маяковский бутунлай бошқа одам бўлиб қолган эди. У одоб билан жавоб беради:

— Ҳа, миннатдорман.

Ҳатто сартарошга ҳам:

«Қулоғимни қашиб қўйинг», — деган Маяковский-а!

Бу оқшом Маяковскийдан бошқа ҳамма аския қиларди. МХАТнинг ёш актёрлари, арслонлар машҳур шоир ва аскиячини сўз ўйинига тортиш мақсадида унга найза урганлари урган эди. Улар аскиядаги ўз кучларини қўрқа-писа синаб кўрардилар. Лекин Маяковский ҳазилларга ё жавоб бермас, ёки ўзини бўшгина ҳимоя қиларди. У қандайдир ғалати сеҳрга учраб, аскиячилик қобилиятини йўқотиб қўйибди-да, деган хаёлга борарди киши.

Лекин у шу пайтгача катта қайноқ қалбида тортишиб яшириб юрган бошқа фазилати — қалб ҳарорати,

оққўнгиллилик, меҳрибонлик, камтарлик сингари барча инсоний фазилатлари ёрқин, тўла намоён бўлган эди.

Уша пайтда умидли, ёш актёр, бўйи деярли Маяковский билан тенг, паст бўлса ҳам, эҳтимол, икки энли паст бўлган, аллақачон саҳнадаги муваффақият таъмини тотиб кўрган, жозибадор гўл одам ва ошиқ йигитларни ўйнайдиган, одамнинг жони бўлган хушчақчақ, чиройли Борис Ливанов Маяковский билан аскияда куч синаш учун ҳар доим унга гап отар, унинг гашини келтирадиган аччиқ ҳазиллар қилар, лекин унинг барча уринишлари натижасиз қоларди. Маяковский жим эди. Аллақачон бутун Москвага танилган, Булгаковнинг «Турбинлар ҳаёти» деган пьесасидаги Лариосик роли билан шуҳрат қозонган, бир оз ўсмай қолган болага ўхшаб кетадиган, майин, бир текис ҳаракатли, яширин, мулоим юморга бой, лекин анчагина кинояга уста, ёш Яншин ҳам — ундайларнинг болаларникидай жилмайишига ишониб, оғзига бармоқ солиб бўлмайди! — Маяковскийни ўз ҳолига қўймас эди.

Ливановнинг Маяковскийга қилган тажовузи мусобақага чорловчи темир қўлқопга ўхшаса, Яншиннинг заиф, бокира комик овозда, дўстона ҳазил оҳангида айтган сўзлари Маяковскийни зимдан чақиб олар, лекин барибир натижа бермас эди. Бу сўзлар Маяковскийни тобора чўкиб бораётгани — у ҳар замонда ўзига келиб, юзага қалқиб чиқиб, биронта таянч нуқтаси топиш илинжида атрофга қарарди, — хаёл оламидан чиқара олмас эди.

Инсон хотирасининг шу пайтгача аниқланмаган бир хусусияти бор: унда ҳеч кимга керак бўлмаган ҳар хил бекорчи нарсалар мангуга муҳрланиб қолади-ю, энг муҳим воқеалар зўрға илғаб олиш мумкин бўлган из қолдиради, гоҳида эса ҳатто қандайдир уму-

миш, ифодалаб бериш қийин бўлган руҳий ҳолат ёки аҳтимол, ҳатто қандайдир сирли бир товушдан бошқа ҳеч нарса қолдирмайди ҳам. Бу воқеалар тумшугидан мачтасига қадар хаёлий уйдирмалар чиғаноқларига кўмилган, чўкиб кетган кема сингари хаёлнинг даҳшатли, қўл етмас тубида мангу ётишаверади.

Менинг хотирам бу оқшомнинг муҳим тафсилотларидан деярли ҳеч қайсисини сақлаб қолмаган. Эсимда фақат Маяковскийнинг доим кўз олдимда, ёнимда бўлган катта қўллари билан асабий қимирлаган бармоқлари қолган. У беихтиёр равишда ҳадеб айиқнинг терисини ушлаб, жунини титар, қуруқ қўнғир жунни ҳовучлаб юлиб оларди. Кўзлари эса нариги томонда ўтирган жуда ҳам ёш, гўзал, малла ранг, қизғиш ёноқларида кулгичлари ўйнаб турган, енглари калта, оч қизғиш, қўлда тўқилган тор кофта кийган, бу кўринишидан Бадиий театрнинг оммавий сахнада чиқадиган артисткаси эмас, бошловчилар ўртасида пинг-понг бўйича чемпион, ёш спортчи қизга ўхшаб кетадиган Нора Полонскаяга — охириги кўнғил қўйгани — тикилган эди.

У энди «таракуцка» эмас, ўша пайтда Асеевнинг шеъридан цитата қилиб айтадиганимиздек, расм бўлган «ай добль-добль ю» типигаги қиз эди.

У ҳуркак бир табассум билан конфет қутисидан йиртиб олинган қоғозга Маяковскийнинг ҳар замонда пилдироқ ўйинчисига ўхшаб отган хатларига жавоб ёзарди. Маяковский эса хатини унга жўнатгач, тозаланмаган тирноқлари билан айиқнинг чанг босган жунини юмдалаб, ҳозиргача қон томиб турган «Бу ҳақда» достонида айтилганидек, «уяни йигирма чангалда тирнаб» ўтириб жавоб кутарди.

Картон бўлакчалари столдаги тоғорача устидан у ёқдан-бу ёққа учиб турарди. Ниҳоят, конфет қутиси йиртилиб тамом бўлгач, Маяковский билан Нора ме-

нинг хонамга чиқиб кетишди. У ерда ҳам дуч келган қоғоздан йиртиб олиб, бир-бирига шиддат билан хат отишда давом этишди. Бу ҳол ҳаёт ва мамот масаласи ҳал қилинаётган сўзсиз дуэлга ўхшар эди.

Маяковский талаб қиларди. Қиз рози бўлмас эди. Қиз талаб қилганда Маяковский рози бўлмас эди. Мангу муҳаббат дуэли эди бу.

Ошиқ Маяковскийни биринчи кўришим. Аниқ, очиқ, эҳтиросли ошиқ эди у. Ҳар ҳолда ўшанда ошиқ бўлиб туюлганди менга. Эҳтимол, у бемор бўлиб, идрокини идора қилолмагандир. Бутун квартира бўйлаб картон бўлаклари, парчаланган хат, жаҳл билан эзилган қоғоз парчалари сочилиб ётарди. Айниқса, стол тагидаги саватда жуда кўп қоғоз бўлаклари бор эди.

Соат иккидан ўтганда бош қаҳрамонлар билан меҳмонлар, — оммавий саҳнада қатнашганлар, улар ҳақида мен яхши гапдан бошқа ҳеч нарса деёлмайман, — ҳаммаси бўлиб ўнга яқин киши — тарқала бошлашди.

Маяковский шешилинч равишда бўйнига шарф ўраб, пальтосини кийди-да, бурнини тортиб, йўталганича ҳассаси билан шляпасини қидира бошлади.

— Сизга йўл бўлсин? — деб сўрадим деярли қўрқув аралаш.

— Уйга.

Унинг иккита уйи бор эди. Брикларникида битта хонаси, Лубянский проездедаги катта уйда ўзи ишлайдиган: сариқ дарахтдан қилинган ўнғай шведча ёзув столи, стул, темир каравот кўйилган, бўм-бўш девордан Лениннинг кенг тарқалган, минбарда турган ҳолдаги сурати осилган, ўша:

«Ленин ва мен — икки киши уйда. Оқ деворда ром ичида боқар у»¹, — деб таърифланган хонаси бор эди.

¹ Ҳамид Ғулом таржимаси.

Мен бир кун бу хонага Маяковскийни «Қалампир» да ҳамкорлик қилишга таклиф қилиб келган эдим. Унинг машинкада калта қилиб олдирилган сочи, шўх, ҳазилкаш, жанговар, кучга тўла қиёфаси ҳамон эсимда. У шу заҳотиёқ эски машғулотига қайтиш, «Сатирикон» даврини эслаш истагини билдирди. Шу ернинг ўзида, шведча ёзув столи олдида бор бўйи билан роз турганича журналга ўзининг шартларини айтди ва редакциянинг ҳамма мажлисларига қатнашиш мажбуриятини олди. У берган ваъдаларини ҳар доим ҳақиқий, профессионал журналистга хос аниқлик билан ўз вақтида бажарди ҳам.

Редакциянинг ўзи қатнашган биринчи мажлисидаёқ у бизни мавзулар, икир-чикир фикрлар, ғоялар, расмларнинг тагига ёзиладиган ёзувлар билан кўмиб ташлади. Журнал ҳам бирданига «Маяковский сатираси»нинг бетимсол юморининг бўёқларида ярқиради қолди.

Гарчи орадан олти йилдан кўп вақт ўтмаган бўлса ҳам менга бу воқеа жуда қадимда бўлгандай туюларди. Бунинг ёзганидай:

«Ўшандан бери бир бутун олти йил ўтиб кетди. Ўтиб кетдигина эмас, кемаларнинг қумсоатидаги қум сингари оқиб кетди».

Маяковскийнинг ташқи қиёфасида, бундай қараганда, кексалик аломатлари деярли сезилмас, лекин шу билан бирга у бутунлай бошқа одам бўлиб қолган, ҳар кунги ғайри инсоний ижодий шиддат, ўзини инқилоб ишига бутунлай сарф қилишни талаб қилаётган ҳаётдан чарчаганлиги аниқ кўриниб турар эди.

Даҳлизда одатдаги ғала-ғовур авжига чиққан; ким кимни туртиб кетади, ким ким билан учрашув тайин қилади, кимнинг шарфи алмашиб қолган, кимнинг телпаги, кимнинг пальтоси, кимнинг эса кепкаси.

Йигитлар орани ёриб ўтиб, хонимларга пальтолари кийгизишади. Хитоблар. Узрлар. Кимдир очiqчасига, ширин, москвача, тонг эсноғи билан эснайди.

Маяковскийнинг гриппдан хириллаган, оғир нафасини эшитаман.

— Сизнинг жудаям тобингиз йўқ. Иссиғингиз баланд! Қолинг, ўтинаман. Диванга жой солиб бераман.

— Сирмайман.

— Оёгингизни кесиб ташлайман.

— Бошимга амакигизнинг юбилей приборини қўйиб, устимга «Маориф» энциклопедик луғатини ёпиб қўясизми?.. Йўқ! Яхшиси уйга кетаман. Гендриковга.

Унинг овози жуда ҳорғин эди.

— Брикларга салом айтинг. Лилия Юрьевнадан малина қайнатиб беришини илтимос қилинг.

— Бриклар Лондонга кетишган,— маънос гулдирди у. У кечалари Гендриковдаги бўм-бўш квартирасида қай даражада ёлғизланиб қолаётганини аниқ тасаввур қилдим.

— Бир ўзингиз нима қиласиз у ерда?

— Котлет қидираман. Ошхонани кавлаштириб кўраман. Одатда ҳар доим оқсоч котлет қўйиб кетарди. Кечаси яхна котлет ейишни яхши кўраман.

Мен унинг аҳволи жуда ёмонлашиб қолганини ҳис қилдим.

Хайрлашаётиб, Ливанов, Москва одати бўйича, мен билан ўпишди. Бу вақтда Маяковский Норочканинг пальтосини кийгизаётган эди. Ливанов билан мен ўпишаётганимизни кўриб, орамизга суқилиб кирди. Ливановни рашк билан нари сурди-да, суяклари бўртиб турган, узун юзини менга томон чўзди. Даҳлиздаги ғира-ширада унинг юзи жуда ҳам баҳайбат, қоп-қора, қўрғошинга ўхшаб кўринарди. Унинг юзини шу пайтгача бу қадар яқиндан кўрмаган, яқиндан қараганда шу қадар қўрқинчли бўлиб кўриниши мумкинлигини

тасаввур ҳам қилмаган эдим. У менинг кўзларимга катта қилиб кўрсатадиган ойна орқали — шошқалоқ бир меҳр ва шиддат билан — қарагандай бўлди. Мен юзимга соқоли қирилмаган ёноғининг тиканлари санчилганини сездим. Кейин у мени нутқларни эшиб қўядиган, лекин бўсага мўлжалланмаган баҳайбат оғзи билан ўпди-да, мени биринчи марта сенлаб, — бу мени ҳам ҳайратга солди, ҳам қўрқитиб юборди, чунки у шу пайтгача ҳеч қачон сенламаганди, — деди:

— Хафа бўлма. Хайр, қария.

Шундай деди-ю, бу катта, бесўнақай одам шляпасини бурнигача бостириб кийган, бўйинини шарфга ўраб олган ҳолда Нора Полонскаянинг орқасидан қоронғи зинапоёга чиқди. У ерда Яншин юмористик, артистона овозда алланималарди деб, қўлида ёниб турган гургурт донасини ҳавода айлантирар, бундан яланғоч деворда бир шарпа — Азроилнинг қора кукун рангидаги қанотларининг шарпаси учиб юргандай бўлар эди.

...У дудама қилич тутган қўлини олдинга чўзганича, эски, чодирсимон қўнғироқчалар атрофида айланиб, Москва кўчалари ва тор кўчаларининг кескин бурилиб кетган жойларини такрорлаб, қатим-қатим кийимининг қатимларини томлар устида шитирлатиб ёзганича, тонг отиб келаётган шаҳар бўйлаб илон изи йўлларда изғир эди.

Эртасига алламаҳалда мени қайтадан жиринглаган телефон қўнғироғи уйғотди. Биринчи қўнғироқни эшитмаган эканман.

— Ҳозир Лубянский проездедаги уйда Маяковский ўзини отиб қўйибди.

У кичкинагина чўнтак маузерини юрагига тўғрилаган, шу заҳотиёқ вақт унинг учун бошқа томонга

қараб оқа бошлаган ва «остин-устун бўлиб кетган ҳамма нарса, ҳеч ким айта олмас шундай дея: остин-устун, такрорламоқ қандай маза:

Россия, Лета, Лорелея».

Биз Гизанинг рўпарасидаги Никольская кўчасига жойлашган бўм-бўш, совуқ пивохонада — қуёш нуридан ярқираб турган, стаканларимиздан томаётган пивонинг лаксимон акси қўшилиб, баттар сарғиш кўринаятган шумтол дарахтидан қилинган стол атрофида — бошимизни бошимизга тираб ўтирибмиз. Бутун вужудимизни даҳшатли сағирлик туйғуси ўраган, пиводан тотиб ҳам кўрганамиз йўқ. Барча идрок ва руҳий кучимизни тўплаб, сафарбар қилган ҳолда, юз берган бу жўнгина, лекин ўшанда бизга изоҳлаб бўлмайдигандек бўлиб туюлган ҳодисанинг аслида нима эканлигини англамоқ учун Маяковский ҳақида — фақат, фақатгина у ҳақда — ярим овозда гаплашиб ўтирибмиз.

— Агар Бриклар Москвада бўлишганида эди, у бундай қилмаган бўларди, — дея такрорларди ҳар замонда Бабель аламли бир таажжуб билан, қошларини деярли даҳшат билан чимирган, кичкина, болаларникидай юмалоқ, тортинчоқ, беозор, шу билан бирга яширин бир айёрлик, шўхлик ва ҳозир ўринсиз бўлган яҳудийларга хос киноя тўла кўзларини бизга — Олеша билан менга тиккан ҳолда.

Унинг ингичка гардишли, юмалоқ, расмдан қолган, чоллар тақса бўладиган кўзойнаги катта, ярқироқ, текис, нишаб қошининг устига келганда бир оз ичга ботган нотекис пешанаси туфайли янада ажабланган ва шиддатли қиёфага кирган, ўрдак тумшуқли юзига жуда ҳам мос келарди. «И» ҳарфига ўхшаб, нафис жилмайиб турадиган лаблари ҳар лаҳза аччиқ бир гап ай-

тишга тайёрдай эди. Унинг ўзи бу гапларни: «Турмушдаги гаплар», дейишни яхши кўрарди.

— Қулоқ солинглар, мен ҳозир сизларга турмушдаги гаплардан бирини айтиб бераман,— дерди у одатда,— яқинда мен сиз билан бизнинг сна шахримиз Одессада бўлдим.— У шундай деб кўзойнаги орқали киноя билан, ёқимли қараб қўярди.— Бозордаги юк тушадиган жойга бордим. Уша ўзимизнинг машҳур жойга. Умид қиламанки, у ерни ҳали эсларингиздан чиқармаган бўлсаларингиз керак? Уша, ўзимизнинг вақтдагидай турипти. Бир олибсотар хотин олдига бир сават тухум қўйиб олган, ҳаммага эшиттириб: «Эҳ, бу қимматчимик жонга тегди!»— деб оҳ-вой қил-япти.

Лекин ҳозир унинг юзи паришон, рангсиз, қизариб кетган қовоқларида эса ёш бор.

— Гапимга қулоқ солинглар, тушунсаларинг-чи: бу ишда биз ҳаммамиз айбдормиз. Уни ҳақиқатан севган ҳамма одам айбдор. Уни қучоқлаб, эҳтимол, ўпиб, қай даражада севишимизни айтиб туришимиз керак эди. Унга шунчаки, инсонларча раҳм-шафқат қилишимиз керак эди. Лекин биз бундай қилмадик. Қўнғил бўшлик қилишдан уялдик. Унга худди бронзага, ҳайкалга бўлгандай муомалада бўлдик. У эса ҳаммамизга ўхшаган оддийгина, шамоллашга мубтало бўлган, гриппдан чиқмайдиган, асаби заиф одам эди. Нима учун, эҳ, нима учун унга ярим кечада жавоб бердингиз ахир, нима учун уйда олиб қолмадингиз ахир?

— Ахир мен бир лаҳза бўлса-да, унинг бундай қилишини хаёлимга келтирибманми?..

— Ана шу-да, ана шу! Ҳаммамиз унга бронзага бўлгандай муносабатда бўлдик. У бўлса, «оддийгина бир этдан яратилган инсон-худо» эди. Энг муҳими эса...— Бабель бизга — мен билан Олешага — саволнами, пайғамбаронами назар ташлади.— Энг муҳими эса,— секин гапирди у,— Маяковский ҳаддан ташқари

идеалист эди. Севгисига ўзини эҳтирос билан бутунлай бахш этган аёлларни биласиз. Бу жуда яхши, лекин фожей ҳол. Кўпинча улар узоқ алоқадан кейин муқаррар равишда содир бўладиган кўнгил совишини кўтаролмай ҳалок бўлишади. Ҳаёт улар учун ҳаддан ташқари моддий бўлиб чиқади. Уларнинг юраги ҳаддан ташқари маъсум, ҳаддан ташқари мажруҳ бўлади. «Турмуш уриб синдирди муҳаббат қайиғини». Ҳозир худди шундай ҳол юз берди. Унинг ҳамма шеърларини диққат билан қайта ўқиб чиқинглар. Биз шунчаки кўр бўлиб, ақлдан озиб қолган эдик!

Олеша унинг гапларини узуқ-юлуқ маъқуллаб ўтирарди. У пакана бўйига мос келмайдиган чорбурчак энгаги, сочи а-ля Титус услубида олинган катта, чиройли бошини ирғаб гапирди:

— Ҳа, ҳа. Жуда тўғри. Бабелнинг гаплари ҳақ. «Маяковский деса жонин берар эди у, шоир ўзини отди унинг остонасида», «Яхшимасми охиримга ўқ нуқтасини қўйсам», «Мушук миёвларди. Тутарди жинчи роқ. Аптекачи керак. Восдим қўнғироқ. Бир нарса узатди. Бош суяги. «Оғу». Қалашиб турибди икки устихон. Кимга беряпсан? Менинг умрим мангу, антиқа меҳмонинг — ўлмайдиган меҳмон», — англаяпсизларми, ўртоқлар: у бу дунёда антиқа бир меҳмон эди! Эсинглардами: «...Ногоҳ пештахтани букаман секин. Ўз-ўзидан ёрилади шифт... Осилиб қоламан мен уй устида». — Олеша уй устида осилиб турган одамни кўрмоқчи бўлгандай, фил боласиникига ўхшаган кул ранг кўзини тепага тикди. У ҳаяжонланиб кетганидан, ҳар доимгидай, ш-шлаб, дудуқланиб қолди.

— «Шеърятнинг юлғич, қаллоб тўдалари устидан», — деди Бабель Олешага қулоқ солмай. — Ахир бу чиройли гап учун айтилган оддийгина нарса эмаску. Бу — юрак қони билан ёзилган гап. Демак, тўда бор. Тушунапсизларми?

— Шошманг, — деди Олеша. — Бу унчалик ғалати

нарса эмас. Энг ғалати, ҳатто айтган бўлардимки, моддийлиги туфайли энг изоҳлаб бўлмайдиган нарсани кеча мен, яқиндагина тонг отгунча ўзимиз карта ўйнаб ўтирадиган Гендриков тор кўчасидаги уйда кўрдим... Нималигини биласизларми? Маяковскийнинг мияси. Мен унинг миясini кўрдим. Деярли кўрдим. Ҳар ҳолда менинг ёнимдан Маяковскийнинг миясини олиб ўтиб кетишди.

У образдан образга сакраган ҳолда, кейинчалик ўзининг «Сатрсиз бир кун ҳам» деган китобида лол қоладиган бадий аниқлик билан тасвирлаган гапларни айтиб берди:

«...бирдан унинг хонасидан қаттиқ зарба — жуда қаттиқ, бетакаллуф қаттиқ зарба овозлари эшитилди: фақат ўтин ёргандагина шунақа зарба бўлади шекилли. Унинг миясини олиш учун бош суягини чақишаётган эди. Биз бу овозга даҳшатга тўла сукунат ичида қулоқ солардик. Кейин хонадан оқ халат ва этик кийган, хизматкорми, докторларнинг ёрдамчисими, ишқилиб, бизнинг биронтамиз ҳам танимайдиган одам чиқди. Бу одам устига — ўртаси пирамидага ўхшаб дўнг бўлиб чиқиб тургани учун бу этик ва халат кийган солдат пишлоқдан тайёрланган пасха таоми олиб бораётганга ҳам ўхшаб кетарди,— оқ рўмол ёпилган тоғорани кўтариб ўтди. Тоғорада Маяковскийнинг мияси бор эди...»

Ёш Олеша, ёш Бабель, ёш мен. Нисбатан, албатта. Биз ўзимизга аллақачондан бери ёш кўринмай қолганмиз. Асеев бошлаб берган ғоя бўйича:

«Биз ҳеч қачон учрашмаймиз қирқ билан», деб ўйлардик.

Қирққа яқинлашиб боряпмиз. Буни айниқса бугун, ҳаётимизнинг қандайдир бир бўлаги Маяковский билан кетган пайтда яққол ҳис қилдик.

— Энди бир-биримизни айниқса қаттиқроқ яхши кўришимиз керак, — деди Бабель Олеша билан менинг елкамизни силаб.

«У» эса бу пайтда Воровский — собиқ ошпазлар кўчаси, — кўчасидаги, Толстой «Уруш ва тинчлик»да тасвирлаган, Ростовлар хонадони яшаган хос уйнинг ўнг қанотида ётар эди.

Зал тор, энсиз эди. Тобут ҳам энсиз, қизил рангда, бўйи Маяковскийга мўлжалланган — узун эди. Тобут устида энсиз, дағал қирқилган, тўртбурчакли, қора, нақш тортилган ясси қанот бўлиб, у пастда тобутнинг бошидан бошланиб, тобора йўғонлашган, эгилган ҳолда юқорига, йўқликка қараб кетган эди. У лефчи Лавинскийнинг иши бўлиб, сўнгсиз ва тубсиз, мангуга бекинишга тайёр аллақандай нарсани бир зумгина очиб қўйилгандай эди.

Тобут саёз, бунинг устига анчагина пастда турар, чет элдан келтирилган янги костюм кийиб ухлаб ётган Маяковскийнинг, — ранги ўчган бармоқларидан ҳозиргина, мана шу дақиқанинг ўзида стилоси тушиб кетгандай, — панжалари артистона букилган қўли, хушбичим, узун, ёшаргандай танаси деярли тўла кўриниб турарди. Унинг қора сочи ғайри табиий равишда силлиқ қилиб, — ҳаёт пайтида ҳеч қачон бундай бўлмаган, — таралган, хўмрайган пешанаси билан қаншарини янги, кўкимтир, чўянга ўхшаган тиртиқ қиясига кесиб ўтган эди. Бу тиртиқ у маузерни юрагига тўғрилаганидан кейин нишон қарсиллаб, механизм ишга тушиб, гўнғиллаганидан кейин, хона шведча стол, темир каравот, оқ деворда ром ичида боқиб турган Лениннинг сурати билан бирга чирпираб айлана бошлаганидан кейин, ҳеч нарса ёрдам бера олмайди-

ган, машъум шиддатни орқага қайтариб бўлмайдиган, ернинг даҳшатли тортиш кучи ерга тортиб кетаётган бошини ҳатто ўгира олмайдиган ҳолда, ҳамма нарса остин-устун... ҳамма нарса остин-устун... ҳамма нарса остин-устун... бўлиб кетганидан кейин ерга ағанаб тушганининг изи эди.

Катта, янги, жуда қимматбаҳо, пайпоқ тиришиб қолмаслиги учун қалин таг чармига пўлат банд қоқилган, — мен ҳавас қиладиган нарса, ўтган куни Маяковский менинг нимқоронғи хонамда ўтириб, уни «мангу», деган эди, — чет эл ботинкаси кийгизилган оёқлар тобутнинг чеккасига тиралиб турарди.

Мен энгимга қора ҳошияли қизил боғич тақиб — фахрий қоровулликда — унинг бош томонида турар эдим. Рўпарамда, — Маяковскийнинг нариги томонида — стулда Володяларининг уйқудаги бошидан кўз узмай, мотамсаро ўтирган кичкинагина бўлиб қолган онаси ва сингилларини кўрдим.

«Алло! Ким гапирар? Ойи? Ойижон! Ўғлингиз ғала-ти дардга йўлиққан! Ойи! Тушган унинг юрагига ўт. Билсин сингилларим, Люда, Оля ҳам, — айтинг: унинг бошқа борар жойи йўқ».

Кейин кўзимга ярқироқ кўз ёшига ювилган, гўё ҳамма нарсани тўсиб тургандай, ёноқ суяги бўртиб чиққан, мулатбашара бир юз ташланди. У Пастернак эди. Унинг қўллари беихтиёр равишда гўё у кўксини пора қилмоқчидай, кўкрак қафасини синдириб ташламоқчидай ҳаракат қиларди. Эҳтимол, менга шундай туюлсандир.

Ҳали одам унча кўп эмас эди. Тобутнинг бурчак-бурчагида фахрий қоровулликда турганлар бир-бири билан сўзсиз жой алмашишарди. Музыка бормиди, йўқмиди — эслай олмайман. Бор бўлса керак. Лекин у ҳам сукунатни бузолмасди. Ҳовлидаги винапоядан

бир-бирининг кетидан унинг ўқувчилари, — асосан ёшлар, студентлар, ўқувчилар, ишчилар, қизил аскарлар, курсантлар — йигит-қизлар чиқиб келишарди. Улар бу жудолик туфайли кўзлари шишган, ранглари бўзарган ҳолда, ҳар битта зинага, кейин тобут турган залга олиб борадиган даҳлизнинг йўлагига териб қўйилган, парникдан узилган узун, рангсиз гуллар солинган ингичка гулдонлар ёнидан биттама-битта ўтиб боришарди.

Улар, — эҳтимол, умрлари бино бўлиб, уни биринчи кўришларидир, — унинг ёнидан ўтишарди. Шубҳасиз, уларнинг орасида, эгнига ўша пайтда анча нодир нарса бўлиб қолган эски чарм куртка кийиб, бошига хотин-қизлар бўлими ходимлари ўрайдиган қизил рўмол ўраган Клавдия Заремба ҳам бор эди. У йиғлар, кўз ёшларини эгик кўрсаткич бармоғи билан артар эди. У ҳали ёш, қийиқ, аллақандай сирили равишдаги қора кўзларининг тубида ойдин тун порлаб тургандай эди. У мени таниб, ғамгин жилмайди.

— Кўряпсанми, бошимизга қандай кулфат тушди, — деди у қўлимни қаттиқ, эркакларча қисиб ва залдан чиқиб кетди.

...Кейин у Мўғулистонга ишга кетди...

У эса ҳамон ётар, соқол-мўйлови яхшилаб олинган ҳолда, чалқанча, ўзига сира ҳам мос келмайдиган ҳолатда, хотиржам ётар, фақат тиртиқли хўмрайган пешанасигина унга қай даражада қимматга тушган доҳиёна дostonларини қай даражадаги ғайри инсоний шиддат билан ёзганидан далолат бериб турарди... Тўғриси айтганда, тобутда энди у эмас, унинг танасининг қобиғи — магнолия рангидаги юзи билан сочи силлиқ қилиб таралган боши — ётарди.

«Бошмоғининг таг чармидан чиқиб турар шиддат-ли мих, таг чармдан бир дюймча чиқиб турар ташқарига... Эговлайди у Ниццанинг чақиримли қайроғида, Москванинг чақир тоши билан урар, лекин бекор! Чидаёлмай, Мясницкий районида тонг чоғида ёнган чироқ устунига суянганча йиғлар зор-зор».

...Сочидаги бульварда юзи қоп-қора, кўзлари катта-катта бир бола чаққонлик билан магнолия дарахтига чиқди-да, баҳайбат гул очилган яшил бутоқни узиб менга олиб келиб берди. Бола ҳам, гул ҳам Маяковскийни эслатди менга.

«Маёқ қизил кўзин очиб қўяди. Оламни бузади мотор сурони. Кавказ ухлаб ётар денгиз бўйида тоғлар чакмониға ўраниб. Урилар бегона денгиз тўлқини. Каютада эса ғафлат уйқуси. Нақадар ғамгин у, бемор гулгина, нақадар димоққа ёқади иси! Оғир таъм, ўлимнинг таъми оғизда. Каюта — торгина тобутдир бу гал. Кўкарган пешана узра оҳиста сўнгги чизигини тортади ажал».

У аллақачондан бери бошқа бир ўлчовда мавжуд эди, мен эса, одатдагидай, замон ва маконда ҳаракатда эдим. Бир куни, — бундан ўттиз йил кейин, хотиним ва мен, Пассининг ранг-баранг чироқларининг акси ҳамон оқиб тургандай ивиб кетган «импермеабл» ёмғирпўшда охирги қаватда лифтдан чиқдик-да, жигар ранг эшик олдида тўхтадик. Қирқ йиллар муқаддам, бу эшик эҳтимол бутунлай янги бўлгандир, иссиққина винапоя майдонида ҳам қимматбаҳо мойли бўёқнинг, сайқалланган эшикнинг, тозаланган миснинг ҳиди чиқиб тургандир.

Бунининг столи устида турган, ўша пайтда унинг таҳрири остида чиққан сариқ китобча — Киплингнинг «Юз ғусса эшиги» китоби эсимда. Бунин Киплингни

жудаям тан олар экан. Бу ҳол мени ўшанда ҳаддан ташқари ажаблантирган эди. Бунин билан Киплинг ўртасида қандай умумийлик бор экан? Мен ўшанда ҳатто, Бунин Киплингни яхши кўриши билан мақтанмоқчи ёки бўлмаса, ўша пайтдаги ярим муҳожирлик пайтида бир оз чойчақа ишлаб олиш учун унинг китобини таҳрир қилган, деб ҳам ўйлаган эдим. Кейинчалик билдимки, уларнинг ўртасида,— қанчалик галати туюлмасин,— оламда империализм туғилиб келаётганини сезиш, ўзларининг миллий фавқулодда ҳодиса эканликларини қаттиқ ҳис қилган ҳолда бадий космополитизмга берилиш сингари умумий нарсалар бор экан.

...Бу майдончада бундан ўттиз йил бурун бир марта бўлган эдим. Ўшанда бир неча ҳафта муддат билан Парижга келиб қолган ва дарҳол Бунинни ахтаришга тушган, ниҳоят, мана шу эшик олдига келиб қолган эдим. У пайтда ёш, серҳаяжон эдим, эгнимда расмдаги тўқима кўйлак, бўйнимда йўғон жун галстук, устимда Берлинда Адамдан сотиб олган, шойи астарли, тўқ кўк, башанг габардин макинтош бор, лекин бошимда Маяковскийга ўхшатиб, бир қулоғимнинг устига қийшайтириброқ қўйган, мен билан бирга Магнитогорскка ҳам бориб келган совет кепкаси бор эди.

Бир неча бор эшикни тақиллатиб, жавоб ололмагач, орқамга қайтиб кетмоқчи бўлиб турганимда рўпарадаги эшик ичкаридан шарақ этиб очилди-ю, мен Буниннинг дўсти, рассом Нилуснинг «ўша пайтдан бери таниш» юзини кўрдим. У бир пайтлар Буковецкийнинг Князь кўчасидаги хос уйининг чордоғида яшар, мен Бунинни уйдан тополмасам, тикка зинадан унинг Бунин «Чанг тушлари»да тасвирлаган устахонасига чиқиб, Буниннинг ўрнига унга ҳикоя ва шеърларимни ўқиб берардим. Унинг қиёфаси кишининг хотирасига

тезда ўрнашиб қоладиган қиёфа бўлиб, менимча, Бунин «Ида» ҳикоясидаги композитор суратини айнан унга қараб чизган эди.

«Жаноблар,— деди композитор диванга чиқиб, унга йўгон гавдасини ташлар экан,— жаноблар, мен бугун нима учундир сизни сийлаб, айш-ишратдан ҳузур қилмоқчиман. Қани, олдимизга очил дастурхонни бир тўлдириб ёзинг-чи,— деди у қийиқ кўзли, кенг, мардона юзини хизматкорига буриб.— Сиз менинг шоҳона қилиқларимни биласиз».

Бунин, эҳтимол, «Ида»нинг қаҳрамонини Ипполитов-Ивановга қараб ёзгандир?

Энди шоҳона қилиқлар йўқ, фақат у — Нилус шишиб кетган қўлида ушлаб турган эски калта пиджак бор эди. Лекин қийиқ кўзли мўғулбашара юзи, гарчи сезиларли даражада қариган, илгариги фазилатларини йўқотган бўлса ҳам унча ўзгармаган эди.

— Сизга нима керак мсье?— сўради у французчалаб.— Сиз, эҳтимол, жаноб Бунинни қидираётган бўлсангиз керак, лекин у ҳозир Парижда эмас.

— Салом алайкум, Пётр Александрович,— дедим мен русчалаб.

У татарча кўзларини яна баттарроқ қисиб, мени бошдан-сёғимгача, лекин худди кеча хайрлашганимиздай, сира ажабланмасдан, оддийгина кузатиб чиқди.

— Иван Алексеевич Грассга, денгиз бўйи Алп департаментига кетган, уйда ҳеч ким йўқ. Бизникига кира қолинг, Валя. Парижда эканлигингизни газетада ўқиган эдим. Бизнинг уйда ҳам ҳеч ким йўқ. Хотиним билан қизим Греноблга кетган. Кесилган бармоққа ўхшаб, битта ўзим қолганман. Утган куни келсангиз нима қиларди? Уни топган бўлардингиз.

Кўриниб турибдики, менинг у билан қачондир бўлса ҳам учрашишим тақдир қилмаган экан.

Маҳобат қилмасдан айтишим мумкинки, бутун умрим Бунинни яна бир кўриш орзуси билан суғорилган эди.

Мен Нилуснинг бесаришта уйда бир неча соат ўтирдим. Столда оддийгина эмалланган рус ошхона чойнаги, қанд — гарчи у французча, мўрт, кичкина-кичкина бўлса ҳам — ушатадиган рус омбурчаси турарди. Биз қанд тишлаб ва идишга куҳлаб чой ичганча баҳслашар эдик. Шу қадар баҳслашдикки, овозимиз хириллаб қолди.

У Совет Иттифоқида эркинлик йўқ деб қичқирарди, мен уларнинг Франциясида эркинлик йўқ деб бақирардим. Кейин иккаламиз ҳам меҳр билан, раҳмимиз келганидан кўзимиздан ёш оқиб, Бунин ҳақида, унинг доҳийлиги, мислсизлиги, қадрини топмаганлиги ҳақида қичқирардик... Кейин эса у мендан Россия ҳақида сўрай бошлади, мен унга баҳайбат қурилишлар ҳақида, қурилиш ҳавзалари билан қамалдаги Трояни эслатадиган ДнепроГЭС қурилиши ҳамда бўронларнинг қўнғир, қия ҳавзалари шиддат билан учиб юрган, қуюнлар чодирларни кўпориб, ёввойи розлар тўдаси каби осмонга учириб кетадиган, ҳувиллаган Пугачёв даштида сеҳрли тарзда қад кўтараётган металлургия иншооти — Магнитогорск ҳақида сўзлаб бердим...

Париж, албатта, ҳар доимгидай, кишининг ҳавасини келтирадиган даражада эди, лекин бу ерда мен учун Маяковский етишмасди. Мен қачондир Маяковский тавсия қилган отелда истиқомат қилардим. У ҳовир ҳаёт эмас, лекин менинг ён дафтаримда Маяковский айтган Монпарнас отелларининг рўйхати сақланиб қолган, бу рўйхатда «Распай» деган ном ҳам бў-

либ, мен шу отелга тушган эдим. Ашаддий «монпарнасчи» бўлган Маяковскийнинг ўзи одатда ҳар доим шу яқин орадаги, Рю Кампань Премьер кўчасига жойлашган «Истрия» отелчасининг кичкина, арзон хонасига жойлашарди. У «Гумбаз» кафесининг барида «ўтирар», Парижда бўлганида уни истаган пайтда шу ердан топса бўлар эди. «Гумбаз»нинг деворида бу кафенинг машҳур мижозларининг узун рўйхати ёзилган ҳурмат тахтаси бор, бу рўйхатдан Маяковскийнинг фамилияси ҳам жой олган. Мен ҳам «Гумбаз»нинг мижозига айландим. «Гумбаз» Маяковскийсиз бўм-бўш, ҳувиллаган бўлиб туюларди менга. Бу ерда мен эрта-лаблари «Қизил қўриқ»да бобма-боб босилиб бораётган «Давр, олға бос!» деган хроникам устида ишлардим, столим олдида эса Маяковскийнинг кўзга кўринмас шарпаси тургандай бўларди. Унинг «Давр марши» биринчи беш йилликларнинг мислсиз меҳнат жасорати намунасини кўрсатаётган Советлар мамлакати бўйлаб ҳаволар эди. Мен, бутун вужудим туғилиб келаётган социализмнинг зарблари билан тўла ҳолда, хроникамдан бош кўтаролмас, уни дуч келган жойда, ёзиш мумкин бўлган ҳар қандай нарсага: ён дафтарга, қоғоз салфеткаларга, сигарета қутиларига ёзганим ёзган эди...

Магнитогорск энди мен учун Маяковский шаҳри бўлиб қолган, шунинг учун ҳам мен биринчи, деярли тайёр бўлиб қолган, қайноқ дашт чангида булут ва бўронлар сари сузиб бораётган бошқа барча иншоотлардан бир баравар баланд, темир пальтосининг тугмаларини ечиб қўйган ҳолда қурилиш майдончаси бўйлаб шиддат билан одим отаётган, дунёдаги энг катта домна билан учрашувни сабрсизлик билан кутар эдим.

Журналга хроникамнинг янги бобларини топширишга шошилиб, тезда Москвага жўнаб кетдим. Бўм-

бўш купедаги диванда кун бўйи чайқалиб кетарканман, Буниннинг янги, ўзим билмаган шеър ва ҳикояларини ўқирдим. Унинг асарлари мени ҳамон ҳайратга солар, шу билан бирга малол келадиган даражада қаноатлантормас эди ҳам. Мен бу ҳолга ҳайрон қолардим, кейин Буниннинг бошига тушган фожиани, у Ватанини мангуга тарк этиб, йўл қўйган тузатиб бўлмас хатони ўйлаб, аламимдан йиғлагим келарди. Нилус айтган мана бу гап ҳам ҳеч эсимдан чиқмас эди:

— Иваннинг тиражи қанчаям бўларди! Беш юз, саккиз юз нусха-да.

— Ўзимизда унинг китобларини юз минглаб чиқаришган бўларди,— деган эдим мен деярли зорланиб.— Доҳий ёзувчи бўлса-ю, китобхони бўлмаса. Бунинг даҳшатини тушунапсизми? Нега у чет элга кетди ахир? Нима деб кетди?

— Эрк деб, мустақиллик деб,— деган эди Нилус жиддий.

Мен Бунин ўзининг иккита қимматбаҳо нарсасини — Ватан ва Инқилобни — бир умр интилгани: эрк ва мустақиллик деб аталган нарсаларнинг ёсмиқ ёвғонига алмаштирганини англадим. Урушдан кейин, 1946 йилда Буниннинг ўзи юборган «Лика» деган китобини олганимда бунга янада амин бўлдим. Китобда мени ҳаддан ташқари титратиб юборган мана шундай жойлар бор эди:

«Кутубхонага кирдим. Бу жуда эски, жуда бой, бойлигидан нодир кутубхона эди. Лекин шу қадар ғариб, шу қадар кераксиз бўлиб қолган эдики!.. Ҳар хил «Машҳур одамларнинг таржимаи ҳол»ларини олдим... Мақсадим фақат бу китоблардан ўзимга бир таянч топиш, ўзимни ҳасад билан машҳур одамлар билан солиштириш эди... «Машҳур одамлар!» Ер юзида қанча шоир, романчи, қиссачи бор эди-ю, шулардан қанчаси қолди? Асрлардан бери келадиган ўша ўлмас номлар,

холос! Гомер, Горацій, Виргилий, Дант, Петрарка... Шекспир, Байрон, Шелли, Гёте... Расин, Мольер... Яна ўша «Дон-Кихот», яна ўша «Манон Леско...» Эсимда, бу хонада мен биринчи марта Радишчевни жуда катта завқ билан ўқиб чиқдим. «Атрофга боқдимۇ юрагим инсониятнинг чеккан азобларидан яраланди!» Мана шу тилни, мана шунақа қалбни мен тушунардим».

«...Мен изқуварга ўхшаб, гоҳ, у, гоҳ бу ўткинчини кузатар, унинг елкасига, калишига қарар, унинг нима-синидир илғаб, англаб олишга, унинг ичига киришга ҳаракат қилардим... Ёзиш керак! Лекин мутлақо «ўз-бошимчалик ва зўравонлик билан курашиш, эзилган ва мазлумларни ҳимоя қилиш, жамиятнинг ёрқин типларини яратиш, ҳозирги турмушнинг кенг манзараларини, унинг кайфияти ва оқимларини чизиш, тасвирлаш» учун эмас, мана бу томлар, елкалар, калишлар ҳақида ёзиш керак!»

«Социал зиддиятлар!» — деб ўйлардим мен аччиқ, витриналарнинг кўзни қамаштирувчи безаги ёнидан ўтаётганимда кимгадир ўчакишиб... Москва кўчасида извошчилар майхонасига кирдим, ғовур-ғувур, тиқилинч, ҳавоси нафасни қайтарадиган даражада димиққан майхонада ўтириб, хўрандаларнинг сергўшт, қипқизил юзларига, малла соқолларига, олдимдаги шилиниб, занг босган патнис билан, ундаги қопқоғи билан дастасига боғланган ипи ҳўл бўлиб кетган иккита оқ чойнакка қарадим... Халқ турмушини кузатишми? Хато қиласиз — фақат мана бу патнис билан чойнакнинг ҳўл ипини кузатиш бу!»

(Эҳ, бу донғи кетган рус майхонасининг бўёқлари кимларни жалб қилмаган дейсиз! Эсингиздами, Маяковскийнинг ҳам: «Ошиқ бўлаверинг майхонага кириб чинни чойнакларнинг қизгалдоғига!» деган сатрлари бор.)

«...Чанада ўтирганча, — дераза ёнидан Бельгиянинг кичик-кичик домналари ўтиб кетаётган пайтда ўқирдим Буниндан, — баланддан пастга шўнғиб, пастдан баландга кўтарилиб кетарканман, бир пайт бошимни кўтардим: тун чўккан экан, ойдин тун. Секин сузиб бораётган қишки ғира-шира булутлар ортидан ойнинг рангсиз юзи оқариб кўриниб қолади. У нақадар баландда, нақадар ёт! Булутлар силжишади-да, яна ўраб олишади — унинг эса ҳеч қандай иши йўқ, унга барибир! Мен, бўйним қоғиб, оғриб кетаётган бўлса ҳам бошимни орқага ташлаганча, ойнинг юзига термиламан, у ниҳоят бирдан булутлар қуршовидан ярқираб чиқиб қолади. Унинг қанақа эканлигини англашга ҳаракат қиламан. Қанақа юз у? Уликнинг оппоқ ниқобими? Ичидан ёришиб туради-ю, лекин аслида қанақа экан? Стеарин юзми? Ҳа, ҳа, стеарин юз! Қайдадир шундай деб тасвирлайман ҳам!»

У мени ҳам шунга ўргатган эди. «Чумчуқни тасвирланг. Қизчани тасвирланг». Лекин кейин нима бўлиб чиқди? Мен қизчани тасвирлаган эдим, у «совет партия мактабидан чиққан қиз», Инқилоб қаҳрамони бўлиб чиқди. Инқилобга эса мени Маяковский ўргатган эди. «Магнитогорскни тасвирланг. Давр, олға бос». Уша, совет партия мактабидан чиққан қиз Мўғулистондан қайтиб келиб, Магнитогорскда бетончилар бригадасига бошлиқ бўлди ва дашт устида эски чарм курт-ка, бошида дашт офтобида ранги ўчган қизил рўмол билан коксохим ҳавозаларини айланиб чиқди.

Баъзи пайтларда мен бирмунча вақтга ҳамон шеър ёзиш билан машғул бўлган Пчёлкинга айланиб қолардим. Пчёлкиннинг шеърлари эса ўртамиёна, дастлабки, ҳали жуда хом мовизм руҳида эди.

«Баҳорга муз муҳрини босиб, яхлатмоқчи совуқлар уни. Лекин кезар унинг ҳавоси уфуриб яшиллик бўйи-

ни. Қишдагидай қўлимга куҳлаб, ҳориб-толиб чопаман ҳамон қор устида ялтираб турган баҳор босган тамғага томон. — Май эди, ғубор йўқ эди ҳавода. Аэро-статлар канорадаги чангакка илинган таналар каби муаллақ турарди тиниқ самода. — Бир кунмас, икки кунмас, аллақачондан буён жоним чиқиб кетгану юрагим урар гоҳо. Кунлар ўтар азобда, яшашга-ку, йўқ имкон, ўлик бўлиб ётмоқнинг ҳам иложи йўқ аммо. — Улаётган онимда менинг пушаймоним бўлмагай асло. Қаравотга ётаман секин, унут бўлар олам шу асно. — Цезарни буюк деб ўйлама зинҳор, фақат бронзадан оғир эшик бор. Қоронғиликда у ним очиқ турар, останада эса — иккита аскар. — Ногаҳоний ўқдай отилиб кескин, бир зум ярқ этарди самода юлдуз. Сўнгра гоҳ шундай тез, гоҳ эса секин сўниб йўқоларди бенишон, беиз».

Уларнинг иккаласидан — Буниндан ҳам, Маяковскийдан ҳам мен оламни кўришни ўргандим... Лекин бу оламлар бошқа-бошқа олам эди.

Бунин ўзини, «социал зиддиятлар» билан ҳам, «ўз-бошимчалик ва зўравонликка қарши кураш, эзилган ва мазлумларни ҳимоя қилиш» билан ҳам ва албатта Инқилоб билан ҳам ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, тўғрироғи, Инқилобни ҳазм қилолмайдиган, унга очиқдан-очиқ душман бўлган бутунлай мустақил, соф санъаткор, тасвир устаси деб ўйлар, афтидан, шундай эканлигига ишончи ҳам комил эди.

Бу болаларча хомхаёл, хаёлдаги бадий мустақилликка интилишдан бошқа нарса эмасди.

Ҳар қандай Инқилобни рад қилган, ҳар қандай Инқилобга ёт бўлган, уни мутлақо ахлоқсизлик деб ҳисоблаган Лев Толстойга бир кунги келиб: «Сиз рус инқилобининг ойнасиз», дейишса, у, эҳтимол, бутунлай самимий тарзда бу бўлмағур гап, деб бутун вужуди

билан ғазабга миниши мумкин эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, бу ҳақиқатан ҳам шундай эди.

Бунин ўзи яшаб турган жамиятга нисбатан, ватанга нисбатан ҳар қандай мажбуриятлардан мутлақо халос бўлмоқчи эди. У муҳожирликда ана шу ниятим амалга ошди, деб ўйларди. Чет элда у ўзига давлат цензурасига ҳам, жамоатчилик фикрига ҳам бўйсунмасдан, хаёлига келган нарсани ёзаверадиган мутлақо эркин ёзувчи бўлиб кўринарди. Француз давлати билан ҳам, Париж жамоатчилиги билан ҳам, католик черкови билан ҳам унинг иши бўлмасди. У ҳеч қандай маънавий мажбурият, ҳатто гоҳида оддийгина одоб қоидаларини ҳам ҳис қилмасдан, истаган нарсасини ёзар эди. Тасвир устаси сифатида у умрининг охирига келиб нафис мукамалликнинг энг юқори чўққисига чиқди. Лекин ташқаридан таъсир этиш керак бўлган маънавий тазйиқнинг йўқлиги шунга олиб келдики, санъаткор Бунин ўзининг қобилияти, ўзининг руҳий кучини татбиқ қиладиган нуқталарни танламай қўйди. Гёте айтган «эмпиризмнинг минг бошли аждаҳоси»га унинг кучи етмади, бу аждаҳо уни ютиб юборди, тўғрироғи у, сувнинг энг тагида юрадиган, доимо ўнлаб, юзлаб, эҳтимол ҳатто минглаб атмосфера босимига ўрганган ва бирдан юзага чиқиб, ҳеч қандай босим сезмай қолган балиқ сингари парча-парча бўлиб кетди.

Бадий ижод унинг учун кураш бўлмай, оддий тасвирлаш, хаёлни машқ қилдириш одатига айланиб қолди.

Мен унинг қачонлардир ўзимга айтган, сўзда ҳамма нарсани тасвирлаб бўлади, лекин ҳар қандай буюк шоир ҳам ошиб ўтолмайдиган бир чегара бўлади, ҳар доим ҳам «сўз билан ифодалаб бўлмайдиган» нимадир қолади, бунга тан бериш керак, деган сўзларини эсладим. Бу гап, эҳтимол, тўғридир. Лекин гап шундаки, Бунин бу чегарани, бу тўсиқни ўз олдига жуда эрта қўйиб қўйди. Бир пайтлар менга ҳам, у бизни қуршаб

турган олам, табиатнинг энг яшлрин, нозик томонларини ҳам тасвирлашда бутунлай ва тўла камолотга эришгандай туюлган эди. У бу борада Полонскийдан ҳам, Фетдан ҳам ўзиб кетган эди албатта, лекин, — ўзи ҳам сезмаган ҳолда — Иннокентий Амненскийдан, кейин, сўнгги пайтларда тасвирий маҳорат чизигини қандайдир бир-икки даража юқори кўтарган Пастернак билан Мандельштамдан орқада қолган эди.

Лекин барибир унинг «Деҳқон оймқиз» да: «Кичкина хол-хол коптокчалар», деб айтган Пушкинга етишига жуда узоқ эди.

Бу фикрларнинг барчаси биз Буниннинг қўнғироғи тугмасини босиб, эшик олдида турганимизда хаёлимдан кечди. Кейин занжир шиқирлаб, эшик очилди, Парижникига мутлақо ўхшамайдиган, қандайдир, бутунлай эски тарздаги, москвача ивирсиб ётган даҳлизга кириб, қаршимда новча, қўпол, ёмон кийинган, оёғида тўзган туфли, либерал оиладан чиққан қадимги замон курсисткаларнинг қилиқларини сақлаб қолган, ўзига қарамай қўйган, жуда ҳам кекса кампир, оқ кўнгил, заиф хоним — Вера Николаевнани кўрдим. Унинг бир вақтлар ялтираб турган, ҳозир эса сийраклашиб, қордай оппоқ бўлиб қолган сочи турмаклаб қўйилган; бир вақтлар жон офати бўлган мовий кўзлари яқинига келганда тарам-тарам зангори чизиқлар кўриниб турган, янада ўткирлашган кемирчак бурни билан топ-тоза пешанаси илгаригидай, нимаси биландир, юнон маъбудасини эслатар эди. Ўйлайманки, у тўқсонга қараб кетаётган эди.

У бизга бир хурсанд бўлиб, бир маъюслашиб, кўзлари ғилтиллаб тикиларди. Мен унинг жуда кўп машаққат чеккан, қонсиз, тиниқ, оқ юзида ҳатто қандайдир азиз нарсаларни кўргандай бўлдим.

— Мана, ниҳоят, сиз билан кўришдик ҳам, Валя, —

деди у бир оз қимирлайдиган бўлиб қолган бошини чайқаб, — хотинингизни эса марҳум Иван Алексеевич билан худди мана шундай деб тасаввур қилардик. Лекин болаларингизни ҳеч кўз олдимизга келтиролмасдик. Бу Иван Алексеевичга ақл бовар қилмас ҳодиса бўлиб туюларди: Валя Катаевнинг болалари бўлса-я! Фақат бир ўғил, бир қизингиз борлигини билардик.

— Яқинда набиралик ҳам бўлдик, — дедим бир оз мақтаниброқ.

— Эй, худойим-ей, худойим-ей, — дея хитоб қилди Вера Николаевна қоқсуяк бармоқларини гоҳ бирлаштириб, гоҳ ажратиб. — Ахир, Валя, сиз билан охириги марта бундан қирқ йил бурун кўришган эдик-а. Қирқ йил-а! Ҳатто хайрлашишга ҳам улгурмай қолган эдик.

— Мен терлама бўлиб ётган эдим.

— Билар эдик. Иван Алексеевич ҳатто госпиталга, олдингизга бормоқчи ҳам бўлди... Лекин ахир Иван Алексеевични... унинг касал юқтиришдан қўрқшини биласиз-ку... У сизнинг омон қолмаслигингизга амин эди, мен эса ишонардим... Сизни омон қолсин, деб ибодат қилар ва ишонар эдим... Кейин ҳам бир неча марта... Сизни, ўшандаги сизни тирик ҳолда қайта кўришим ҳам... Яхшиси, бу ҳақда гаплашмайлик... Буларнинг барчасига ақл бовар қилмайди, ақл бовар қилмайди... — У бирдан оқсуяк хонимнинг ёшарган овозида, жонланиб, бошқа нарсага кўчди. — Наташа Н. эсингиздами? Жудаям чиройли қиз эди, тўғрими? Бир-бирингизга шундай ярашар эдингизларки. Биз марҳум Иоанн билан орқаларингиздан яширинча қараб, ҳавасимиз келарди. Кейин ҳам жуда кўп эслар эдик.

Менинг хотирам жуда яхши, лекин шуниси ғалатки, ўша ўн олти ёшдаги чиройли қизни тез унутиб юборган ва бошқа ҳеч ўйламаган эдим. Вера Николаевнанинг ҳозирги сўзларидан кейингина кумуш ранг

денгиз устига чўккан қандайдир ойдин, ҳаддан ташқари ёрқин кечалар, чўл явшонининг кумуш ранг бутаси узра елиб, унинг ғалати, балзамсимон ёқимсиз ҳидини олиб келаётган ярим туннинг иссиқ шамоли, ялтираб турган гулларининг ўзаги сариқ, ой нурида ҳаддан ташқари оппоқ кўринган ясмин бутоғи ва бутоқни оқсуякларча кичкина бошига тақиб олган қора сочли Наташа, оғзининг катталиги ва кўзларининг тийраклиги билан Наташа Ростовани эслатадиган қиз ҳақидаги хаёллар босиб кела бошлади.

Эҳтимол Бунин шу ўхшашлиги учун уни, ёнига мени ҳам қўшиб, эслаб қолгандир?

Сўз йўқки, у яхши қиз эди, лекин мен уни эслаб қололмадим, лекин бир неча йил бурун Ковалевский дачасида Бунин тасвирлашни буюрган ўша яланг оёқ қизча хотирамга бир умрлик бўлиб ўрнашиб қолган!

— Буни қаранг, шунақа экансиз-да!— деди Вера Николаевна хотинимга, унинг кўз ёшидан ҳўл бўлган юзидан ўпаркан.— Иван Алексеевич Валяни яхши кўрарди, ҳар доим уни эсида тутар, у ҳақидаги ҳамма нарсани билар, у ёзган ҳамма нарсани ўқир, унинг ютуқларидан фахрланар эди. Ахир Иван Алексеевич эрингизнинг адабиётдаги пири эди-да,— қўшиб қўйди у хотинимга жиддий назар ташлаб. Мен эса унга бир вақтлар Бунин ойнинг юзи қанақа, стеарин юзми эканлигини билмоқчи бўлиб қараганидай, ташвишли бир диққат билан қарадим.

Вера Николаевнанинг бутун қиёфасида ҳокимлик қилган ўша оқ рангнинг изоҳини топдим шекилли. Бу — қизғиш кўзли оқ сичқон ранги эди.

У бизни ошхонага бошлаб кирди. Мени яна ҳамма нарсанинг ивирсиб ётгани, артилмаган қоп-қора паркет, тахтасининг бир неча жойи куйиб кетган, илқил-

лобдан анча олдинги давр буфети, ўша, инқилобдан илгариги даврнинг сарғиш, четлари тўзган, стаканлардан тўкилган сувдан сариқ доира из қолган клеёнка ёпилган овқат столи, газдан куйиб қорайган чойнак, ҳар хил ҳажмдаги — русча темирчилик маҳсулоти ва французча — чашкалар ҳамда уларнинг ўртасида дастурхонга зеб бериб турган меренга солинган ликопча ҳайрон қолдирди.

— Сиз яхши кўрадиган таом,— деди Вера Николаевна мен меренгага ҳавас билан қараб қўйганимни кўриб.

— Меренгани яхши кўришимни қаёқдан биласиз?

— Эсимда, — маъюс жавоб берди у. — Бир куни сиз бойиб кетганимда ҳар куни Фанконидан кўпчиган қаймоқли меренга сотиб оламан, дегандингиз.

— Наҳотки мен шундай деган бўлсам?

— Албатта. Иоанн: унинг бахтиёр бўлиши учун озгинагина нарса керак экан, деб роса кулган эди. Бир куни Наташа Н. никида чой ичиб ўтириб ҳамма меренгани еб қўйганингиз, унинг оқсуяк мамани сизни кейин уйга киритмай қўйишига сал қолгани эсингиздан чиқиб кетдимиз?

— Шуюм эсингиздами?

— Ҳаммаси эсимда,— деди у маъюс, ликилдоқ бошини чайқаб.

Мен шу пайт унинг эски «импермеабль» кийиб, вонтик кўтарган ҳолда, ёмғирда Мюзетт майдонининг симобдай оқ нур сочиб турган витриналари олдидан ўтиб, кондитер магазинига кирганини, тўрли пешбанд таққан мадемаузель сингари, садаф тирноғига пардоз берилган жимжилоғини қайириб, кенг кумуш омбур билан кўпгина қаймоқли мўрт меренгалардан олиб, картон қутига болаларни ётқизгандай қатор териб қўяётганини кўз олдимга келтирдим.

— Мана — сиз билган одам, Иван Алексеевич,— деди у бизни кичкина бир хонага бошлаб кираркан.

Хонанинг гулқоғозлари қорайиб, тўзиб кетган деворида кичкина бир иконастасга¹ ўхшаган нарса — Буниннинг турли даврларда тушган суратлари бор эди. Бу суратларнинг ичида «мен билган Бунин» — унинг инқилобгача тушган машҳур сурати: шухрат чўққисидаги, учбурчак башанг соқолли, бир оз шишинқираган, ўткир кўзли такаббуруна юзи бир умр хотирамда қолган Ив. Бунин, академик — ҳам бор эди.

Бу ерда бошқа, мен билмаган Буниннинг ҳам суратлари бор эди. Бир суратда у ёш, елкасига бурка ташлаган, дворянча фуражка кийиб олган эди. Бошқа бир суратдан эса кейинги йиллардаги, соқол-мўйловсиз, кекса юзи яхшилаб қирилган, лекин нигоҳи ҳамон ўткир, эҳтимол, яна ҳам такаббурроқ, саботли, худди: ўтмишга қайтиш йўқ! — деб тургандай, бироқ лунжлари ўша-ўша, эчкиниқига ўхшаган энсиз, шунинг учун ҳам уни тезда таниб олиш мумкин бўлган Бунин боқиб турарди.

— Тасаввур қилиб кўринг-а, — деди Вера Николаевна Буниннинг суратларини томоша қилаётганимда пайдо бўлаётган юз ифодамни кузатиб. — Бир куни денг, сартарошхонадан соқол-мўйловсиз қайтиб келса бўладими. Ҳайрон бўлиб, анграйиб қолибман! Дастлаб сира кўниколмадим: қандайдир, актёрларниқига ўхшаган, ёт ғалати нарса эди. Кейин, бора-бора кўниқиб ҳам кетдим. Лекин, худо ҳаққи, менга тушунтириб беринг-чи, бундай қилишнинг нима кераги бор эди!

Мен бунгача ҳам Буниннинг соқол-мўйловсиз суратини кўрган эдим, шунинг учун унинг янги қиёфасига дарров кўниқдим. Эски ва янги Бунин мен учун у ҳақдаги тасаввуримдан кам фарқ қиладиган ягона бир нарсага айланган эди. Бу ўша одам, ўша санъат-

¹ Православ черковидаги меҳробни ажратиб турувчи, иконалар билан безалган девор. (Тарж.)

кор, ўша шоир, ўша устоз, табиатнинг ўша буюк му-
савири эди. Ўша санъаткор ҳали жуда ёшлигидаёқ
мана шундай сатрларни битган эди:

«Михнинг телпагидай бир томчи, мана, минглаб
томчи босар унинг изини. Селнинг доналари сакрайди,
ана, илма-тешик қилиб кўлнинг юзини». Бу ғаройиб
сатрларни ҳар хил ўртамиёна ёзувчи ва шоирлар, том-
чини михнинг телпагига ўхшашини ўзлари кашф қил-
ганларига гўлларча амин бўлган ҳолда, ҳар хил оҳанг-
га солиб, жуда кўп такрорлашган.

Лекин айтиб кетишим керакки, қария Некрасов
Иван Алексеевичдан анча илгари: «Ялтироқ, пўлатдай
минглаб михчалар пастга қараб бош билан сакраp»,
деб ёзиб қўйган эди.

Бунин бир гал, ўтмишидан бутунлай воз кечмоқчи
бўлгандай, соқол-мўйловини қирдириб ташлаган, эн-
гаги билан серҳаракат оғзи ғалати тарзда яланғоч бў-
либ қолган эди. У мана шундай янги қиёфада, кенг
кўкрагига пластрон қадалган фрак кийган ҳолда швед
қиролининг қўлидан Нобель лауреати дипломи, олтин
медалъ ҳамда атайлаб «рюс» услубида бўёқлар билан
безаб ташланган — Бунин буни ҳеч ҳазм қилолмас-
ди, — сариқ чарм портфелни олган эди.

Вера Николаевна бизга саргайиб кетган француз
газетасини ҳам кўрсатди. Газетанинг бутун бир саҳи-
фасини ўша фракдаги, католикча энгаги олдинга чи-
қиб турган «При Нобель» лауреати Жан Буинининг
бўй-бастини эгаллаган эди. Унинг мана шу туришида
ҳам қандайдир, чексиз аламли, ҳатто айтган бўлар
эдимки, шафқатсизларча бемаъниликка ўхшаган нар-
са бор эди.

— Иван Алексеевич мана бу ерда, мана бу «сомье»-да жон берган эди.— Вера Николаевна шундай деб тўрт оёқли, устига тўзиган гилам тўшалган, шалағи чиққан матрац олдига келди. Жойнинг бош томонида Бунин ҳеч қачон ёнидан қўймай, қаерга борса ҳам олиб юрадиган эски қорамтир кумуш ранг йиғма санам турарди. Деворда жилдига олтин югуртирилган яна бир неча санам, чўқинтирадиган бутчалар ва ҳатто қиррали пасха тухумлари ҳам осиглик эди. Лекин буларнинг барчаси Иван Бунин жон берган тўшакнинг қашшоқлигини яна ҳам бўрттириб турарди.

— У қандай жон берган эди?— сўрадим мен.

— Иван Алексеевич жудаям соғлом, ҳеч қачон касал бўлмаган эди. Врачлар унинг кўкраги босқончининг кўкрагидан, дейишарди. Унинг бутун умри бўйида биттагина дарди бор эди. Сиз Буниннинг бу ягона дардини биласиз,— деди Вера Николаевна нимтабасум билан менга уяладиган нарчаси йўқ, «ўз одами»дай қараб.— Бавосил. Лекин одам бавосилдан ўлмайдди,— маъюс жилмайди у.— Иван Алексеевич шунчаки кексаликдан ўлди. У саксон учга кирган эди. Охирги пайтларда жуда заифлашиб қолган, чўмилтириш учун уни ваннага кўтариб бориш керак эди. Кечаси ёлғиз қолмасин деб, мана бу сомьеда, унинг оёғи учида, безовта бўлмасин деб кулча бўлиб ётардим.

Еттинчи ноябрь — сизлар Инқилоб бўлган кунни нишонлаётган — кунни кечқурун у уйқуга ётди. Алламаҳалгача анча тинч ётди. Лекин соат иккидан ўтганда электр токи ургандай, бирдан сакраб турди. Мени туртди. Юзида шундай бир даҳшатли ифода бор эдики, аъзойи баданим музлаб кетди-да, тамом, деб ўйладим. Пассидаги тунги чироқларнинг хира ёруғида унинг оппоқ сийрак сочлари кал бўлиб қолган бошида тикка бўлиб кетгандай туюлди. У нимадир де-

моқчи, ҳатто қичқирмоқчи бўлиб, кекса, суяги чиқиб қолган гавдаси билан талпинди, лекин оғзи бирдан шунақа ғалати очилиб кетдики, пастки жағи мана бундай осилиб қолди.

Вера Николаевна одатланиб қолганича Буниннинг ўлим олдидаги талвасасини тезда тасвирлаб берди. Унинг ҳам оғзи ғалати тарзда очилиб, пастки жағи осилиб қолди. Мен Буниннинг умрининг охирги дақиқасидаги олоқ юзини, Иоанн Грознийникидай беҳуш, телба кўзларини, совуқ тер билан қопланган бош суягини, ияги осилиб, очилиб қолган оғзидаги қоп-қора ўнгирни очиқ-ойдин кўргандай бўлдим.

— У каравотга жонсиз қулаб тушди. Мен сочиқ билан унинг энгагини боғладим, ҳали совимаган танагини тўғрилаб, қоқшол қўлларини кўксига қовуштириб қўйдим, бош бармоғим билан қоғоғини силаб кўзини ёпдим. Эрталабгача ҳеч кимга қўнғироқ қилмадим. Туннинг, сўнги тунимизнинг қолган қисмини илгаригидай, унинг совиб бораётган оёқлари учида, йиртиқ чойшаб, эски кўрпада, иккаламининг жудаям машаққатли ҳаётимизни, муҳаббатимизни, саргардонликларимизни эслаб, йиғлаб-йиғлаб ўтказдим. Иккаламиз охирги марта ёлғиз қолган ўша кечаси кўз ёшим қуриб қолгунча йиғладим. Ушандан бери йиғлай олмайман. Кўзим доим қуп-қуруқ. Кўз ёши йўқ, бошқа кўз ёши йўқ. Қолмаган.

Бир оз вақтдан кейин, — бундан унча кўп ўтмай, — Вера Николаевнанинг ҳам вафот этганини эшитиб, Пассини, Мюэтт майдонини, кичкинагина Жак Оффенбах кўчасини ҳамда бир оз муддатга бўшаб қолган, кўп вақтлардан бери ремонт қилинмаган, қаровсиз, эски кўрпа-тўшагига кексаларнинг ҳиди ўтириб қолган, ювилмаган ойналаридан кечқурунлари Париж чироқлари кўриниб турадиган, ваннахонасида тортилган ипга кир осиладиган, сири кўчган ваннанинг тубида

қолган сув сарғайиб кетган, ҳожатхонасининг йўғон қора қувурлари билан чўян бочкаси совуқ сув томчиларидан занг босган, ёғоч ўтирғичи эса вах бир бурчакда бўйинчага ўхшаб турган, полининг тахтачалари лойроқ, ошхонасининг очиқ эшигидан «Фигаро»нинг сарғайиб кетган саҳифалари билан ўралган, устида ювилган идиш товоқлар турган газ плитаси билан бир бурчакдаги «Қоронғи хиёбон»нинг авторга берилган нусхаларининг бойлами кўриниб турган уйни кўз олдимга келтирдим.

Лекин атрофда баҳор, бир оз ёмғирли, хира осмони ҳар замонда мовий рангда ёришиб турадиган, қадимий шаҳарчаларнинг тош черепицалари, готик ва роман соборлари, майсазорлар, чакалакзорлар ва қасрлар ҳамда Нормандия фермалари атрофида оқ ва қизғиш бўлиб гуллаб ётган каштанлар устига қуёш тумани қўнган, гўзал француз баҳори эди. Биз Ла-Манш соҳиллари бўйлаб қилган сафаримиздан Парижга қайтиб келаётган эдик.

Қишда мен Магнитогорскка учиб бордим, Москвага қайтиб келганимдан кейин эса Магнитогорскдан ажи-бужи, менга таниш бўлмаган дастхатда ёзилган бир хат олдим.

«Нега, итлик қилиб, бу ерга келганингда бир хабар олай деб олдимга кирмадинг? Мен кўп вақтдан бери Магнитогорскда, катта қизимникида турибман. Унинг болаларини боқяпман. Пенсияга чиққанман албатта. Лекин уй бошқармамызда жамоатчилик асосида партия тарихидан лекция ўқийман. Сўнгги пайтларда анча мазам йўқ. Оёғим синди. Уйда ётибман, бўлмаса сени ахтариб топган бўлардим. Яқинда мени касалхонага ётқизишиб, кесишди, тикишди, ҳаммаси жойида,

яқинда туриб кетасиз, дейишди. Менимча, алдашяпти. Одамгарчиликларини қара! Сезиб турибман: яқин орада кетсам керак. Эҳтимол, энди бошқа кўришмасмиз. Улимим олдидан фақат сенга бир нарсани очиқ айтиб қўймоқчиман: мен уни севардим, бутун умрим бўйи уни бирон дақиқа ҳам унутганим йўқ. Кимни айтаётганимни биласан. Лекин Инқилобимиз олдида, ўзимнинг олдимда виждоним пок: мен уни сотганим йўқ, у Ватанини сотди. Шунинг учун биз уни жазоладик. Бу жуда адолатли иш бўлган эди. Бундан пушаймоним йўқ. У ўлимга лойиқ эди. Лекин барибир мен уни севардим. Ҳақиқатни билгинг келаётган бўлса, айтайки, мен уни ҳозир ҳам севаман — бу гапни ўлимим олдидан айтяпман. Юрагим аллақачон юлиб олинган. Алвидо, қадимги ўртоғим. Сенга хат ёзаётганимнинг сабаби шуки, ўша пайтдаги дўстлардан ҳеч ким қолмаган. Қишдан чиқишимга кўзим етмайди. Аҳволим тобора оғирлашиб боряпти. Улар, оёққа туриб кетасиз, деб тасалли беришяпти-ю, лекин мен ҳақиқатни сезиб турибман. Мен ундан қўрқмайман. Ўша унутилмас даврларда бир-биримизга айтиб юрганимиздек, сенга салом ва қардошлик. Барибир Инқилобимиз енгиб чиқди-я! Биламан: сен ҳам мени севган эдинг, лекин бир дақиқа, бир лаҳзагина севган эдинг, холос. Сенга шунинг учун ҳам раҳмат. Ҳозир кўрсанг, мени танимас эдинг — шунақа даҳшатли бўлиб кетганманки...

Қўлингни сиқиб, З а р е м б а К л а в д и я н г».

Орадан кўп ўтмай, унинг вафот этганини эшитдимда, Уралнинг бир неча — икки ёки уч километр юқоридан кўринишини тасаввур қилдим... Йўқ, тасаввур қилдим эмас, ўзим ана шу баландликда учиб юрибман, деб фараз қилдим. Урал тоғларини қишнинг кўз билан илғаб бўлмайдиган қора булутлари қоплаб олган, фақат уларнинг орасида, бир жойдан ўнгир-ўнгир саҳродаги булоқ сувига ўхшаб қандайдир тутун отилиб чи-

қар эди. Мен аввалига бу тутунни ҳам булут деб ўйладим. Кейин, барибир, рангидан, унинг булут кўздан тўсиб турган, пастдаги Магнитогорскнинг тутуни эканини англадим. Самолёт бу булут устидан ёнбошлаб учиб, доира ҳосил қилган ҳолда, қўниш учун пастлай бошлади. Қоронғи тушиб келарди. Кейин машинага чиқиб, аэродромдан марказга қараб кетдим. Машина қирқ даражали совуқнинг қалин булутлари ва нурдан маҳрум, совуқ қуёшнинг қизғиш мис ранг ҳалқачаларида музга ўхшаб ёришиб турган ганчдай қаттиқ Урал қори оралаб зўрга бораётгандай эди. Олдинда, бу тутун тоғининг пойида, қировга бурканган домна печлари, мартенлар, ҳавода муаллақ турган газ қувурлари, баҳайбат бўғма илондай иланг-биланг бўлиб ётган эстакадалар, юқори вольтли узатгичлар мажмуасидан иборат бўлиб, ғира-ширада узала тушиб ётган металлургия комбинатининг икки юзта мўрасидан қўйларга ўхшаб аста-секин чиқиб келаётган кўмирдай қора, қордай оқ, қўнғир жигар ранг, сарғиш, бинафша ранг тутунларидан иборат қандайдир бошқа бир тоғ осмон гумбазининг ярмигача чўзилган эди. Машина гўё тутуннинг қоронғи ғорига кириб борар, лекин у олға силжигани сари тутун деворлар кенгая борар, қуёш нурлари буғ ва тутуннинг топаздай¹ бўлаклари орасидан ўтиб, атрофда башанг январь куни чарақлаб турар, осмоннинг қалин заҳар муҳраси фонида, Магнитогорск чўянидан қуйилган гажакдор панжаралар узра қалин қиров қўнган боғлар ва хиёбонлар яққол кўзга ташланар эди. Мен кўчатлигида кўрган ҳар бир дарахт ва бута — қайрағоч, сирень, терак, арғувон — энди қиш кўркининг мўъжизаси бўлиб кўринар: уларнинг айримлари рус тўр каштачиларининг сеҳрли маҳсулотларини эслатар, баъзилари сарғиш ва қизғиш кўп қаватли турар жой корпуслари ёнида оппоқ ҳайкаллардай

¹ Қимматбаҳо асил тош. (Тарж.)

савлат тўкиб турар, баъзилари мовий сув ости салтанатида оҳакланган маржонларнинг нафис буталарига, баъзилари буғунинг сербутоқ шохига, Урал ярқироқ тошларининг жуда ҳам майда, чангсимон парчалари сочилган ёш марол шохига жуда ҳам ўхшар эди. Қуёш тумани булутларига чўкиб ётган, русча, шоҳона, оқ сувсардай силлиқ таранган Магнитогорск — ушалган орзу шаҳри — ҳам эртактагидай гўзал, у мис оркестр садолари остида, юк машинаси устидаги қип-қизил, ярқироқ, деярли қизиб, чўққа айланган темир парчасидай ёниб турган тобут ичида — тўриқ, оҳак рангидаги панжаларини букканича, қўлларини узатиб, кўзларини мангуга юмиб ётган Клавдия Зарембани — совет партия мактабидан чиққан қизни охириги йўлга кузатиб қўяётган эди.

Кечаси эса кислород заводининг катак ойналаридан сеҳрли равишда ёрқин мовий зангори нур ёғилиб турар, Пушкин «Пугачёв воқеаси»да эслатган, собиқ Магнит қалъасининг жуда қадимий казак черкови, сирли Китеж шаҳрига ўхшаб, мангу чўкиб кетган илиқ Магнитогорск денгизи устида буғ булутлари уймалашиб юрар эди.

...Кулдон. Салют ва қардошлик. Ажал Фариштаси. Ўзга юрт туяқуши. Тушлар китоби. Совет партия мактабидан чиққан қиз. Клавдия Заремба. Пчёлкин. Икки шоир...

Атрофни кўздан кечирар эканман, гуллаб турган каштанларни ва дарвозаси очиқ қабристон деворини кўриб, ажабландим.

— Жаноблар, аҳтимол, рус муҳожирлари қабристонига ташриф буюришни истарсизлар? Бу ерда марҳум рус рассоми Александр Бенуа лойиҳаси бўйича қадимги Новгород услубида қурилган антиқа черковча бsr. Агар истасаларингиз, «При Нобель» Буниннинг

қабрини ҳам кўришларингиз мумкин. Уни сиз танирдингиз шекилли. Гастон, тўхтаг. Биз бир неча минутга тушамиз.

Ҳаракатларида ҳарбий интизом изи қолган, қулоғида эшитиш аппаратининг тугмачаси осилиб турган,— афтидан, собиқ руслардан бўлса керак,— бурни узун бир чол қабристон дарвозаси олдида катта-катта француз марварид гулларини сотиб ўтирарди. Қамишдан тўқилган ёйиқ саватдаги гуллардан саралаб гулдаста қилар эканман, бирдан уни таниб қолдим: у ўша, лекин қирқ беш ёшлар чамаси кексайган Петька Соловьёв эди. Юзимда довдираш, эҳтимол, ҳатто даҳшат аломатлари пайдо бўлди шекилли, у кемтик тишларини кўрсатиб, ёд бўлиб кетган манманлик табассуми билан илжайди-да, деди:

— Ҳа, ҳа. Ҳушдан кетиб ўтирма. Янглишганинг йўқ. Менинг худди ўзимман.

— Ахир сени отиб ташлашган эди-ку,— дедим гўлдираб.— Газетадаги рўйхатни мана шу кўзларим билан ўқиган эдим.

— Уша рўйхатни мен ҳам мана шу кўзларим билан ўқиган эдим. Лекин — мана, кўриб турибсан. Қамоқхонадан гаражга олиб кетишгаётганида мен машинадан сакрадим-да, иккинчи христиан қабристонининг деворидан ошиб ўтдим. Улар бир-икки марта милтиқ ва наганлардан отишди, лекин теккизишолмади. Ажал Фариштаси эса бирон кўнгилсизлик содир бўлмасин, деб менинг ўрнимга бошқа бир йўлтўсарни олиб чиқиб отди-да, рўйхатга менинг ўрнимга тиркаб қўйди.

Дастлаб мен донг қотиб қолган эдим, анчадан кейингина ўзимга келдим. Хўш, бундай олиб қараганда, бунинг нимасига ажабланади одам? Уша вақтда бунақа ҳодисалар бўлиб турарди-ку.

— Энди бу ерда нима қиляпсан? — дедим мен ниманидир сўраш лозимлиги учунгина.

— Кўриб турибсан-ку. Кимман мен? У ҳам эмас, бу ҳам. Сиёсат билан шуғулланмайман, шунинг учун қўрқиб ўтирма. Мен тўппа-тўғри одамман. Ҳар замон-ҳар замонда газеталарингизни ўқиб, радиоларингизни эшитиб тураман. Сизларга ҳавасим келади. Тентак эканман. Худонинг олдида тургандай, тўғри гапиряпман. Жудаям алам қилади, тушунасанми? Набираларим француз,— деди у. Менга эса йиғламоқчи бўлаётгандай туюлди.— Ҳаёт печкадаги ўтиндай куйдикетди!

— Клавдия Заремба эсингдами?— сўрадим мен.— У яқингинада Магнитогорскда вафот этди.

— Ким дейсан?

— Заремба Клавдия.

Унинг юзида гунгникига ўхшаш маъносиз бир кучаниш ифодаси пайдо бўлди.

— Ким у?

— Ушанда комсомол эди.

— Ҳа, ҳалиги, қорачадан келган комсомол қизча... Ҳа-ҳа... Гира-шира эслаяпман... Ахир орадан қанча йил ўтиб кетди!— қўшиб қўйди у узр сўраётгандай.— Ҳамма нарсани эсда сақлаб бўлармиди...

У яна саватидаги гулларни тартибга сола бошлади.

Бошқа ниманиям гаплашардик?

Буниннинг қабри у умрининг ярмидаёқ, ҳали Россияда эканлигидаёқ тасаввур қилганига мутлақо ўхшамас эди:

«Қабр тоши. Оғир, метин-мустаҳкам, қалин майса аро турибди сокин... Шу тошнинг тагига келаман мен ҳам, кириб, бир четида ётаман секин».

У ғурбатда юрганида тасаввур қилганидай ҳам эмас эди:

«Эй сўнмас юлдузим, чақнаб тур ҳар дам, юз ранг-да товлашиб, чарақла жуда, менинг узоқдаги, ҳатто худо ҳам унутиб юборган қабрим устида!»

Қабристон назоратчиси, сийқа, лекин ҳали анча кўркам юзида бир оз киноя аломати сезилиб турган,— менинг Петька Соловьёвимга илғаб бўлмас нимаси биландир ўхшаб кетадиган,— пала-партиш кийинган рус жаноб бизни православ хочлари ва баланд қабр тошларни ёнлаб ўтган тўғри хиёбончадан бошлаб бориб, одатдагидан бошқачароқ, қандайдир тош орденни эслатадиган, аҳтимол, ҳатто бир оз чўккан, қорароқ, оғирроқ бўлиб қолган Георгий хочига ўхшаш кул ранг харсанг хоч олдида тўхтади.

— Мана Бунинингиз, томоша қилиб олинг,— деди назоратчи.— Хочга келсак, билимдонлар айтишадикки, у қачондир, қандайдир қилиб, қандайдир бир қазилмада топилган — сизга қандай қазилма эканлигини айтиб беролмайман, чунки археология соҳасидан мутлақо беҳабарман,— қандайдир бир русча — псковчани ёки византиячани, ишқилиб, эски бир обиданинг нусхаси эмиш. Қабрининг жойига келсак, кўриб турибсиз, унчалик пастқам жой эмас, атрофида жуда бой мўътабар давра бор,— деди у атрофдаги бир вақтлар жуда машҳур бўлган, ҳозир бутунлай унутилиб кетган русча фамилияларни ўқиса бўладиган қабрларга меҳмондўстларча ишора қилиб.— Уларни бутун дунёдан: Англиядан, Швейцариядан, ҳатто пароходда Америкадан ҳам олиб келишади. Нима ҳам қилиб бўларди. Энг савлатли муҳожир православ қабристони бу. Яқинда биронта ҳам бўш ер қолмайди. Ҳозирданоқ бир қабрга, албатта, бир фамилияли, икки кишини қўя бошладик. Масалан, яқинда Иван Алексеевичнинг қабрига — унинг оёқ учига Вера Николаевна қўйиш-

га тўғри келди. Шундай қилиб, улар ниҳоят бир хоч тагида ётиб, мангуга бирлашишди.

У хўжайинларга хос ҳаракат қилиб, қабр атрофида уйилиб ётган бир неча синиқ гултувакларни, қуриб қолган қандайдир гулларни, ҳали ранги ўчиб улгурмаган мотам ленталари ва унча катта бўлмаган французча доира гулчамбарнинг ускунасини оёғи билан нарига суриб қўйди.

— Вера Николаевнанинг дафнидан қолган нарсалар, — деди назоратчи жиркангандай. — Бу ахлатни шу пайтгача олиб ташлашмабди. Қоровулга жиддий танбеҳ бериб қўйишга тўғри келади. Эҳ-ҳе, — деди у осмонга ташвишли назар ташлаб. Орқасидан чиройли қадимий рус черковчасининг кўк гумбази ва оппоқ деворлари кўриниб турган мовий арчалар, гуллаб ётган каштанлар тепасида қўрғошиндай оқ бўёқ билан аралаштирилган қоп-қора булутлар тўпланганини сезмай қолибмиз. Тепада бирдан портлатувчи ип бўйлаб югургандай бир олов учиб ўтди, шундоққина бошимиз устида нимадир ярқ этди, ёниб кетган мушакдай қуруқ қалдиради-да, қуруқ апрель момақалдироғининг майда гулдираши, унча катта бўлмаган тоғ кўчишини эсга солгандай, устимизга ёғила бошлади.

...Москва вақти билан соат ўн. Эфирда эстрада куйлари янграпти...

Наҳотки ҳамма нарса тугаган бўлса?

Қабристоннинг чирмашиб кетган атиргуллари, бигонияларнинг сарғиш-қизил панжачалари, Бунин ва унинг оёғи учида итоаткорона ётган меҳрибон, оқ кўнгил, кекса рус аёли — ёш курсистка — Вера Николаевнанинг олтин исмлари ёзилган тош хоч устида мовий сел осилиб турарди. Мен Вера Николаевнанинг қабри устига бир даста марваридгул қўяр эканман, Иван

Алексеевичнинг мана бу сатрларини эсламасдан иложим йўқ эди:

«Ййдоқ чакалакда изғирди совуқ... Нур сочардинг қақшоқ япроқлар аро... Мен унда ёш эдим, дилда ғубор йўқ, энг биринчи шеърим бўлганди пайдо. Менинг ёш, мусаффо қалбим аро сен, ўша пайтлардаёқ бутун умрга ўрнашиб қолгандинг намхуш ва салқин, серсув ва тахирроқ ҳидинг-ла бирга!»

— Иван Алексеевичнинг яхши кўрган кулдони қарда?— деб сўраган эдим Вера Николаевнадан охири учрашувимизда,— эсингиздами, Князь кўчасидаги Буковецкийнинг уйида, лакланган юмалоқ столда турарди-ку? Уша кулдон борми ҳозир ҳам?

— Эсда сақлаб қолган экансиз-да?— сўраган эди Вера Николаевна. Унинг қонсиз, оппоқ, кекса юзида сезилар-сезилмас жонланиш аломати пайдо бўлган эди.

— Бутун умрга сақлаб қолганман,— деган эдим мен.

Вера Николаевна бирмунча вақт маъсум, чуқур қайғу ичида кўзимга қараб, бир жойда тургач, бурилиб бошқа хонага чиқиб кетган ва тез орада бод асари урган катта қўлида менга машаққатли тарзда азиз ва қадрдон бўлган кулдонни тутганича қайтиб чиққан эди.

— Мана шуми?— сўраган эди у.

Мен кулдондан кўз узолмай тикилиб қолган, Вера Николаевнанинг гапига жавоб ҳам бермаган эдим. Бу нафис жез идиш, шарқона нақш берилган бу пиёла кексаликдан кичрайгандай, ҳозир илгаригига қараганда кичикроқ бўлиб туюлган эди. У ҳозир мовут билан тозаланмаган, илгаригидай чўққа ўхшаб ялтирамас, Бунин бир пайтлар Сицилия тоғларида тошган мойчи-роқдай ичи қоп-қора бўлиб куйиб кетган эди...

Бигнония. Инқилоб қасидаси. Йўли ойдин қасида.

«Хушбўй, сероташ юрак, юрак бўлсанг сен агар
унутма уни. Ёнгин куйиб кетганинг қадар».

Ёки, энг яхшиси, мана бундай:

«Лунжингни шишириб созингни чалгин, шотомир
ёрилиб кетгунича то,— уч шайтон бөр эди,— тўртин-
чиси сен: энг сўнги, кўркам ва ёқимли шайтон!»

1964—1967

Переделкино

На узбекском языке
Катаев Валентин Петрович
ТРАВА ЗАБВЕНЬЯ

Перевод с издания издательства
«Советский писатель», Москва, 1969

Редактор *М. Мирзoiдов*
Рассом *Г. Ким*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Корректорлар *М. Аҳмедова* ва *М. Холмагова*.

ИБ № 331

Босмахонага берилди 8/VIII—1977 й. Босишга рухсат
этилди 14/XII—77 й. Формати 70×108^{1/2}. Босма л. 8.625.
Шартли босма л. 12,07. Нашр л. 12,71. Тиражи 15 000.
Ғафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30 Шартнома № 226—76 й.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат
комитетининг Полиграфкомбинатида тайёрланган мат-
рицадан 1-босмахонасида № 1 қозоғга босилди, Тошкент,
Ҳамза кўчаси, 21. 1978 йил. Заказ № 412. Баҳоси
1 с. 10 т.

Катаев Валентин.

Ҳаёл чечаклари. (Машраб Вобоев тарж.). Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. ©

276 б.

Атоқли совет ёзувчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Валентин Катаевнинг бу китоби унинг илгариги роман ва повестларига ўхшамайди. Китоб ёднома шаклида ёзилган бўлиб, ёзувчи унда икки устози: Буник ва Малковский ҳақидаги хотиралари ҳамда ўзининг шиддатли ёшлиги кечган даврини қаламга олган.

Икки катта санъаткорнинг мутлақо бир-бириникига ўхшамайдиган ҳаёти ва умрини Инқилоб билан боғлаган ёш йигитнинг йигирманчи йиллардаги ўй-кечинмалари китобхонни қизиқтирса керак, албатта.

Катаев Валентин. Травя забвенья.